

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ та ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

(інтегрований курс)

Частина 2

*Новий час • націєтворення
модернізація
громадянське суспільство • рівність*

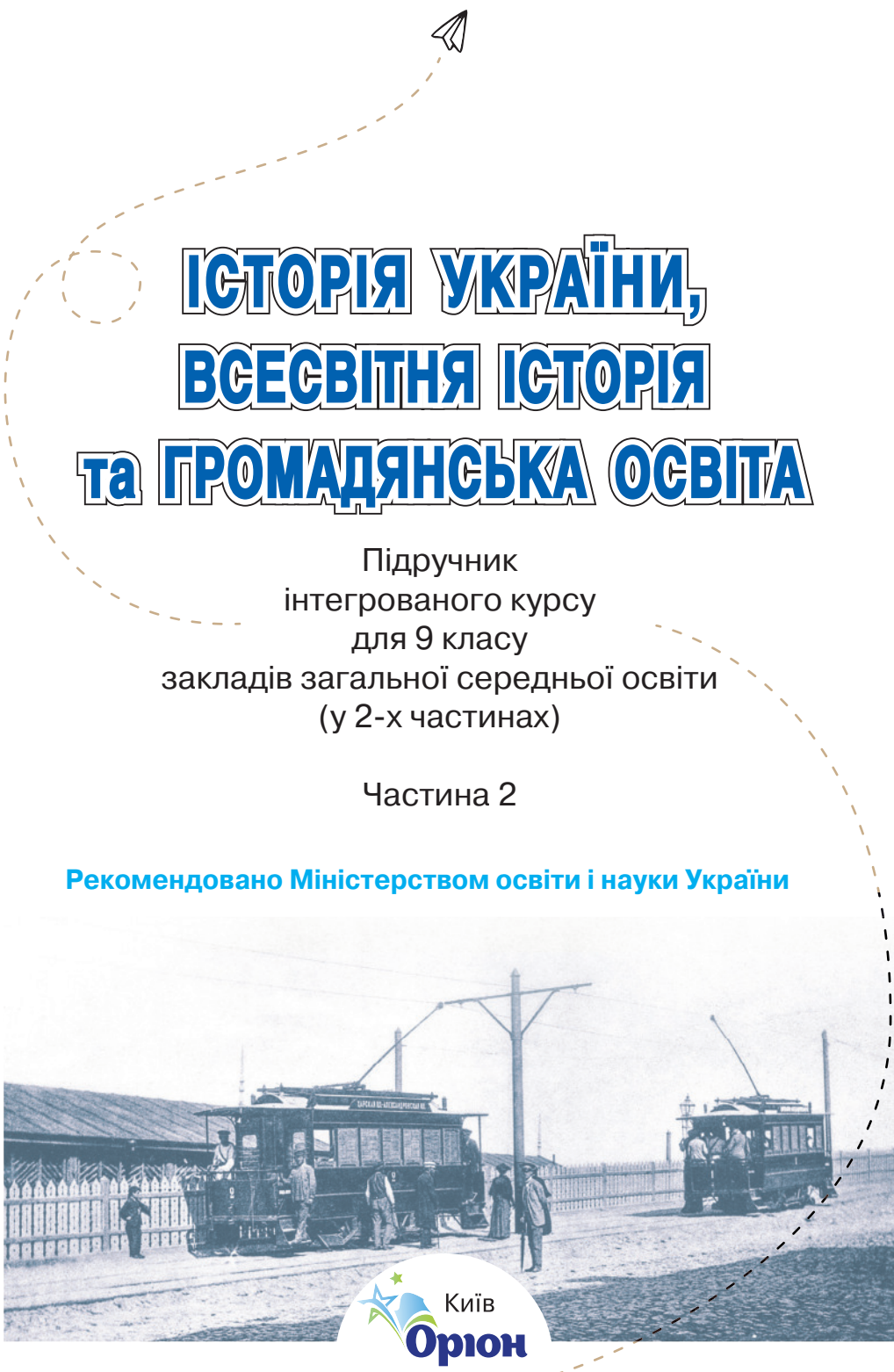
ЄВРОПА у 1815 р.

Територіальні зміни в Європі
за ухвалою
Віденського конгресу 1815 р.
Території приєднані

- до Австрії
- до Росії
- до Швейцарії
- до Баварії
- до Пруссії
- до Нідерландів
- до Ганноверу
- до Сардинського королівства

- о. Мальта* до Великої Британії
- Кордони Німецького союзу, створеного в 1815 р.
- Німецькі вільні міста
- Кордони держав після Віденського конгресу
- Місця і роки проведення конгресів Священного союзу
- Новоутворене королівство Греція (1832 р.)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ та ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

Підручник
інтегрованого курсу
для 9 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 2

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

УДК 94(477)*9кл (075.3)
Щ96

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

**Підручник розроблено за модельною навчальною програмою
«Історія і громадянська освіта». 7–9 класи (інтегрований курс)**

(авторський колектив програми: Д. О. Секиринський,
Н. С. Власова, О. В. Желіба, В. О. Кронгауз, І. Я. Щупак)

Авторський колектив підручника:

Ігор Щупак, Дмитро Секиринський, Наталія Власова,
Олександр Желіба, Владислав Кронгауз, Анастасія Посунько

Науковий редактор — Ігор Гирич, професор, завідувач Відділу
«Джерелознавства нової історії України» Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України,
лауреат премії НАН України імені М. С. Грушевського

**Інтерактивний електронний додаток до підручника розміщено
на освітній платформі FAINO**

Електронний
додаток: реєстрація
<https://faino.school/>

Електронний додаток:
пряме покликання
<https://qr.orioncentr.com.ua/NuYqI>

**Щупак І. Я., Секиринський Д. О., Власова Н. С.,
Желіба О. В., Кронгауз В. О., Посунько А. М.**

Щ96

Історія України, всесвітня історія та громадянська
освіта : підручник інтегрованого курсу для 9 класу
закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах).
Частина 2 / Київ: УОВЦ «Оріон», 2026. 256 с. : іл.

ISBN 978-966-991-514-6
ISBN 978-966-991-513-9 (Ч. 2).

УДК 94(477)*9кл (075.3)

ISBN 978-966-991-514-6
ISBN 978-966-991-513-9 (Ч. 2)

© Щупак І. Я., Секиринський Д. О.,
Власова Н. С., Желіба О. В.,
Кронгауз В. О., Посунько А. М., 2026
© УОВЦ «Оріон», 2026

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА.

УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ.

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

(ПРОДОВЖЕННЯ)

§ 43. Національне питання у Російській імперії:	
європейські народи	5
§ 44. Національне питання у Російській імперії:	
Кавказ та Центральна Азія	20
§ 45. Поляки — поділений, але єдиний народ	30
§ 46. Євреї — нація без держави	39
§ 47. Кримські татари — творення нації	47
§ 48. Україна: формування нації	52
§ 49. Практичне заняття № 4.	
«Творення національних держав»	56
§ 50. Узагальнення: «Утворення національних держав.	
Міжнаціональні відносини»	56

ІСТОРІЯ П'ЯТА.

НЕЄВРОПЕЙСЬКИЙ СВІТ І КОЛОНІАЛІЗМ

§ 51. Неєвропейські народи перед викликами модерного суспільства	57
§ 52. Країни Латинської Америки	64
§ 53. Японія — європейська модель модернізації	70
§ 54. Китай — боротьба за незалежність	84
§ 55–56. Османська імперія — «хвора людина Європи»	101
§ 57. Центральна Азія у XIX ст.	109
§ 58. Колоніальна експансія	120
§ 59. Колоніальний світ	129
§ 60. Практичне заняття № 5.	
«Неєвропейський світ в умовах модернізації»	140
§ 61. Узагальнення: «Неєвропейський світ і колоніалізм»	140

ІСТОРІЯ ШОСТА. МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ

§ 62. «Рівновага сил» — між Віденським конгресом і Кримською війною	141
§ 63. «Східне питання» у європейській політиці	147
§ 64. Балкани — «порохова діжка Європи»	156
§ 65. Франко-пруська війна та її наслідки	163
§ 66. Система «озброєного миру»	170
§ 67. Україна між блоками світового протиборства	177
§ 68. Практичне заняття № 6. «Міждержавні відносини кінця XIX – початку XX ст.»	180
§ 69. Узагальнення: «Міждержавні відносини»	180

ІСТОРІЯ СЬОМА. КУЛЬТУРА XIX століття: МІЖ РОМАНТИЗМОМ І МОДЕРНІЗМОМ

§ 70. Модель світу XIX ст. Світогляд людини	181
§ 71. Національні культури. Українська культура	192
§ 72. Класицизм та романтизм. Класицизм в Україні. Український романтизм	201
§ 73. Реалізм та імпресіонізм. Український модерн	207
§ 74. Наука та освіта. Позитивізм. Прогресизм. Секулярність	213

ІСТОРІЯ ВОСЬМА. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ: МІЖ ТРАДИЦІЙНИМ І МОДЕРНИМ СУСПІЛЬСТВОМ

§ 75. Сільський побут — сталість традиції	217
§ 76. Місто та його мешканці	223
§ 77. Світська і церковна культура	232
§ 78. Виховання і освіта. Покоління	244
§ 79. Практичне заняття № 7–8. «Повсякденне життя і культура: між традиціями і модерним суспільством»	246
§ 80. Узагальнення: «Повсякденне життя і культура: між традиційним і модерним суспільством»	246
§ 81. «Довге» XIX століття: основні ідеї та виклики	247

§ 43

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКІ НАРОДИ

Пригадайте етапи формування й розширення Московської держави та Російської імперії. Дайте визначення поняттям «експансія» та «інкорпорація».

1. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХІДНИХ РЕГІОНІВ ІМПЕРІЇ ТА ЇХ СТАТУС

До 1815 р. завершилася експансія Росії на захід. Імперія дісталася до Балтійського моря, витоків Дунаю і центральної Польщі. Якщо російська експансія на схід проводилася як «збирання земель Золотої Орди», то експансія на захід була складовою європейської політики — Північної війни, трьох поділів Речі Посполитої, війн з Наполеоном та Османською імперією.

Неросіяни Заходу чинили російській владі значно менший опір, ніж етноси Сходу і Півдня. Для більшості з них приєднання означало лише зміну правителя, а не суспільного і політичного устрою. Винятками були українські козаки, які всіляко відстоювали свою автономію, і поляки, які не могли змиритися з утратою суверенної держави.

Спочатку дотримувалися релігійної толерантності до лютеран і частково католиків. Вона не поширювалась тільки на уніатів, яких вважали відступниками від православної віри. Зберігалися також північні в управлінні та шкільництві мови — німецька в Балтії, шведська у Фінляндії, польська у землях колишньої Речі Посполитої і румунська у Бессарабії. Натомість українців і білорусів від початку вважали специфічними різновидами великої російської спільноти, а їх мови — діалектами російської.

Адміністративний статус західних областей був неоднаковий. Широкою автономією, якої Лівобережну Україну позбавили наприкінці XVIII ст., користувалися Королівство Польське та Велике князівство Фінляндське, до певного часу їх лише умовно можна було вважати складовими Російської імперії. Ненабагато меншу автономію мала Бессарабія, самоврядуванням користувалась Балтія.

Але поступово стало очевидно, що устрій західних земель погано сполучається з ординськими традиціями імперії. Військово-демократичний устрій Гетьманщини сприймався як постійна небезпека та вогнище заворушень, польська шляхетська демократія — як анархічна та загрозна, а османська модель влади у Бессарабії — як недостатньо централізована. Тому автономію цих теренів почали обмежувати.

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, Російська імперія спочатку зберігала автономію на приєднаних територіях, а згодом почала її обмежувати? Які причини були політичними, а які — ідеологічними чи культурними?

Головним завданням Російської імперії було забезпечення стабільності, посилення влади та лояльності неросійських підданих до династії. Держава спиралася на принцип самодержавства «обраного Богом» монарха і православ'я як провідну ідеологію.

Однак підтримувати цей порядок ставало дедалі складніше, адже центральні російські землі відставали за економічним, суспільно-політичним і освітнім рівнями від багатьох інших регіонів. Через це культурна асиміляція не була дієвою для неросійських народів.

Однак а заході імперія змушена була миритися із впливом польських, німецьких і шведських еліт на місцеве населення та їх намаганням асимілювати залежних від них неросійських селян.

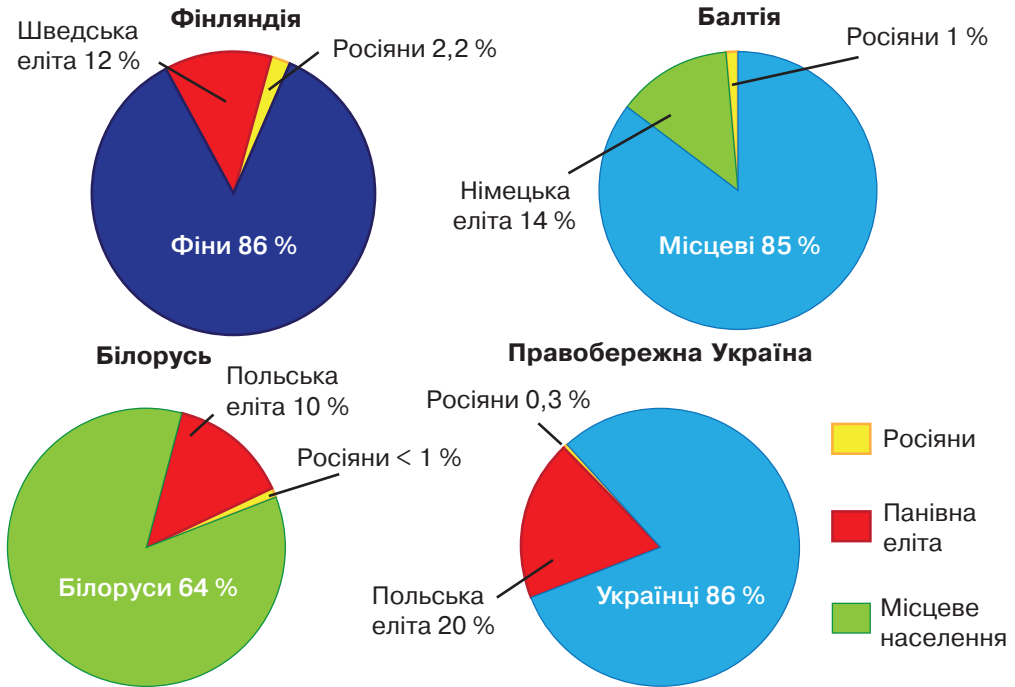
Отже, Російська імперія була типовою *континентальною державою з етнічною різноманітністю та складними відносинами між центром і регіонами*. Від колоніальних імперій її відрізняли відносна відсталість центру та перевага політичного панування над економічними інтересами. У XIX ст. західні впливи на імперію сприяли поширенню націоналізму й модернізації.

2. ЕТНІЧНИЙ ПОДІЛ, РЕЛІГІЙНА ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ІМПЕРІЇ

Серед міського населення кількість євреїв становила 50 %, помітними були також німецька, вірменська і грецька громади. Всіх інших, зокрема і росіян, урбанізація зачепила лише поверхово.

Важливе значення мала не тільки загальна чисельність етносів, а й регіональні відмінності. Яскраво виділялися регіони, де російського населення майже не було — воно обмежувалось нечисленними чиновниками й військовими.

Етнічний склад та панівні еліти в імперії

В кінці XVI ст.

Неслов'яни (переважно татари) становили у Московії трохи більше 10 % населення, а отже, близько 90 % були московитами

У XVII ст.

Ситуація ускладнилася — до 1721 р. росіяни становили загалом 70 % населення на підконтрольних створеній імперії землях; з 30 % «неросіян» найчисленнішими (13 %) були українці

На початок XIX ст.

Частка росіян зменшилася до 53 %, українці становили майже 22 %, білоруси — 8 %. Отже, для того, щоб зберігати переважну більшість — 83 %, треба було довести, що ці три етноси є частинами єдиного «російського народу»

До кінця XIX ст.

Частка росіян знизилась до 44 %, а слов'ян — до 67 % мешканців імперії. До православних належали 71 % населення, другою за чисельністю громадою були мусульмани — 11 %, ще меншими спільнотами — католики та юдеї

Практично не було росіян і в Королівстві Польському (2,8 %), тут три чверті населення становили поляки. На українському

Лівобережжі росіяни до середини XIX ст. становили близько 5 %, українці — 93 %. Але нащадків козацької старшини поступово русифіковували, а на Слобожанщині невпинно зростала кількість російських селян, поміщиків і купців. На початок XX ст. частка росіян Лівобережжя зросла до 13 %. Нащадки української козацької старшини, хоча і становили більшість знаті на землях колишньої Гетьманщини, майже розчинилися у російському дворянстві. Подібне становище було у Бессарабії, де росіяни становили 8 % населення, але це було 56 % землевласників.

Серед міського населення кількість євреїв становила 50 %, помітними громадами були також німці, вірмени і греки. Всіх інших, зокрема і росіян, урбанізація зачепила лише поверхово.

Інша структура склалася на степових окраїнах півдня, звідки вигнали кочовиків, а землі заселили наново. Зі степів південного Надволжя витиснули калмиків та заселили російськими, а також українськими, татарськими і німецькими колоністами. На північ від Кавказу та Чорного моря розселилися ногайці, російські та українські козаки і селяни, які жили як ізольовані спільноти. Після витискання ногайців з північного Причорномор'я три чверті населення тут становили нащадки українських козаків та селян, а решту — російські селяни та німецькі, болгарські, сербські, грецькі, румунські і єврейські колоністи. Регіон став багатоетнічним, так само як і Бессарабія.

Особливою була етнічна ситуація у Криму. Кількість кримських татар, які наприкінці XVIII ст. становили більшість населення — 160 тис., невпинно зменшувалася через постійну еміграцію на землі Османської імперії, а частка російських дворян і селян постійно зростала.

У своїй більшості імперська еліта — родове дворянство, чиновництво, військові, великі землевласники — була російською і православною. Водночас до неї належали і представники татарської мусульманської знаті, польської католицької шляхти, балтійських німців, нащадків української козацької старшини. Міста західних регіонів тривалий час мали особливий статус завдяки давнім традиціям самоврядування та були етнічно строкатими, особливу роль тут відігравали євреї.

Поміркуймо!

Імперську політику можна назвати «інтеграційною» (такою, що об'єднувала народи) чи радше «асиміляційною» (спрямованою на зросійщення)? Підтвердіть свою думку прикладами з тексту параграфа.

Неросійські еліти були опорою імперії. У московському війську кіннота тривалий час складалася переважно із загонів кочовиків — татар, башкирів, калмиків. Під час війни, у 1814 р. вони увійшли до Парижа. Українські козаки довго служили захисту південно-східних

кордонів Росії. А у XIX ст. серед офіцерського корпусу було багато балтійських німців, фінів та поляків.

Другим стовпом імперської влади була бюрократія. Російській імперії бракувало високоосвічених кадрів для управління, тому їх джерелом стала Лівобережна Україна з єдиною у світі православною «кузнею кадрів» — Києво-Могилянською академією. До створення Російської імперії долучилися **Феофан Прокопович** і **Стефан Яворський**, найвищі державні посади займали О. Розумовський, О. Безбородько, В. Кочубей. Велику роль відігравали також освічені балтійські німці, а до середини XIX ст. — окремі представники польської шляхти. Євреї і мусульмани до державного апарату не залучалися.

Діємо: практичні завдання

У своїх проповідях митрополит Стефан Яворський порівнював народ з возом, обтяженим тягарем: «Яко ж колесу бідному не скрипіти, аще буде обтяжене важким невимовним тягарем?» (переклад — авт.) Що, на вашу думку, хотів сказати автор у своїй проповіді? Який зв'язок між цією метафорою та становищем народу або еліти у Російській імперії?

Уявіть, що суспільство — це колесо, а його члени — різні шестерні. Напишіть короткий твір або створіть малюнок / схему, де покажете: хто є «тягарем», що обтяжує колесо; які «шестерні» (громадяни, еліта, чиновники) підтримують рух; як неправильні дії еліти можуть «скрипіти» або зупинити колесо.

Дуже важливим було місце неросіян у культурі та науці. Більшість членів російської Академії наук мала німецькі прізвища, наука та ідеї Заходу надходили через німецький університет у Дерпті та польський університет у Вільні, а також через навчальні заклади Варшави та **Гельсінгфорса** (Гельсінкі).

Отже, еліта Російської імперії була етнічно строкатою, як і будь-яка імперська еліта. Брак освічених росіян робив російський уряд залежним від співпраці з неросіянами — насамперед балтійськими німцями, українцями та поляками.

Поміркуймо!

Чому Російська імперія так залежала від неросійських еліт — українців, балтійських німців, поляків, фінів? Про що це свідчить щодо рівня розвитку російської еліти? Чому саме Києво-Могилянська академія стала «кузнею кадрів» для імперії?

Дискримінаційні обмеження та релігійна традиція не дозволяли долучитися до еліти *євреям*. Тому вони зосереджувалися на

економічній діяльності у «смузі осілости» та Королівстві Польському. Нечисленна верхівка багатіїв займалася лихварством та оптовою торгівлею, більшість — дрібним ремеслом та підприємництвом. Велика кількість євреїв поступово зубожіла та ставала найманими працівниками. Важливу роль у господарстві відігравали **вірмени** — саме вірменські купці вели оптову торгівлю з країнами Сходу. Деякі вірмени служили офіцерами в російській армії або займалися культурно-освітньою роботою. Особливим було становище надволзьких **татар** — найдавнішої національної меншини Московії. Частина татарської еліти русифікувалася та увійшла до еліти імперської, прийнявши православ'я і російську мову. Решта втратила статус землевласників і була позбавлена можливості робити кар'єру в армії або на державній службі.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте літографію та фото вірмен XIX ст. Які елементи на зображеннях можуть свідчити про соціальний статус або багатство / бідність? Поміркуйте, яку роль відігравали євреї / вірмени / татари у культурі, економіці та житті міст Російської імперії. За допомогою додаткових джерел інформації створіть колаж «Етнічний склад Російської імперії».

1) Євреї в Російській імперії (літографія середини XIX ст.)

2) Вірмени (фото, XIX ст.)

Найважливішою ознакою культури у доіндустріальному суспільстві була релігія, вона значно вищою мірою, ніж мова, визначала групову ідентичність. Серед етносів імперії було найбільше представників чотирьох релігій — християнства, ісламу, юдаїзму і буддизму. Від зародження Московії православна церква була державною. Православним протиставлялися «іновірці». Хоча до 1830 р. російські університети мали незрівнянно більше неросійських професорів і студентів, аніж російських, два з них — Віленський і Варшавський були польськомовними, Дерптський — німецькомовним, а Гельсінгфорський — шведськомовним.

Попри те, що українці Гетьманщини були православними, їхня культура до XIX ст. піддавалася значно сильнішим впливам Заходу, передусім польським, ніж російським. Найвиразніше це проявлялося в архітектурі українського бароко та в освіті, у якій важливе

місце займала латина. Мережа шкіл була густішою, ніж в Росії, а рівень письменності населення був незрівнянно вищим. Проте з інкорпорацією України та поступовою русифікацією її еліти це випередження поступово зникло. Після поділів Речі Посполитої під російське панування потрапили численні віряни уніатської церкви. У 1839 р. її було ліквідовано, а українців Правобережжя і білорусів примусили до масового переходу на православ'я.

Православ'я

Становили більшість — приблизно 94 % населення; православна церква була державною, а з XVIII ст. вона опинилася під суцільним контролем держави; перехід православного в іншу віру заборонявся, а перехід до православ'я, навпаки, всіляко заохочувався

Римо-католицизм

Поляки, литовці, частина білорусів — становили до 10 % населення; культура й освіта в колишніх землях Речі Посполитої були польськими, що впливало на місцевих українців, білорусів та литовців; частка осіб з вищою освітою серед поляків була найвищою

Протестантизм

Переважно лютеранські естонці, латиші, фіни та балтійські німці; налічували близько 5 % населення, проте їхнє якісне значення було великим: утворювали компактні осередки, були освіченими та відносно заможними; навіть серед селян письменних було більше як дві третини

Юдаїзм

Євреї жили у межах «смуги осілості» та створювали самоврядні замкнені громади під керівництвом рабинів. Єврейські хлопці мали отримувати освіту у релігійних школах — хедерах та єшивах, вміти читати гебрейські тексти. Отже, рівень письменності серед євреїв був високим

Мови у Російській імперії умовно поділялися на дві групи. До першої належали мови, якими розмовляли еліти, тож імперська влада мала їх визнавати — польська, німецька, шведська, грецька, вірменська, ідиш, монгольська, арабська, волзькотатарська і кримськотатарська. Ці мови могли бути мовами викладання у навчальних закладах та книговидання. До другої групи належали мови, які не мали власної літературної традиції, якими розмовляв виключно простолюди. Коли ж такі селяни потрапляли до міста або підвищували свій статус, то вони зазвичай асимілювалися панівною етнічною групою — русифікувалися, полонізувалися, германізувалися тощо. Українська мова займала «проміжне» становище — вона мала писемну традицію, але на початку XIX ст. поступово зникла, оскільки не визнавалася російським урядом, а українська еліта швидко переймала російську мову та культурну традицію.

Арсенал громадянськості

Подумайте, як сучасні держави можуть захищати мови меншин і водночас інтегрувати різні етнічні групи.

3. ОПІР РОСІЙСЬКІЙ ЕКСПАНСІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ

Багато неросійських народів, особливо ті, що мали власні політичні традиції, сприймали російське правління як чуже й насильницьке. Першим проявом протесту був збройний опір, який на сході імперії був значно сильнішим, ніж на заході. Тривалий спротив чинили *волзькі татари, якути, буряти, коряки, чукчі, башкири; ногайці й кримські татари* відповідали масовими втечами та переселеннями. Усі повстання російська влада жорстоко придушувала.

У західних регіонах опір був слабшим або фактично відсутнім. У Балтії, Фінляндії та Бессарабії він майже не проявлявся, на Лівобережній Україні припинився після 1709 р. Лояльність місцевих еліт імперія здобувала шляхом визнання їхніх прав, землеволодіння та привілеїв. Більшість народів не прагнули державної незалежності, винятком були поляки, які мали досвід власної державності.

Польський національний рух першим найбільш відчутно похитнув Російську імперію. Він кинув виклик не лише російському уряду, а й широким верствам російського суспільства, вплинув на литовців, білорусів та українців. Поляки мали державницьку традицію Речі Посполитої, її численна шляхта була «політичним народом» — носієм самосвідомості домодерної нації. Шок від ліквідації держави, вплив Просвітництва і Французької революції мобілізували шляхетську націю та сприяли її перетворенню на модерну політичну націю шляхом долучення нешляхетських верств суспільства. Мета була відразу політична — відновлення Польської держави у колишніх кордонах.

Коли виявилось неможливим здійснити свої політичні завдання в межах автономного Королівства Польського, вибухнуло Листопадове повстання 1830–1831 рр. Воно мобілізувало шляхетську націю та окремі нешляхетські групи і стало масовим рухом. Але все ж провідники та учасники повстання походили зі шляхти — для національної мобілізації селянської більшості потрібні були гасла аграрної реформи.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/BnTh6

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від ютуб-каналу «Нова Енциклопедія Поділля» (серія 110). Складіть інфографіку або мапу думок на тему: «Листопадове повстання 1830–1831 рр.: причини, хід, значення».

Поразка повстання 1831 р. та репресії прискорили зміни в польському суспільстві: традиційна шляхта поступалася молодій інтелігенції, зросло значення політичної еміграції, яка здобула симпатії в Європі. Скориставшись реформами в Російській імперії, польські демократи підняли Січневе повстання 1863–1864 рр., до якого частково долучилися міщани й селяни, хоча масової підтримки воно не отримало.

Більшість російської громадськості засуджувала польські повстання та мала антипольські настрої, тож, проводячи репресії серед поляків, уряд міг покладатися на підтримку російського суспільства. У цьому протистоянні польська шляхетська нація остаточно перетворилася на модерну політичну націю. Поряд із метою відновлення Польської держави постала національна самосвідомість, яка, захищаючись від русифікації та переслідувань, використовувала для позначення ідентичності польську мову та католицьку віру. При цьому польські націоналісти не помічали протиріччя між бажанням відновити багатоетнічну Річ Посполиту та етнічною самосвідомістю нації, тому не зважали на українців, білорусів та литовців, вважаючи їх частиною польської спільноти.

Політика русифікації, утиски католицизму у поєднанні з поширенням польської культури та аграрною реформою сприяли поступовій інтеграції польських селян та містян до польської нації.

Під кінець XIX ст. було створено дві національні політичні партії.

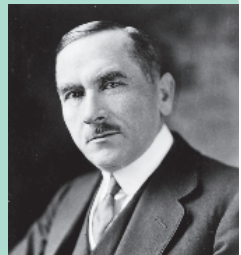
Польська соціалістична партія (ПСП)

**Юзеф
Пілсудський**

намагалася поєднати національні гасла із соціалістичними та відновити романтичну багатоетнічну Річ Посполиту

Націонал-демократична партія (ендеки)

**Роман
Дмовський**

її політична програма була виразно шовіністичною, спрямованою проти національних прагнень всіх неполяків та проти євреїв

Обидві політичні партії мали на меті досягнення політичної незалежності та створили масову базу польського національного руху. Шляхта втратила свою провідну роль, але залишилась романтичним ідеалом для суспільства. Це визначило політичну культуру поляків на майбутнє.

Українці, білоруси, литовці, латиші, естонці та фіни переважно були селянськими народами, і російська влада не визнавала їх окремими спільнотами. Водночас між ними існували відмінності: українці мали традицію козацької Гетьманщини, литовці та білоруси — Великого князівства Литовського, тоді як інші таким досвідом не володіли.

Завдяки поширенню лютеранства у фінів, латишів та естонців ще до XIX ст. сформувалися розвинена система початкової освіти та високий рівень грамотності. Вільні або рано звільнені від залежності селяни стали основою національних рухів. Їх провідником була інтелігенція — пастори й університетські професори, які створювали культурні товариства. Важливу роль відігравали національні епоси, зокрема фінська «Калевала» та естонський «Калевіпоег».

Історичні подробиці

Саме слово «Калевала» — це епічна назва країни, в якій мешкали карело-фінські народні герої. Щоб укласти велику поему з 50 частин, Еліас Леннрот записував руни — частково епічного, частково ліричного, частково магічного змісту від карельських і фінських селян. В «Калевалі» сюжет напрочуд різноманітний. Розпочинається поема оповіддю про створення землі, неба, світил. Про те, як Каве, донька повітря, народила головного героя фінів — Вейнемейнена, який згодом облаштує землю й посіє ячмінь. Далі йдеться про захоптиві пригоди героя.

Цікава українська історія епосу. Його перший повний переклад було здійснено і видано 1901 р. Перекладач — академік Євген Тимченко, український мовознавець, спеціаліст із санскриту, порівняльного мовознавства.

1) Статуя Вайнямьойнена (Роберт Стігелль (1888 р.).

Прикрашає будівлю Старого студентського дому, збудовану 1870 року в Гельсінкі (Фінляндія). У руках легендарного співця — кантеле, зроблене зі щелепи велетенської щуки.

2) Обкладинка українського видання «Калевали» (переклад Євгена Тимченка. Передмова та редакція перекладу Дмитра Павличка. Київ, «Основи», 1995)

? За допомогою додаткових джерел інформації прочитайте одну з поем «Калевали». Перекажіть її зміст у класі. Як подібний народний епос міг сприяти поширенню національних рухів та ідей? Дізнайтеся більше про перекладача епосу.

Фінський національний рух розвивався у конкуренції зі шведським, а естонський і латиський — у протистоянні з балтійськими німцями. На початку XX ст. з'явилися політичні вимоги автономії, найсильніше у фінів, де вже обговорювали власну Конституцію. Таким чином, фіни, латиші та естонці заклали основи модерних націй.

Литовці, білоруси та українці перебували в складнішому становищі. Провідну роль на їхніх землях відігравала польська або сполонізована шляхта, а в Наддніпрянській Україні — російське чи русифіковане дворянство. І поляки, і росіяни не визнавали ці народи окремими спільнотами, вважаючи їх частиною власних, тому вони опинилися між польсько-російським протистоянням і змушені були протидіяти обом впливам. Освіта також перебувала під контролем польських і російських еліт, що обмежувало використання рідних мов і зумовлювало нижчий рівень грамотності серед населення.

Українці та литовці спочатку мали залишки власної шляхти, а потім — контакти зі своїми земляками за кордонами Російської імперії, які допомагали просувати національну справу. Білоруси такої можливості не мали — всі їхні етнічні землі перебували у складі Російської імперії.

Поміркуймо!

Чим відрізнялися шляхи формування національної ідентичності у фінів, естонців і латишів від українців, литовців та білорусів? Чому українці, литовці та білоруси опинилися посеред польсько-російських конфліктів? Подумайте, як національні рухи могли вплинути на політичну стабільність Російської імперії. Складіть короткий «план національного відродження» для однієї з етнічних груп у XIX ст., враховуючи освіту, мову та культурні традиції.

Швидший розвиток литовського національного руху пояснюється ще й тим, що його підтримувала частина католицького духовництва, яка впливала на селян. Натомість православні священники, тісно пов'язані з державою, практично не брали участі в українському та білоруському рухах. Програми всіх рухів мали сильний культурницький нахил, концентрувалися здебільшого на захисті народної мови та розвитку освіти. Для українців і білорусів, яких сприймали в імперії як частину російської спільноти, важливо було відмежуватись від росіян насамперед мовно і культурно. З відокремленням від поляків було простіше — крім мовного кордону, тут був ще релігійний: унійну церкву, до якої належало багато білорусів, заборонили у 1839 р. Литовці ж завдяки мові виразно відокремлювались від росіян і поляків, а релігійно — тільки від росіян.

На початку XX ст. українці, литовці і білоруси просунулися на шляху формування модерних націй не так далеко, як фіни, латиші та естонці. Вони належали переважно селянським спільнотам, міста були польськими, російськими та єврейськими, а прошарок національної інтелігенції залишався вузьким. Перша українська політична партія у Наддніпрянщині — **Революційна українська партія (РУП)** виникла у 1900 р., литовська **Соціал-демократична партія** — у 1895 р., а Білоруська революційна партія «Грамада» — у 1902 р.

4. ПИТАННЯ ПРО РОСІЙСЬКУ НАЦІЮ ТА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ІМПЕРІЇ

Російська імперія не була національною державою росіян, вона була континентальною багатоетнічною імперією. Основна мета уряду полягала у збереженні територіальної та політичної єдності строка-тої держави, а для цього була потрібна інтеграційна ідеологія. Саме її і виражали «три принципи Уварова», серед яких «самодержавство» і «православ'я» виразно домінували над туманною «народністю». Патріотизм означав лояльність до самодержця, а не до нації, тому імперська свідомість не могла бути національною.

Історичні подробиці

Теорія офіційної народності — прийняте в літературі позначення державної ідеології Російської імперії, створеної в період царювання Миколи I. Цю концепцію обґрунтував царський міністр — граф С. Уваров. Коротким девізом прихильників цієї теорії став вираз «Православ'я, Самодержавство, Народність». Фраза-тріада виникла як антитеза девізу Французької революції «Свобода, рівність, братерство».

1) Граф Сергій Уваров
(Василь Голике,
портрет 1833 р.)

2) Герб графа
Уварова, девізом
на якому стало гасло
авторства самого
графа — тріада
«Православ'я,
Самодержав'я,
Народність»

Поміркуймо!

Що означає кожен елемент тріади: «Православ'я», «Самодержавство», «Народність»? Чому ця формула була вигідною для царської влади? Як би ви оцінили цю концепцію з позицій сучасних демократичних цінностей?

У XVIII ст. під впливом поверхової «європеїзації» до Росії проникають ідеї Просвітництва та романтизму. А у XIX ст. інтелігенція починає шукати російську ідентичність не тільки в державі та релігії, а і в мові та історії. Починаються творення стандартизованої російської мови і російської літератури, публікація народного фольклору та історичних розвідок.

Під час російсько-французької війни 1812 р. імперський патріотизм та етнічна свідомість росіян на якийсь час поєдналися, війну

почали називати «Вітчизняною». З цього часу Російську імперію все більше позиціонували як національну державу росіян. Всі ідейні й політичні рухи у Російській імперії шукали шляхи її модернізації та творення модерної російської нації. Але на заваді цьому стояли самодержавство, кріпацтво та неписьменність більшості населення.

Як наслідок Січневого польського повстання 1863 р., поразки у Східній війні та реформ Олександра II сформувався **російський націоналізм**. З націоналізмом поєднався панславизм як уявлення про провідну, месіанську роль Росії серед слов'янських націй та її перевагу над країнами Західної Європи. Російські націоналісти були захисниками імперії, підтримували її імперіалістичну зовнішню політику та намагання асимілювати інші етноси. Але навіть такий національний рух суперечив сутності імперії, тому уряд ставився до нього з пересторогою. Влада намагалася підтримувати в суспільстві традиційний імперський патріотизм — «віру в царя», лояльність до самодержавства і православної церкви. Модерна національна свідомість вимагала перетворення підданих на громадян, а це було небезпечним для імперії.

Зрештою імперська політика все більше набувала ознак своєрідного «імперського націоналізму» та просування росіян як провідної спільноти імперії. При цьому держава залишалася імперською, а створити національну державу та модерну російську націю так і не вдалося.

Арсенал громадянськості

Подумайте, чи існують прояви російського (імперського) націоналізму або панславизму у сучасному світі. Які ризики для держави створює нав'язування провідної ролі однієї етнічної спільноти над іншими сьогодні?

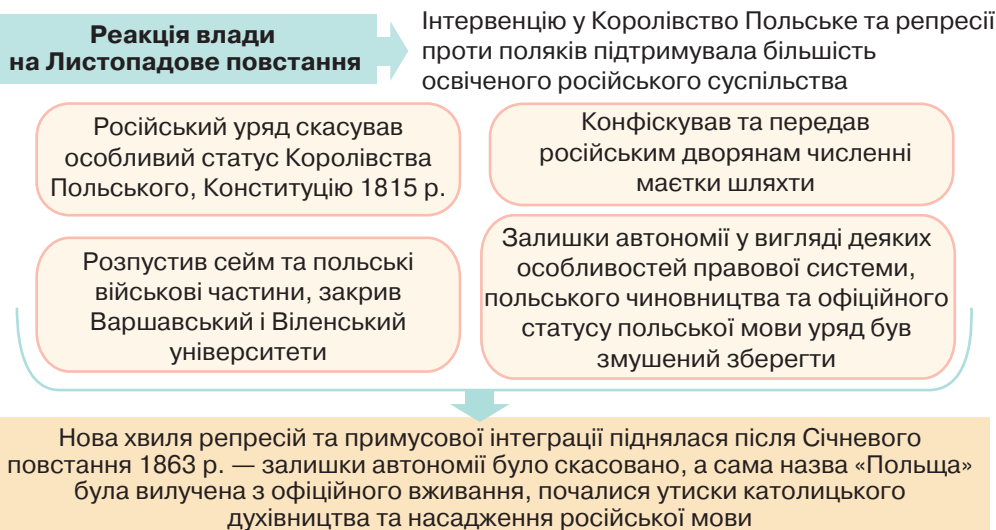
Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини (зразок російського націонал-романтичного модерну). Обговоріть, як образ героя може відображати ідеї вибору нації та її морального шляху. Які елементи картини передають російську національну ідентичність? Як ця картина пов'язана з ідеєю імперського націоналізму в Російській імперії XIX ст.? Як образ витязя може впливати на уявлення людей про Росію та її місію? Чому російські художники та влада просували такі образи? Співставте ідею національної величч з її реальними політичними та соціальними наслідками для українців, фінів, балтійських німців та інших народів.

Витязь на роздоріжжі
(Віктор Васнецов, 1882 р.)

Імперська політика була **реакцією на процес творення націй**. Першочергове завдання влади полягало у збереженні самодержавства та імперії. Повстання декабристів 1825 р., революції 1830 р. у Франції й Бельгії, а найбільше Листопадове повстання 1830 р. у Польщі розпалили страх імперських еліт перед революцією та намагання відгородити Росію від «шкідливих» впливів Заходу. Відповіддю стало посилення бюрократичного контролю та спирання на православну церкву, саме **православ'я перетворилося на ознаку «російськості»**.

Польські повстання привернули увагу уряду до литовців, білорусів та українців та до необхідності обмежити польський вплив на них. Почалося насаджування російської мови, у 1839 р. була остаточно заборонена уніатська церква, а її вірян — українців та білорусів — приєднали до православної церкви. Білоруси були проголошені «західними росіянами», а українці — «малоросами», яких належало захистити від поляків. Український та білоруський національні рухи оголосили «польською інтригою», а самі нації — вигадкою поляків. Відповідних заборон зазнали українська та білоруська мови — **була відкрито поставлена мета культурно-мовної русифікації**.

Поширилися спроби навернення до православ'я католиків (литовців і білорусів) та протестантів (естонців і латишів), але великого успіху вони не мали. Наприкінці XIX ст. у балтійських провінціях поширили російську мову у діловодстві, судах та школах. У 1893 р. німецький Дерптський університет було перетворено на російський Юр'євський. При цьому багато латишів та естонців бачили в Росії союзника у боротьбі проти німецької еліти, але невдовзі русифікація зачепила і їх самих. У 1828 р. було обмежено автономію Бессарабії, з органів управління і шкіл витиснули румунську мову. На початку XX ст. утисків зазнала автономія Фінляндії.

Поміркуймо!

Подумайте, які методи русифікації застосовувала Російська імперія щодо українців, білорусів, литовців та інших народів. Чи існували суперечності між офіційним імперським патріотизмом і реальним життям населення?

Російська імперія була охоплена модернізацією дуже нерівномірно. Незмінною залишалася не лише її політична система, а й суспільно-економічна база — імперія була переважно аграрною державою, більшість населення дотримувалася традиційного способу життя і залишалася неписьменною. Росіяни не стали привілейованим «панівним» народом — за рівнем урбанізації та писемності вони відставали від інших етносів. Серед освіченої спільноти імперії німців, поляків та євреїв було більше, ніж росіян. Уряд підтримував російський центр та панівну еліту, проте основна маса росіян мала жахливі умови життя.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Які відмінності існували між російською експансією на схід і на захід?
2. Назвіть основні етнічні групи, що входили до складу Російської імперії на початку XIX ст.
3. Яку роль відігравали місцеві еліти у керуванні приєднаними землями?
4. Які чинники впливали на формування національних рухів у Польщі, Фінляндії, Литві, Україні та Білорусі?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у чотири групи. За допомогою матеріалів параграфа заповніть у зошиті або нотатнику порівняльну таблицю за зразком.

Регіон	Панівний етнос	Частка росіян	Хто становив еліту	Особливості розвитку
Фінляндія	фіни	2,2 %	шведська знать	широка автономія
Правобережна Україна				

III. Мислимо творчо

1. Створіть короткий комікс (можна використати онлайн-застосунки Canva, Bitstrips, Pixton, StoryboardThat або ШІ) «Національне питання у Російській імперії: європейські народи». Розкрийте у коміксі будь-яке проблемне питання розвитку національної самосвідомості поневолених народів.
2. Уявіть, що ви — представник / представниця польської шляхти XIX ст. Напишіть коротке звернення до народу із закликом до національної боротьби.

§ 44

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: КАВКАЗ ТА ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ

Пригадайте особливості суспільного устрою та політичні традиції кочовиків. Що вам відомо з попередніх курсів історії про експансію Московської держави на схід?

1. ЕКСПАНСІЯ НА СХІД. ПРИЄДНАННЯ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

Від Середньовіччя Московська держава мала тісні контакти з кочовиками, світом Степу та ісламу. У XVIII ст. посилювався економічний та політичний тиск Росії на Степ та спроби примусової християнізації. Степові території стали відводитися під орне землеробство, а населення наважувалося до осілого способу життя. «Інородцям» надавали самоврядування, засноване на родовому і племінному укладі, вони мали сплачувати податки, могли займатися торгівлею і ремеслами та були звільнені від військової повинності. Загалом їх вважали «другосортними» підданими імперії. Цікаво, що «інородцями» називали спочатку тільки неросіян Сходу, а згодом — всіх неросіян імперії.

Етнічні групи Південного Кавказу

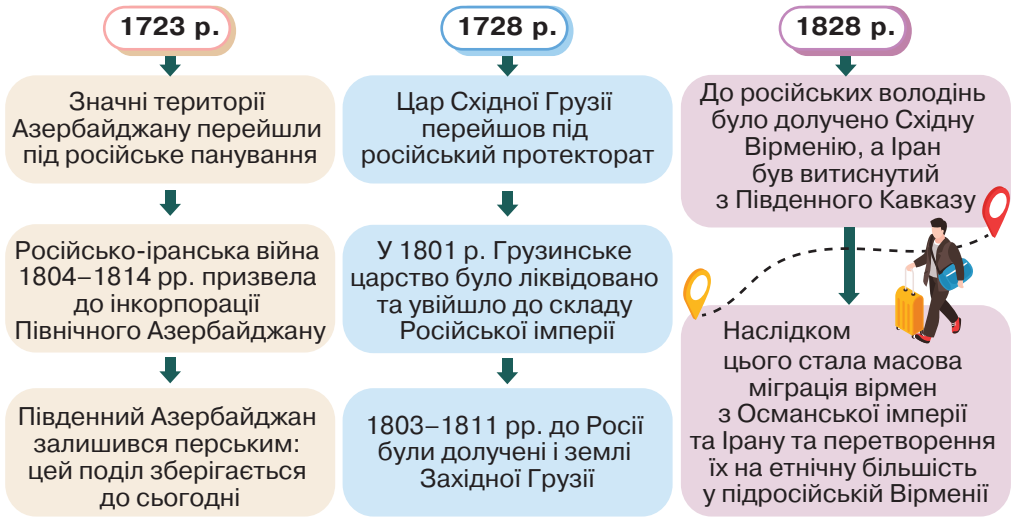

мали традиції високої культури та державності, давніші за слов'янські

у XIX ст. росіяни їх вважали «дикими азійцями», яким Росія має принести європейську культуру

- Західна Грузія і Західна Вірменія** ➡ приєднані до Османської імперії
- Азербайджан і Східна Вірменія** ➡ приєднані до Ірану
- Східне Грузинське царство** ➡ у XVIII ст. здобуло широку автономію

Грузини мали численну та ієрархічну православну еліту, в Азербайджані і Східній Вірменії домінувала мусульманська аристократія. Грузинська православна церква була автокефальною і мала власного главу. Для вірмен, політично і територіально розпорошених по всьому континенту, провідну роль у збереженні ідентичності відігравала Апостольська григоріанська церква.

Ослаблення Ірану та Османської імперії сприяло розширенню Росії. Її інтереси на Південному Кавказі були насамперед військово-стратегічними, але важливу роль відігравали й економічні чинники — ресурси та торговельні шляхи. Для більшості мусульман приєднання означало насильницьке загарбання, тоді як частина грузинів і вірмен сприймала Росію як «менше зло» та очікувала захисту й автономії. Проте ці сподівання здебільшого не справдилися.

За правління Миколи I російська політика була спрямована на швидку інтеграцію Південного Кавказу до імперії. Було запроваджено російський губернський устрій, грузинська шляхта була прирівняна до російського дворянства, були визнані і привілеї мусульманської знаті Азербайджану. Російський уряд перетворив місцеві еліти на своїх партнерів — багато грузинів, вірмен і мусульман робили кар'єру в армії та державних органах. Вірменські купці зміцнювали свої економічні позиції. Грузинська православна церква у 1811 р. була приєднана до російської, а вірменська церква зберегла свою самостійність. У ставленні до мусульман імперія дотримувалась толерантності, хоча й намагалася зберігати контроль над ними. Збереження місцевої еліти та традиційних розвинених культур стали умовою для поширення у другій половині XIX ст. національних рухів, які спрямовувались не тільки проти імперії, а й проти інших етнічних груп.

2. ПРИЄДНАННЯ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ

На відміну від Південного Кавказу, де російському пануванню майже нічого не загрожувало, підкорення Північного Кавказу тривало півстоліття. Воно мало для Росії стратегічне значення — без контролю над цим регіоном було неможливо забезпечити військовий контроль та економічні зв'язки над Кавказом взагалі.

Північний Кавказ

Вирізнявся величезним етнічним розмаїттям

Мешкало понад 50 етнічних груп — аварці, даргинці, лезгини, чеченці, інгуші, осетини, балкарці, черкеси, кабардинці і багато інших

СПОСІБ ЖИТТЯ

в горах

скотарство

в долинах

землеробство

Спільною майже для всіх місцевих етносів була **релігія** — крім православної частини осетинів, всі вони сповідували іслам.

Спільними були і племінні відносини зі своєрідною системою звичаєвого права — **адатом**, у якій поєднувались кровна помста, закони гостинності, повага до старості, шанування предків і військова звитяжність.

Просування Російської імперії на Північний Кавказ посилювалося у XVIII ст., коли була побудована «Кавказька лінія» фортець від Чорного до Каспійського моря. Біля неї розміщувались козацькі військові формування — кубанські і чорноморські козаки були переселені сюди нащадками запорожців. Гірські племена реагували на експансію постійними нападами на фортеці та козаків. Організації спротиву сприяло мусульманське духівництво, яке взяло на озброєння гасла **газавату (джихаду)** — священної війни проти невірних. У 1785 р. в регіоні почалася потужна партизанська війна. Піднесення спротиву відбулося з 1834 р., після того, як імамом (провідником мусульман) став аварець **Шаміль**. Він спробував створити теократичну державу — **імамат** — з централізованою владою та військом. Російська імперія була змушена спрямувати до Кавказу регулярну армію під проводом своїх найкращих полководців, але зазнавала ганебних невдач, втративши десятки тисяч солдатів та близько 20 % державної скарбниці.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації укладіть коротку біографічну довідку про імама Шаміля. Як ви розумієте його вислів, наведений на зображенні? Як ця цитата відображає ідеї джихаду?

«Кожен, хто піднімає зброю проти істини, піднімає її на свою загибель!»

Імам Шаміль

Була проголошена мета «**винищення горців**» — руйнувалися та спалювалися аули, винищувалися поля, ліси і пасовища. Тільки у 1859 р., перекинувши до регіону майже всю російську армію, вдалося придушити опір кавказців. Шаміля взяли у полон і вивезли у Росію. Проте черкеси чинили спротив до 1864 р., а потім майже всі — близько 300 тис. осіб — емігрували до Османської імперії. Тільки у 1860 р. військове управління на Кавказі було замінено цивільним, завершення Кавказької війни було проголошено у 1864 р.

3. ПРИЄДНАННЯ КАЗАХСТАНУ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Величезні степові простори між Південним Уралом та Каспійським морем на заході і горами Алтай на сході та Південним Сибіром на півночі є територією розселення **казахів**. Казахи були кочовиками-скотарями, їх суспільний устрій був племінним, а релігійні погляди — язичницькими. Зустріч казахів з Росією була прикладом зіткнення кочової та осілої цивілізацій. З XV ст. казахи мали власне ханство, яке ділилося на три Орди — Малу на заході, Велику на сході та Середню між ними. Вони були типовими для кочовиків вільними союзами племен. Перші контакти з Російською імперією відбулися у XVIII ст., коли росіяни почали будувати «Оренбурзьку лінію» фортець у Південному Сибіру. Тоді імперська влада почала змагатися за протекторат над казахськими землями з Китаєм.

У першій половині XIX ст. почалася російська експансія — у 1822 р. було приєднано Середню орду, у 1824 р. — Малу, а Велика внаслідок тиску росіян розпущена у 1848 р. Нові землі опинилися під російським управлінням, активно забудовувалися російськими фортецями. Казахські племінні вожді — **беї** — зберегли привілеї та важелі місцевого врядування, але дворянського статусу не отримали. Казахів вважали «іногородцями» — вони мали самоврядування та були звільнені від військової служби, але при цьому мали нижчий статус від «природних» підданих імперії. Частина казахів була змушена перейти до осілості, проте більшість зберегла традиційний спосіб життя та стала чинити опір — неодноразово виникали повстання.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, які основні положення мав указ 1824 р. для Орди. Як вплив Росії змінював традиційну владу та соціальну структуру Середньої орди?

Приєднання Середньої киргиз-казахської орди. Царський указ 1824 р.
(Микола Каразін, 1870-ті роки)

На південь від казахських степів простягаються великі пустелі, за якими починається регіон **Центральна Азія**. Місцеві оази й долини завжди були територіями формування розвинутих культур, інтенсивного землеробства і торгівлі. Тут проходив **Великий шовковий шлях** між Європою і Китаєм, на якому виникли потужні міста — **Самарканд, Бухара, Ташкент, Хіва**. Етнічні й мовні відносини тут були заплутаними. Центральні райони населяли переважно іраномовні **таджики та тюрки-узбеки**, гори на сході — **киргизи**, на заході та в пустелях кочували племена **туркменів**. У Центральній Азії було три держави, керовані узбецькими династіями: **Бухарський емірат, Хівинське ханство і Кокандське ханство**. Спільною для більшості населення релігією був іслам, культура і освіта мали виражений мусульманський характер. Туркмени та киргизи були переважно кочовиками, іслам у них поєднувався з традиційним язичництвом.

Після приєднання казахських степів Російська імперія розпочала завоювання Центральної Азії, прагнучи контролювати торговельні шляхи та азійські ринки, а також стримати розширення британських володінь. У 1864 р. російські війська захопили Чимкент, у 1865 р. — Ташкент, який у 1867 р. став центром Туркестанської губернії. У 1868 р. без бою здалася Бухара, у 1873 р. було підкорено Хіву, а після тривалого опору в 1876 р. ліквідовано Кокандське ханство. Останніми завоювали туркменські землі, завершивши кампанію у 1884 р. Загалом завоювання Центральної Азії відбулося для Росії порівняно легко.

Діємо: практичні завдання

За матеріалами параграфа створіть у зошиті хронологічну таблицю «Завоювання Росією Центральної Азії». Скористайтеся запропонованим зразком.

Дата	Подія
1864 р.	захоплення міста Чимкента

Бухарський емірат і Хівинське ханство залишилися формально незалежними державами під російським протекторатом, їхні зовнішні контакти, торгівля і митна політика перебували під контролем росіян. Кокандське ханство було приєднано до Туркестанського генерал-губернаторства, туди потрапили і землі туркменів. Місцева еліта зберегла низку привілеїв, але про включення її до російського дворянства не йшлося.

Жителів Центральної Азії та Казахстану можна віднести до **колонізованих** народів Російської імперії. Мовної русифікації та поширення православної віри тут не відбувалося, зберегло свої привілеї мусульманське духовництво. Російська економічна політика тут була суто колоніальною та мала задовольняти економічні потреби імперії. Проте російський вплив на суспільство був невеликим,

мусульмани продовжували жити за своїми традиціями. Російська присутність обмежувалася невеликою кількістю чиновників і військових гарнізонів, тому частка російського населення залишалася низькою. Місцеві жителі сприймали російську владу як чужу, що спричиняло стихійні виступи, які придушувалися урядом.

Отже, якщо російська експансія на захід була припинена у 1815 р., то на сході вона тривала протягом усього ХІХ ст. Результатом завоювання **Сибіру** стало просування на **Далекий Схід** та **Аляску**, відбулося приєднання Кавказу, Казахстану і Центральної Азії. Рушієм захоплень було протистояння з Великою Британією. Хоча розширення володінь і мало економічну складову — експлуатація ресурсів захоплених земель, але на першому плані були політичні інтереси — збільшення території імперії та зростання її впливу у світі. До політики Російської імперії цілком можна застосувати поняття «імперіалізм».

Арсенал громадянськості

Російський письменник Федір Достоевський: «В Європі ми були нахлібниками і рабами, в Азію ж заявимося панами. В Європі ми були татарами, а в Азії є європейцями. Наша місія, наша цивілізаторська місія в Азії підніме наш дух і підхопить нас туди, якби тільки розпочався рух».

Що таке «цивілізація» і хто, на вашу думку, має право її «нести» іншим? Як би ви оцінили це висловлювання з позицій сучасних цінностей прав людини?

4. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ НА СХОДІ ІМПЕРІЇ

Як і поляки, грузини мали досвід старої «шляхетської» нації з численною знаттю, державними традиціями та високорозвиненою культурою. Тому **грузинський національний рух** був започаткований грузинською шляхтою та інтелігентами. У середині ХІХ ст. вони займалися насамперед питаннями мови, літератури, фольклору та історії. Визначним лідером національного руху був **Ілля Чавчавадзе**, видатний письменник, голова Товариства поширення письменності серед грузинів. На початку 1890-х років у Грузії поширились ідеї марксизму та соціалізму. Частина їх прибічників на чолі з **Носем Жорданія** відстоювала ідею національної автономії Грузії, а частина — необхідність загальноросійської соціалістичної революції. Своїми противниками грузинські націоналісти вважали російський уряд та вірменську буржуазію. Проте на початку ХХ ст. нація залишалась розколотою на освічену еліту і бідну та неписьменну селянську більшість.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте фото купюри 20 ларі 2016 р. із зображенням І. Чавчавадзе і прочитайте переклад уривка з його поезії, присвяченої змові 1832 р. (з метою

відновлення грузинської державності). Як зміст поезії пов'язаний з історією переслідувань і доносів у певні епохи? Чому ця поезія вчить нас про важливість особистої відповідальності та морального вибору? За допомогою додаткових джерел інформації ознайомтеся з біографією І. Чавчавадзе. Створіть власний варіант марки / монети / грошової купюри, присвяченої постаті І. Чавчавадзе.

«А коли наші власті про
ці промови дізналися
І, загнавши нас у овечі хліви, трохи
провчили, — Що ми тоді робили?»
— «Що ми тоді робили? Ми,
налякані й здивовані, Доносили
один на одного, доносили...»
(переклад — авт.)

Вірмени ж, навпаки, протягом історії майже втратили власну шляхту, їхню еліту становили заможні міські верстви та духівництво. До того ж вірмени були розпорошені — більшість жила не в Російській імперії, а розпорошено по Європі та Азії. **Вірменський національний рух** починався у громадах вірмен Італії та Індії. Розчарування, викликане тим, що вірмени Османської імперії не отримали у 1878 р. обіцяної автономії, призвело до їх політичної активізації. У 1887 р. вірменські студенти заснували у Женеві соціалістичну організацію «Гичак» («Дзвін»), а у 1890 р. у Тифлісі — Револьюційну вірменську федерацію («Дашнакцутюн»). Основною їх метою було визволення вірмен Османської імперії. Лише внаслідок політики русифікації та початку утисків вірменської церкви на початку XX ст. вірменські радикали стали виступати і проти Російської імперії — вони організовували демонстрації і навіть напади на російських урядників. Врешті дашнакам вдалося створити масовий рух, метою якого було визволення вірмен як в Османській імперії, так і в Російській. Рушіями вірменського руху були національна буржуазія та нечисленна світська інтелігенція, яким вдалося перетворити вірменську етнічну та релігійну громаду в модерну націю. Особливістю вірменського руху був його радикально-терористичний характер, корені якого сягають давніх традицій партизанської боротьби.

Поміркуймо!

[qr.orioncentr.
com.ua/q2B2D](http://qr.orioncentr.com.ua/q2B2D)

Мусульманські спільноти Російської імперії у другій половині XIX ст. були неоднорідними за етнічним складом, культурними та політичними традиціями. Осілим протягом століть надволзьким татарам, азербайджанцям та народам Центральної Азії протистояли кочові пастухи Казахстану та горці Північного Кавказу. Якщо волзькі татари перебували під владою Москви вже 300 років, то мешканці Центральної Азії потрапили під неї після 1860 р.

Хоча більшість мусульман і була тюркомовною, мова не мала для них такого значення, як релігія та уклад життя.

Серед мусульман імперії національний рух спочатку охопив **волзьких татар**. Носіями його були купці та мусульманське духовництво, значною подією стало заснування у 1804 р. Казанського університету, де було обладнано друкарню для публікацій арабським письмом. Було започатковано татарську літературну мову та вивчення історії і фольклору. Нечисленна інтелігенція, переважно діти купців та мулл, започаткували національний ісламський рух, який мав пристосуватись до модерного світу. Волзькі татари стали ідейними провідниками російських мусульман, великий вплив вони мали на башкирів, які користувалися татарською мовою, та інші етноси Надволжя. Частина інтелектуалів намагалася поєднати іслам із соціалізмом, частина створила консервативний «Союз мусульман» («Іттіфак»).

Поміркуймо!

Подумайте, чому релігія для мусульман відігравала важливішу роль, ніж мова. Прочитайте цитату з виступу татарського і турецького політичного діяча, журналіста, історика, одного із засновників турецького націоналізму Юсуфа Акчура на Третньому Всеросійському мусульманському з'їзді. Чому, на думку Акчури, економічні відмінності не є перепорою для об'єднання? Проаналізуйте історичний контекст: які події і процеси у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. спонукали мусульман до політичної організації? Поміркуйте, як поєднання національних та релігійних принципів могло впливати на формування політичних партій і рухів.

Юсуф Акчура

«Повинні існувати об'єднання на основі національності та етнічної спадщини. Незважаючи на економічні відмінності, завжди можна об'єднатися і організувати потужну партію на принципах національності та релігії».

Національний розвиток **кримських татар** відбувався подібно. Домінувало у ньому питання шкільної освіти на основі реформування ісламської школи і залучення до неї освітніх методів Західної Європи та європейських традицій освіти. Такий підхід отримав назву «**джадидизм**», автором його був **Ісмаїл Гаспринський**. Більш радикальне крило національного руху орієнтувалось на османські зразки та взяло назву «**молодотатари**».

**Ісмаїл
Гаспринський**

«Терджиман» — перша у світі кримськотатарська газета, виходила друком протягом 1883–1918 рр.

Мусульмани **Азербайджану** були найбільше мовно споріднені з турками. Національний рух розпочала нечисленна світська інтелігенція, визначним її представником був письменник **Мірза Фаталі Ахундов**, який сприяв перетворенню розмовної говірки азербайджанських селян на літературну мову. Наприкінці XIX ст. утворюються перші політичні організації. Серед них змагалися різні ідеології, але лише ісламісти могли сподіватися на підтримку широких мас населення.

Поміркуймо!

Подумайте, як культурне відродження (створення літературної мови) впливало на політичний рух та формування національної ідентичності.

Tazki alif ba			
А а	Б б	В в	Г г
С с	Д д	Е е	Ж ж
З з	И и	Й й	К к
Л л	М м	Н н	О о
П п	Р р	С с	Т т
У у	Ф ф	Х х	Ц ц
Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ъ ъ
Ы ы	Э э	Ю ю	Я я
а а	б б	в в	г г
д д	е е	ж ж	з з
и и	й й	к к	л л
м м	н н	о о	п п
р р	с с	т т	у у
ф ф	х х	ц ц	ч ч
ш ш	щ щ	ъ ъ	ы ы
э э	ю ю	я я	

Мірза Фаталі Ахундов
(фото, XIX ст.)

Проект нового алфавіту азербайджанської мови, створений Ахундовим (Музей історії Азербайджану, м. Баку)

Казахи на півночі Казахстану перебували під духовним впливом волзьких татар, мулли яких поширили іслам серед кочовиків. Але проти їхнього культурного домінування з середини XIX ст. виступили деякі казахські інтелектуали, що отримали освіту в російських університетах, зокрема **Чокан Валиханов**. Вони просували програму національного руху, зорієнтованого одночасно на російську та європейську культуру. Їм вдалося створити казахську літературну мову та видати нею перші літературні твори. Водночас

ширилося невдоволення імперською владою та переселенським рухом у казахський степ. Казахи ж південних регіонів перебували під впливом ісламських осередків Центральної Азії. Тут **переважали** давні літературні мови, насамперед перська, та традиційна орієнтація на консервативний іслам.

Гірські народи Кавказу зберегли свої племінні структури і релігійні громади, плекали власну замкнутість та відстороненість від впливів ззовні. Проте і тут поступово з'явилися свої «будителі», переважно серед осетинів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Визначте головні етнічні та релігійні групи Південного Кавказу і Північного Кавказу.
2. Складіть таблицю: назва етнічної групи — суспільний устрій — релігія — відносини з Росією.
3. Порівняйте національні рухи грузинів, вірменів, волзьких татар, кримських татар та казахів: хто був рушієм руху, які цілі переслідували?
4. За матеріалами параграфа укладіть у зошиті лінію часу, яка б відображала процес експансії Росії на Схід.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у дві групи. 1) Південний Кавказ (Грузія, Вірменія, Азербайджан) — **завдання**: проаналізуйте приєднання регіону до Росії, роль місцевих еліт, етнічні та релігійні особливості, реакцію населення; 2) Північний Кавказ, Казахстан та Центральна Азія — **завдання**: дослідити опір кавказців, завоювання Казахстану і Центральної Азії, особливості колоніальної політики Росії, роль релігії та національних рухів.

III. Мислимо творчо

Напишіть коротке есе: «Як національні рухи на Кавказі та в Центральній Азії впливали на формування сучасних націй».

§ 45

ПОЛЯКИ — ПОДІЛЕНИЙ,
АЛЕ ЄДИНИЙ НАРОД

Пригадайте причини, обставини та результати поділів Речі Посполитої. Які наслідки вони мали для творення польської нації?

1. ПОЛЯКИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Згідно з результатами перепису 1897 р. осіб, які назвали польську мову рідною в межах сучасних українських земель, налічувалось близько 400 тис., що становило 1,65 % населення Наддніпрянщини. Переважна більшість поляків зосереджувалась на Правобережжі — у Волинській, Подільській та Київській губерніях. Значною була частка поляків на Півдні — у Херсонській і Катеринославській губерніях. Серед міського населення поляків було більше — на Волині 7,6 % містян, у Києві — 6,7 %, у Житомирі — 11,4 %.

Соціальна структура польського населення була неоднорідною. На Правобережжі значну частину становила дрібна шляхта, яка за рівнем життя мало відрізнялася від селян. Основні земельні володіння належали кільком тисячам магнатів, що контролювали близько 90 % приватних земель. Їх господарство було зосереджене на землеробстві й тваринництві, а промисловість — переважно на переробці сільськогосподарської продукції.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Британський історик Норман Дейвіс:

«Кінець кінцем спроба поглинути колишні польські провінції та інкорпоровати їх до Росії зазнала краху. Навпаки, вона призвела до дедалі більшої поляризації. На відміну від ситуації в Австрії чи в Пруссії, де добрий громадянин міг примирити свій польський патріотизм з вірністю Габсбургам чи Гогенцоллернам, у Росії люди були змушені обрати між двома суперечностями. Якщо людина і далі розмовляла польською мовою, дотримувалася католицької релігії і мала польських друзів, влада автоматично підозрювала її. Щоб довести якийсь ступінь своєї надійності, поляк мав зректися рідної мови, відкинути католицизм і цуратися родичів та друзів. За таких обставин росіяни і поляки були змушені жити окремим життям, поляки трималися особно. Обставини змушували їх любити свою країну й ненавидити своїх володарів. Усім серцем і душою вони вдавали, що Росії не існує».

? Чому, на вашу думку, поляки сприймали інкорпорацію до Російської імперії гостріше, ніж українці?

Незалежно від майнового стану, у польського населення Правобережжя було розвинуте почуття єдиної спільноти. Вироблені у Речі Посполитій уявлення про шляхетську демократію зумовлювали певний стиль поведінки навіть найбідніших поляків — зокрема, він не передбачав жодних обов'язків перед імперською владою, шляхтичі жили у своєму замкненому просторі.

Польський національний рух

Виник у результаті поділів
Речі Посполитої

- Російська влада почала активно заохочувати селян Правобережжя та йти їм на поступки, створюючи засіб протидії польським вимогам;
- У 1847–1848 рр. тут навіть вдалися до певного обмеження кріпацтва — обсяг панщини став чітко нормуватися

Головною ідеєю польського руху протягом усього XIX ст. була **реставрація Речі Посполитої** та повернення її історичної території

Листопадове 1830–1831 рр.
і Січневе 1863–1864 рр. повстання

Українські землі повстанці вважали частиною майбутньої Речі Посполитої, а українські селяни здавна бачили у землевласниках-поляках своїх гнобителів — не дивно, що **українці не підтримали повсталих**

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини. Як ця картина відображає настрої польського суспільства після поразки повстання? Які емоції передає? Якими художніми засобами це досягнуто? Чи може мистецтво бути інструментом політичної боротьби?

Січневе повстання
1863–1864 рр.
(Артур Ґроттгер, серія
«Polonia», 1863 р.)

Після придушення Січневого повстання маєтки його учасників конфіскували, а полякам заборонили купувати землю в західних губерніях. До 1914 р. вони втратили близько третини володінь, проте й далі контролювали половину приватної землі на Правобережжі, зберігаючи вплив у виробництві зерна, млинарстві, винокурінні та торгівлі лісом.

Важливими чинниками формування польської нації були католицька віра й освіта. Після ліквідації греко-католицької церкви у 1839 р. обмеження торкнулися і римо-католиків: залишилося лише Луцько-Житомирське єпископство, були закриті духовні семінарії. Після Листопадового повстання ліквідували Віленський університет і Кременецький ліцей, а з 1863 р. полякам ускладнили доступ до вищої освіти, запровадивши обмежену квоту на навчання.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Британський історик Норман Дейвіс:

«Схожість у становищі залежної Польщі й України була майже очевидна. Глибокі й більш вагомі були великі відмінності між обома народами... Хоч Європа ХІХ ст. не знала незалежної Польщі, ніхто ніколи не заперечував існування окремої польської нації. Польська аристократія і землевласницька шляхта надалі репрезентували національну справу... Україна натомість... втратила свої вищі верстви, нащадки яких зросійщилися або спольщилися. Українська національність була практично зведена до селянства».

? У чому історик бачить схожість і відмінність у становищі українців та поляків в імперії? Як це вплинуло на національні рухи?

Ставлення поляків до України та українців було непростим. З 1830-х років склалася так звана «українська школа» у польській літературі — група польських поетів і письменників, які захоплювалися романтичним баченням України, зверталися до української історії, описів побуту і природи, фольклору. У творах **Т. Падури**, **М. Чайковського**, **Ю. Словацького** створювався образ козацтва як волелюбної степової спільноти, яка змагалася за свободу, та творилася легенда про польсько-українське єднання у боротьбі проти Росії. При цьому українські землі вони бачили частиною Речі Посполитої не тільки у минулому, а й у майбутньому. З іншого боку, поширювалися літературні твори, які зображували Україну як «світ варварства», що протистояв польському «світу цивілізації» та долучився до його загибелі. У творах **Г. Сенкевича** поширювався негативний образ козака-українця. Водночас польська освічена молодь шляхетського походження долучалася до українського національного руху, ставала «хлопоманами», а потім допомогла створювати громади: імена **В. Антоновича**, **Т. Рильського**, а пізніше **В. Липинського** посіли чільне місце в історії творення української нації.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання, поданих на наступній сторінці, прочитайте вірш **Ю. Словацького** «Вже третю ніч, коли згасають зорі...». Про які події

чи переживання йдеться у ньому? Як автор зображує долю Батьківщини? Як вірш відображає події польських національно-визвольних змагань ХІХ ст.? Яку роль відігравали такі твори у збереженні національної гідності під час бездержавності Польщі? Порівняйте цей твір із картиною Артура Гроттгера із серії «Polonia» на с. 31. Що спільного в їхніх образах і настроях?

[qr.orioncentr.
com.ua/4xC2I](http://qr.orioncentr.com.ua/4xC2I)

**Юліуш
Словацький**

? Чому Ю. Словацький порівнює Польщу із Ісусом Христом? Що символізує «розп'яття»? Які історичні події могли стати підставою для такого порівняння? Як подібні ідеї можуть впливати на національну свідомість і боротьбу за незалежність?

2. ПОЛЯКИ У ПРУССІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ

У межах часто змінюваних кордонів Пруссії польські землі не мали усталеного життя. 1800 р. поляки становили понад 40 % загального населення країни, але після 1815 р. їхня кількість істотно зменшилася. У 1905 р. 3 млн поляків становили менше 5 % підданих Німецької імперії.

Монархія Гогенцоллернів у деяких аспектах ззовні нагадувала російське самодержавство — громадянські свободи були вкрай обмеженими, монархи звикли наказувати, а населення — коритися. Проте прусська традиція відрізнялася від російської — влада тут діяла у межах правової системи, спираючись на визначені законом процедури та правові засоби. У Пруссії був значно вищий ступінь релігійної толерантності, розвинена соціальна політика та багате культурне життя.

Про право поляків на автономію згадувалось у Віденському договорі 1815 р., проте насправді вона існувала менше 30 років і тільки на території так званого Великого князівства. Поляки в інших регіонах Пруссії самоврядування не мали. Автономію ж Великого князівства почали обмежувати у 1831 р. під впливом Листопадового повстання у Росії, а 1848 р. після невдалого повстання поляків у Познані автономію ліквідували зовсім.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа і додаткових джерел інформації заповніть у зошиті таблицю за зразком, поданим на наступній сторінці.

Критерій	Російська імперія	Пруссія
Ставлення до поляків		
Політичний устрій		
Стан мови і культури		

Після цього революційний польський національний рух приваблював небагатьох та не мав жодного успіху. Кілька таємних товариств були швидко ліквідовані поліцією. Настрої та можливості поляків у Пруссії більше сприяли угодовству та поміркованості.

Свідчать документи

З газети Познані 1872 р.: «Якщо ви польська хатня господиня, робіть своє масло чистішим і кращим, ніж німці, вирощуйте кращі овочі, фрукти і птицю, виготовляйте краще полотно. Так ви врятуєте і себе, і Польщу... Навчання, праця, порядок і ощадливість — ось наша нова зброя».

? Чому ці заклики названо «*новою зброєю*»? Проти кого або чого вона спрямована? Які цінності й риси національного характеру, на думку автора, мають допомогти полякам зберегти себе як народ?

Турботи поляків зосередилися на мовному питанні. Польських шкіл було мало, серед яких переважали в основному початкові, державної підтримки та фінансування вони не мали. Не було польських закладів вищої освіти, а державна гімназія у Кульмі залишалася єдиною, де викладали польською. Освіту польською мовою забезпечували добровільні товариства, зокрема Товариство народної освіти. Працювало і Товариство народних читалень, що починаючи з 1880 р. створило більше 2 тис. польських бібліотек по всій країні.

Історичні подробиці

«Залізний» канцлер Отто фон Бісмарк про поляків: «Особисто я співчуваю їхній ситуації, та якщо ми хочемо існувати, ми не можемо діяти інакше, ніж знищити їх. Нема чого нарікати на вовка, що Господь його зробив таким, як він є, але це не означає, що ми не повинні вбивати його, де тільки можемо».

? Що означає для сучасного читача поняття «*знищити їх*» — у буквальному чи в переносному сенсі? Поясніть різницю між культурною асиміляцією, політичною маргіналізацією і фізичним винищенням.

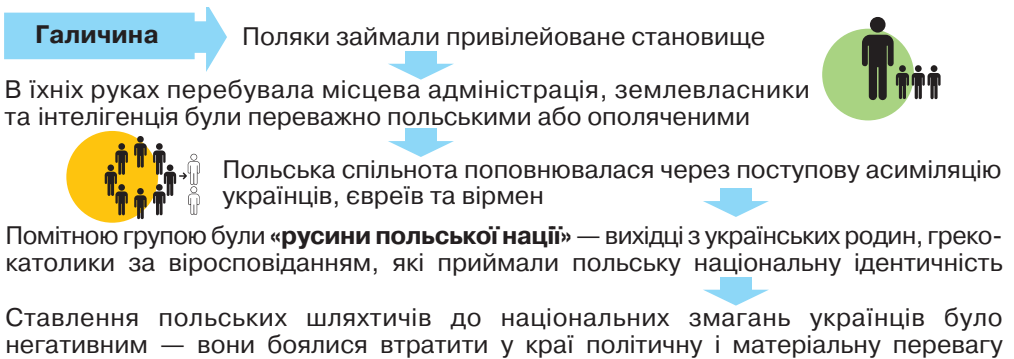
Упродовж XIX ст. відносини між польським і німецьким націоналізмами змінилися: до 1848 р. вони були союзниками у боротьбі проти імперій, а після утворення Німецької імперії стали ворогами. Обидві сторони створювали міфи про власну винятковість та

історичну місію в Східній і Центральній Європі, сприймаючи одна одну як загарбників.

Водночас політична активність поляків у Німеччині залишалася обмеженою. Поширеним було визнання ефективності німецького управління та зростання добробуту, а ворожість до Росії переважала над антинімецькими настроями.

3. ПОЛЯКИ В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Згідно з переписом 1900 р. у провінції Королівство Галичини і Лодомерії польська мова була рідною для 54,7 % населення, українська — для 42,3 %, римо-католиками були 45,7 %. Варто зазначити, що були суттєві відмінності між західною і східною частинами Галичини — у Західній Галичині поляки становили 88,5 % населення, а у Східній — менше 30 %. Разом з євреями поляки становили більшість у містах — у Львові ці громади охоплювали понад 80 % населення. У Буковині поляків було істотно менше, вони поступалися кількістю українцям, румунам, євреям та німцям.

Європейські революції 1848–1849 рр. посилили прагнення поляків відновити Річ Посполиту, до якої вони відносили й Галичину. Інтереси поляків представляла Центральна рада народова. На противагу українській Головній Руській Раді польські діячі створили у Львові Руський собор, що мав спрямувати український рух у польське русло.

Польські політики були готові співпрацювати з австрійською владою в обмін на широку автономію Галичини. Кульмінацією подій стало польське повстання у Львові 1–2 листопада 1848 р., яке придушили, однак політичні позиції поляків в імперії значно зміцнилися.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання, які подані на наступній сторінці, перейдіть на сайт проекту «Інтерактивний Львів». Опрацюйте матеріал «Весна народів у Львові» і створіть інфографіку, яка б зображала: **1)** перебіг подій; **2)** основні ідеї та середовища; **3)** євреїв у «весні народів»; **4)** позиції поляків та русинів. Результати роботи представте й обговоріть у класі.

qr.orioncentr.
com.ua/5YCPD

Пожежі
у Львові
1848 р.
(Л. Яблоновський,
1848 р.)

Пошук компромісів у національному питанні привів Габсбургів до створення у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської імперії. Одним із наслідків стала неформальна угода з польським рухом: поляки отримали широке самоврядування в Галичині, більшість у крайовому сеймі та провідні посади в адміністрації. У відповідь вони відмовилися від негайних вимог відновлення державності й зосередилися на збереженні національної ідентичності, розвитку мови, культури та мистецтва, підтримавши стабільність імперії Габсбургів.

Поляки не підтримували ідею розширення автономії Галичини ще й через українське питання. Вони виступали проти поділу краю на українську і польську частини, прагнучи зберегти свій контроль над усім регіоном. Із середини ХІХ ст. українсько-польські відносини стали головним чинником політичного життя Галичини. Час від часу сторони намагалися досягти порозуміння: українці мали відмовитися від вимоги поділу Галичини, а поляки обіцяли поступки у сфері мови та освіти. Однак такі домовленості були нетривалими — примирити дві нації у претензіях на панування над однією територією було неможливо.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Британський історик Норман Дейвіс:

«Згодом поляки намагалися дивитися на Галичину з поблагливістю і навіть приязню. На їхню думку, Галичина була територією, де польська культура та ідеали продовжували жити. То був “П’ємонт” відроджуваної нації... Але Галичину слід вважати і “П’ємонтом” українського націоналізму. ...У такій ситуації австрійські урядовці відчували велику спокусу плекати українські нарікання як зручний спосіб стримувати сильніший польський рух. Чинячи так, вони роздмухали польсько-український антагонізм, що переріс у відкриту війну, тільки-но зазнав краху режим Габсбургів».

? У чому полягають причини польсько-українського конфлікту в Галичині?

Осередком польського інтелектуального життя у Галичині був «Оссоленіум» — приватна бібліотека з читальнею, відкрита у 1832 р. Ключовим освітнім закладом став відроджений австрійцями у 1784 р. Львівський університет. З 1869 р. навчання у ньому перевели з німецької на польську мову. У 1900 р. 47,6 % студентів були поляками, із 220 викладачів українців було тільки 11. У 1844 р. у Львові відкрили Технічну академію, яка так само була польською. Кількість книжок і газет, опублікованих у Галичині, перевищувало число видань, що друкувалися у російській і прусській частинах разом узятих.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Британський історик Норман Дейвіс:

«Розумним людям у Галичині не треба було розповідати, що вони... громадяни найслабшої з держав, які поділили Польщу. Вони були вільні від соціально-політичного тиску, що тяжів над польським життям в інших частинах поділеної Польщі. Вони були вільні від культурного імперіалізму Росії та Німеччини, вільні від атмосфери заборон і цькування... За це вони були щиро вдячні Габсбургам, менш схильні проклинати свою долю і більш схильні стинати плечима і сміятися...».

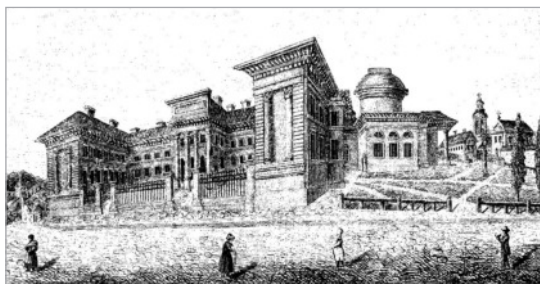
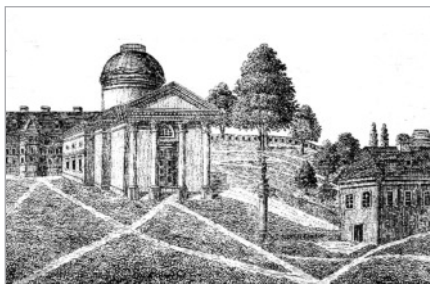

Чому, на думку автора, мешканці Галичини почувалися «вільнішими», ніж поляки в інших частинах поділеної Польщі?

Історичні подробиці

Оссоленіум — сімейна бібліотека та музей польського графа Юзефа Оссолінського. Нині це Бібліотека імені В. Стефаника. До появи Оссоленіуму на його місці розташовувався монастир кармеліток взутих. У 1812 р. приміщення купив граф Юзеф Максиміліан із польського дворянського роду Оссолінських. Незабаром Юзеф Оссолінський отримав дозвіл від імператора на відкриття у будинку сімейної бібліотеки, друкарні та музею. Граф Оссолінський перевіз до Львова зі свого польського родового замку цінні колекції книг, старовинних рукописів, карт, нагород, гравюр, монет, картин і скульптур. До бібліотеки також потрапили копії книжок із бібліотеки Тадеуша Чацького, частини збірок книжок князя М. Ієроніма Юшинського та графа Евариста Куропатницького, книги з колекцій графів Любомирських, Скарбків, Сапіг. На початку XX століття фонди сховища Оссолінських налічували близько 200 тисяч примірників друкованих видань, понад 5 тисяч рукописів, 400 автографів та 2 тисячі пергаментів. Колекція Любомирських доповнила музей — тепер у ньому знаходилися роботи Тиціана, Баччареллі, Матейки, Машковського, Рачинського.

Інститут Оссоленіум у Львові 1848 р.
(невідомий художник, малюнки, середина XIX ст.)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Якими були наслідки поділів Польщі для формування польської нації?
2. Які верстви населення становили основу польської громади на Правобережжі?
3. Які наслідки для поляків мало придушення Листопадового й Січневого повстань?
4. Яку роль у збереженні польської ідентичності відігравали католицька віра й освіта?
5. Чому Галичину називали «П'ємонтом польського народу»?
6. У чому полягали особливості становища Галичини порівняно з іншими частинами поділеної Польщі?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у три групи:

Група 1. «Поляки в Російській імперії» (Як імперська політика впливала на формування польської ідентичності? Чому польський рух у Росії мав більш радикальний характер, ніж в інших частинах поділеної Польщі? Які чинники заважали українцям і полякам бути союзниками у боротьбі проти царизму?).

Група 2. «Поляки в Пруссії / Німеччині» (Чому польський рух у Пруссії мав поміркований характер і робив ставку на культуру та освіту?).

Група 3. «Поляки в Австрійській (Австро-Угорській) імперії» (Які умови дали полякам у Галичині змогу отримати широку автономію? Чому саме Галичина стала центром польського культурного й політичного життя? У чому полягали причини польсько-українського конфлікту в Галичині?).

Обговоріть становище поляків під владою різних держав і як це вплинуло на розвиток національного руху.

III. Мислимо творчо

Проведіть у класі дебати на тему: «Що допомогло полякам зберегти єдність без власної держави — зброя чи культура?».

§ 46

ЄВРЕЇ — НАЦІЯ БЕЗ ДЕРЖАВИ

Пригадайте причини та приклади гонінь на євреїв у Європі в часи Середньовіччя. Що таке антисемітизм та у чому ви бачите його корені?

1. ЄВРОПЕЙСЬКІ ЄВРЕЇ у XIX ст. СІОНІЗМ

Після ліквідації Речі Посполитої євреї втратили державу, де тривалий час мали відносну безпеку, й почали активно переселятися. Євреї західних земель опинилися під владою Пруссії та могли вільніше пересуватися німецькими землями. Євреї Галичини мігрували до інших провінцій Австрійської імперії, а євреї східних територій стали підданими Російської імперії, де для них запровадили «смугу осілости» — територію, за межами якої їм було важко селитися. Російська влада намагалася зосередити євреїв у західних і південних регіонах, зокрема в Україні, хоча громади існували й у великих містах. У другій половині XIX ст. через модернізацію, урбанізацію та демографічне зростання кількість євреїв у Європі значно збільшилася. Переслідування та погроми в Російській імперії змусили сотні тисяч євреїв емігрувати до Західної Європи та США.

Єврейські міграції сприяли збільшенню європейських держав, які надавали євреям повні громадянські права. Першою була революційна Франція, де Конвент надав громадянство всім євреям у вересні 1791 р. Відтоді це відбулося майже всюди, окрім Російської імперії. Такі нововведення вимагали радикальних змін поведінки та поглядів не тільки суспільств європейських країн, а й самих євреїв.

Карта «Смуга єврейської осілости в Росії, 1835–1917 рр.»

qr.orioncentr.com.ua/WOWbX

Свідчать документи

Зі спогадів сучасника про участь євреїв у обороні Варшави від військ Олександра Суворова під час повстання під проводом Тадеуша Костюшка:

«Разом з ремісниками, міщанами і панамі поспішали вони довгими рядами насипати укріплення, розспівуючи разом з усіма народну Марсельєзу. На окопах працювали вони в повній єдності з ченцями і шляхтой, з величезним напруженням сил. Стоячи під вогнем картечі, втрачаючи сотні вбитих та поранених, вони не втрачали присутності духу, але кидалися на ворога і навіть відбили у нього декілька гармат. В польських газетах писали: “Там, де йдеться про корисність людству, євреї не шкодують життя”».

1. За допомогою документа висловіть свою думку, чи вважали себе євреї, що брали участь у повстанні Тадеуша Костюшка, патріотами Польщі?
2. Як вплинула на польсько-єврейські та російсько-єврейські відносини участь представників єврейського народу у повстанні Тадеуша Костюшка?

Покірний традиціям євреїв не міг дотримуватися усіх жорстких правил харчування, одягу, гігієни та молитви, якщо починав жити за межами своєї закритої громади, у якій шлюби з неєвреями були суворо заборонені. Для боротьби з тиском громади та виходом за її межі була потрібна велика рішучість.

Дехто з єврейських лідерів виступав за повну асиміляцію євреїв у країнах їх проживання, закликаючи їх долучатися до панівної культури та участі у всіх сферах суспільного життя. Вони вважали, що єврейські звичаї можуть бути обмежені приватним родинним колом та синагогою, а в усьому іншому євреї не мають відрізнятися від решти громадян. Така позиція відкривала великі перспективи: єврейські прізвища все більше поширювались у колах фінансистів, юристів, лікарів, науковців, письменників, митців та політиків.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте листівку. Що могло змусити єврейські родини залишати свої домівки в Російській імперії на початку XX ст.? Складіть короткий список «обмежень смуги осілості», які могли змушувати людей залишати Російську імперію.

Але ідея асиміляції євреїв подобалась не всім, а релігійної юдейської ідентичності було замало для перетворення євреїв у модерну націю. Так постав **сіонізм** (від назви гори Сіон) — єврейський національний рух, спрямований на створення єврейської держави на історичній батьківщині єврейського народу. Як завжди, він починався з культурництва — спроби перетворити стародавню гебрейську мову **іврит**, яка на той момент збереглася тільки в юдейському богослужінні, на засіб спілкування та літературну мову. У Східній Європі культурне життя єврейських громад спиралося на мову **ідиш** — розмовну мову європейських євреїв, що належала до германської мовної групи. На ідиші видавали книжки та газети, він став мовою світських єврейських шкіл.

Політичний сіонізм відрізнявся від усіх європейських націоналізмів тим, що національна територія євреїв знаходилась за межами Європи. Він зародився у 1860-х роках, коли відбулися перші спроби послати єврейських колоністів до земель стародавнього Ізраїлю, які на той час називали Палестиною. Одна з перших колоній 1882 р. отримала фінансову підтримку від банкіра-єврея Е. де Ротшильда. Єдину **Всесвітню сіоністську організацію** було створено на конгресі у Базелі у 1897 р. Очолив її віденський журналіст **Теодор Герцль**, а програмою політичного сіонізму стала його книжка «Єврейська держава».

Еміграція євреїв
із Російської імперії
до США (листівка,
початок 1900-х років)

Із самого початку гострі суперечки виникли між релігійними сіоністами та світськими, яких було більше. Не менш глибока незгода відокремлювала соціалістичне крило, яке створило партію «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»), згодом очолювану **Давидом Бен-Гуріоном**, та радикальних націоналістів, які гуртувалися навколо уродженця Одеси **Володимира Жаботинського**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації ознайомтеся з біографією Теодора Герцля. Як наведена цитата відображає становище євреїв у Європі наприкінці XIX ст.? Чи було таке становищем проявом дискримінації?

«Як єврей
я б ніколи не зміг
зайняти пост судді.
Тому я розлучився
одночасно
і з Зальцбургом,
і з юриспруденцією».

Теодор Герцль

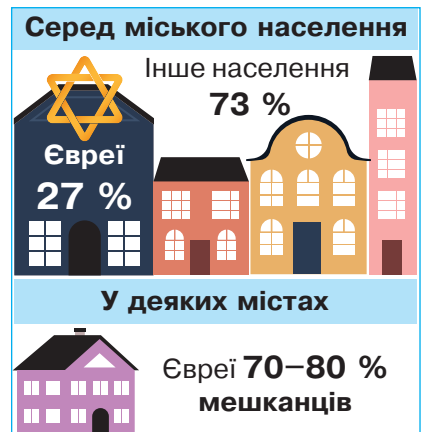
Поїздки Герцля до османського султана у 1901–1902 рр. нічим не скінчились, а уряд Британії запропонував сіоністам створити державу у Східній Африці. Це зміцнило переконання, що майбутню єврейську державу неможливо відірвати від Землі Ізраїлю.

Але ідеї сіонізму приваблювали не всіх євреїв. Чимало представників єврейської молоді захопилися соціалістичними ідеями; деякі з них заперечували сіонізм. Вони входили до революційних партій своїх країн, особливо багато їх було в Російській імперії, де прояви антисемітизму та гноблення євреїв виявилися найсильнішими.

Переважна частина європейського єврейства на початку XX ст. залишалася масою бідних, замкнених та релігійних сільських і містечкових громад, які були об'єктом упереджень, а то і гонінь з боку сусідів.

2. ЄВРЕЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У межах «смуги осілості» кількість єврейського населення протягом XIX ст. швидко зростала. За переписом 1897 р., в українських губерніях мешкало майже 2 млн євреїв, що становило 8,3 % від усього населення. У 1880-х роках до того поміркована урядова політика щодо євреїв стала відверто **антисемітською**. Було запроваджено заборони на професії та посади — у державній службі, міському управлінні, адвокатурі, армії, проживання у селах, встановлено відсоткову

норму 5–10 % у навчальних закладах, обмежено права у торгівлі та оренді, підвищено оподаткування. Головною «ознакою» єврея вважалось юдейське віросповідання. На єврея, який приймав християнство, обмеження не поширювалися.

Поміркуймо!

Чому обмеження не поширювалися на євреїв, які приймали християнство? Як така політика уряду могла впливати на соціальну та економічну ситуацію єврейської громади?

Головним заняттям євреїв в Україні була дрібна торгівля. Частина з них займалася ремеслами і промислами. На кінець XIX ст. сформувався прошарок євреїв-підприємців, які були власниками підприємств переважно харчової та легкої промисловості й оптовими торговцями. Більша частина євреїв займалася ремісництвом та дрібною торгівлею. А вже на межі XIX–XX ст. унаслідок розвитку єврейських землеробських колоній Україна стала найбільшим регіоном єврейського землеробства у світі.

1) Єврей-тесляр; 2) єврей-муляр; 3) єврей — торговець квасом; 4) єврей — торговець бубликами (фото, кінець XIX ст.)

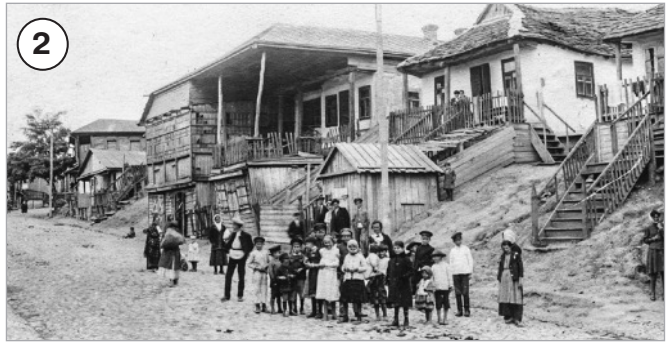
Головним розпорядником єврейського життя була єврейська громада із самоврядуванням — **кагал**. Оскільки російська влада намагалася підпорядкувати євреїв імперським адміністративним і судовим порядкам, у 1844 р. кагали були скасовані. Але на практиці вони продовжували діяти як релігійні громади та зберегли провідне значення у житті євреїв. У містах і містечках євреї створювали більші громади — **штетли**. У штетлі кожен єврей міг знайти матеріальну та психологічну підтримку серед одновірців. Осередками повсякденного життя у штетлі були синагога, дім і ринок (єдине місце, де відбувалися контакти з сусідами-неєвреями). Громадське життя євреїв в українських губерніях відбувалось у суперництві релігійних

очільників, які виступали за збереження традиційного укладу життя, і прихильників долучення євреїв до суспільства та культури країни проживання, що на практиці вело до асиміляції.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Які висновки про побут євреїв початку XX ст. можна зробити? За допомогою мережі «Інтернет» підберіть ілюстрації, які б відображали історію єврейства у складі Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. Створіть колаж і представте роботу в класі. Методом сторітелінгу озвучте колаж, спираючись на інформацію параграфа.

1) У корчмі на Поділлі (Ян Машковський, 1851 р.)

2) Гайсин Штетл (сучасна Вінницька область, фото, поч. XX ст.)

Наприкінці XIX ст. єврейська молодь стала переходити на позиції сіонізму. Сіоністські гуртки були утворені у Києві, Харкові, Одесі, їхні представники брали участь у I Сіоністському конгресі у Базелі. Однак уже у 1903 р. сіоністська діяльність в Російській імперії була заборонена. Багато українських євреїв зазнали впливу марксизму та стали членами робітничих і революційних організацій. У 1897 р. була заснована перша єврейська політична партія — **Бунд (Спілка)**.

Антисемітизм у Російській імперії мав, по суті, державний характер — він розвивався за мовчазної згоди, а іноді і прямої підтримки влади. На початку XX ст. активними учасниками переслідування євреїв стали **чорносотенні монархічні організації**. Основою для антисемітизму слугували чутки про випадки ритуальних вбивств. Саме так була спровокована **справа Бейліса** у 1911 р. До цього додалися звинувачення євреїв у підтримці революційного руху. У 1881–1883 рр., після вбивства імператора Олександра II, пройшла перша хвиля єврейських погромів у Єлисаветграді, Олександрівську, Києві, Одесі, Катеринославі. В Одесі, Бердичеві та деяких інших містах напади погромщиків відбивали загони єврейської самооборони. У 1890-х роках погроми відновилися, найвищої точки вони досягли під час революції

1905–1907 рр. Тільки в Україні до чорносотенного «Союза русского народа» входило понад 190 тис. осіб. Усе це спричинило масову еміграцію — понад 2 млн євреїв виїхало з Російської імперії.

Історичні подробиці

Події жовтня 1905 р. — антиєврейські погроми. Вони торкнулися 49 губерній країни «смуги осілості» та відбулись у понад 660 населених пунктах. Жертвами погромів стали тисячі євреїв. Не оминули погроми 1905 р. й Катеринослав (нині — м. Дніпро). Було розгромлено єврейські крамниці на Провіантській вулиці (нині — вул. Пастера) та Катерининському проспекті (нині — проспект Дмитра Яворницького) до вулиці Широкої (нині — вул. Княгині Ольги). Далі погромники попрямували на Озерний базар, де продовжили нищити торговельні ряди.

- 1) Погром в Катеринославі (фото, 1905 р.)
- 2) Єврейський погром (Мануїл Шехтман, 1926 р.)

Арсенал громадянськості

Чим відрізняються упередження, стереотипи та дискримінація? Які дії окремої людини можуть сприяти толерантності? Як закони можуть захищати права національних і релігійних меншин?

3. ЄВРЕЇ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

За даними перепису 1900 р., у Галичині проживало 811 тис. євреїв, що становило трохи більше 11 % від усього населення. Найбільше євреїв займалося торгівлею, решта працювали у промислах та сфері послуг. У Буковині єврейське населення становило 12 %, у Закарпатті — 15 %. Політика Габсбургів від початку була спрямована на здобуття підтримки єврейського населення. У 1789 р. був прийнятий **Патент толерантності**, який передбачав заходи з інтеграції євреїв до загальноімперської системи суспільних відносин шляхом ліквідації його відособлення та долучення до німецької культури — тобто асиміляції. Було скасовано владу кагалу, врегульовано

організацію громад, створено школи для єврейських дітей. Євреї могли вільно торгувати, займатись ремеслами, служити в армії та виконувати інші загальні для підданих обов'язки. В результаті революції 1848 р. та подальших конституційних реформ євреї отримали повні громадянські права.

Діємо: практичні завдання

Прочитайте уривки з Патенту толерантності 1789 р. Чому імператор Йосиф II вирішив видати цей патент? Чому влада встановлювала обмеження на переселення євреїв у певні райони? Як це пов'язано з концепцією «смуги осілості»? Патент можна вважати кроком до рівності чи це було формою контролю і дискримінації одночасно? Намалюйте або опишіть сцену, що ілюструє життя єврейської або протестантської громади після введення Патенту.

1. ...євреям не дозволяється проводити публічні богослужіння, не дозволяється мати публічну синагогу, не дозволяється мати друкарню для книг єврейською мовою, вони повинні користуватися друкарнею в Богемії...

2. ...де євреї раніше не селилися, там не слід дозволяти їм селитися в майбутньому...

3. ...євреї з інших країн повинні звертатися особисто до нас за дозволом на перебування у Відні...

4. ...жодному єврею не дозволяється селитися в сільській місцевості Нижньої Австрії, якщо він не пропонує відкрити мануфактуру або корисну торгівлю...

5. ...ми дозволяємо їм за власний кошт будувати школи для дітей з вчителями їхньої релігії, школи підлягають такому ж контролю, як і німецькі...

6. ...дозволяємо повну свободу вибору між ремеслами та можливість отримувати ліцензії на оптову торгівлю... ми також дозволяємо їм засновувати мануфактури та фабрики...

7. ...забороняється використовувати усно або письмово єврейську мову та ідиш у будь-якій публічній діяльності...

8. ...скасовуються обмеження щодо придбання житла, дозволяється наймати помешкання у місті чи передмістях за власним бажанням...

9. ...кількість єврейських сімей, що підпадають під едикт, не повинна зростати; прибулі євреї повинні повідомляти уряд про себе і свою діяльність, очікувати підтвердження та залишати країну після закінчення дозволеного часу або просити продовження...

10. ...скасовуються всі звичні відмітні знаки та позначення: бороди, заборона виходити з дому до полудня у свята, відвідувати громадські розваги тощо; оптові торговці та їхні діти, а також випускники університетів можуть носити кинджали...

11. ...ми бажаємо надати єврейській нації майже рівне положення з іншими релігіями щодо занять та громадських прав, закликаємо суворо дотримуватися законів країни, підкорятися контролю влади; за недостойну поведінку передбачене суворе покарання, аж до вигнання з країни...

Асиміляції євреїв протидіяли релігійні громади та їх очільники — вони наголошували на дотриманні традицій та замкненості єврейських спільнот. Реформатори ж орієнтувались на «високі» німецьку або польську культури. У 1880-х роках у Галичині виникає сіоністський рух, зокрема у 1887 р. створено **товариство «Сіон»**. Лідер сіонізму Т. Герцль жив у Відні й дуже впливав на єврейський рух в Австро-Угорщині.

Відносини євреїв з українцями і поляками були складними. Попри українсько-польські суперечки, зберігався поділ на християнське і юдейське населення. Польські очільники прагнули асиміляції євреїв та залучення їх до польського політичного життя, нехай і зі збереженням релігійної самобутності. Тиск на євреїв щодо їх колонізації загострював суперечності між поляками та євреями, що створювало можливості для українсько-єврейського політичного союзу. Але серед українців переважало сприйняття євреїв як пропольської сили. Самі ж єврейські діячі намагалися зайняти в українсько-польському конфлікті позицію «третьої сили» та підтримувати рівновагу. У суспільних уявленнях українців переважав стереотипний образ єврея — насамперед лихваря, шинкаря чи управителя панського маєтку, з яким пов'язувалися гноблення та визиск.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Що таке «смуга осілості» в Російській імперії і яка мета її створення?
2. Як змінювалася чисельність єврейського населення у Європі протягом XIX ст.?
3. У чому полягала політика асиміляції євреїв у Франції, Австро-Угорщині та Росії?
4. Які обмеження накладав уряд Російської імперії на євреїв у другій половині XIX ст.?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи: **1)** складіть коротку «карту життя єврея» у межах «смуги осілості»: де можна жити; які професії доступні; які обмеження накладала влада; **2)** розробіть короткий опис штетла: головні осередки життя, функції кагалу, соціальні відносини з неєвреями. Обговоріть, які фактори змушували євреїв емігрувати до Західної Європи та США.

Підготуйте невеликий виступ (2–3 хв) від кожної групи про те, як переслідування та антисемітизм впливали на повсякденне життя євреїв.

III. Мислимо творчо

Створіть плакат або інфографіку «Єврейські громади Європи у XIX — на початку XX ст.», відобразіть: чисельність, основні заняття, переслідування та напрямки міграцій євреїв.

§ 47

КРИМСЬКІ ТАТАРИ — ТВОРЕННЯ НАЦІЇ

Пригадайте. Як і коли сформувався кримськотатарський етнос? Які особливості мало Кримське ханство? За яких обставин воно було окуповане Російською імперією?

1. СТАНОВИЩЕ КРИМСЬКИХ ТАТАР у середині XIX ст.

Поразка Росії у Східній війні 1853–1856 рр. погіршила становище кримських татар. Їх почали звинувачувати у зраді, а економічні умови стали складнішими: орендну плату за землю перевели на грошову форму, що було важко для селян. Після скасування кріпацтва 1861 р. багато татар розорилися, адже не отримали земельних наділів. Додатковим чинником стала релігійна агітація, яка закликала переселятися до Османської імперії.

Унаслідок цього у 1860–1862 рр. понад 150 тис. кримських татар (майже 2/3 народу) залишили Крим. Частка татар у населенні зменшилася, а росіян і українців зросла, що сприяло русифікації півострова. Навіть у татарській учительській школі в Сімферополі навчання велося російською мовою.

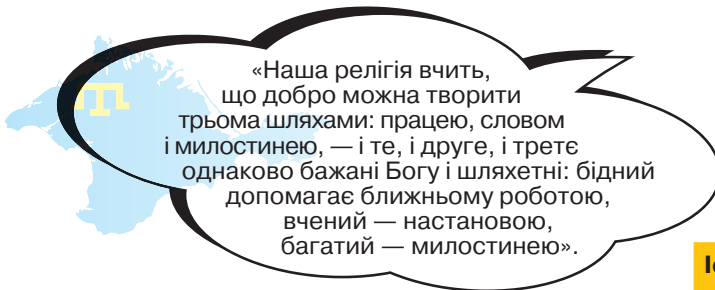
Свідчать документи

Український педагог, історик та етнограф Феоктист Хартахай. «Історична доля кримських татар», 1866–1867 рр.: «Кримський юрт... у 1783 р. припинив своє існування, а у 1861 р. на наших очах його народ перестав для нас існувати і фактично: він залишив Крим і приєднався до мас мусульманства в Туреччині».

? Які історичні причини могли спонукати кримських татар залишати Крим? Про які події 1783 і 1861 рр. йдеться в тексті?

2. ІСМАЇЛ ГАСПРИНСЬКИЙ

Людиною, завдяки якій кримськотатарський народ не лише не втратив своєї національної пам'яті під російським пануванням, але й зміг стати на шлях перетворення на модерну націю, був Ісмаїл Гаспринський.

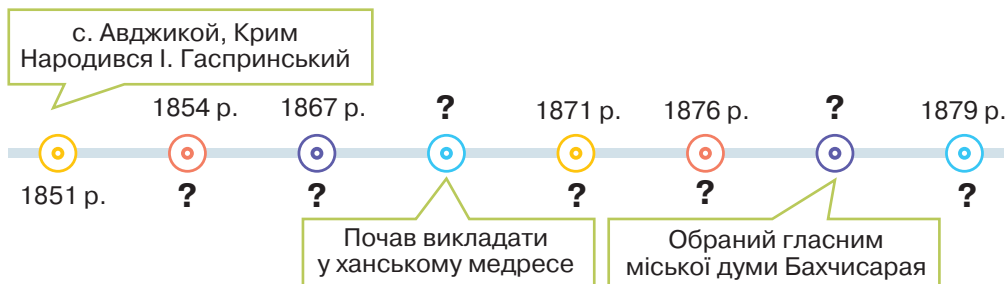

Ісмаїл Гаспринський

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації укладіть біографічну довідку про Ісмаїла Гаспринського. Доповніть запропоновану лінію часу біографічними даними з життя Гаспринського.

3. «ТЕРДЖИМАН». ДЖАДИДИЗМ

У 1879–1882 рр. Гаспринський здійснив три спроби організувати кримськотатарське періодичне видання у друкарнях Казані та Кавказу, але всі вони виявилися нетривалими. Також у цей період він співпрацював із іншими газетами і видавав збірки своїх статей окремими брошурами.

Свідчать документи

І. Гаспринський. Лист до газети «Зия-и Кавказия», 1879 р.:

«Газета — мова народу. Газети можуть бути захисником народу. Вони можуть бути путівником у торгівлі та у всіх видах вдосконалення. Можуть бути світлом для розуму і думок народу. Коротше, без газет і без книг народ схожий на сліпу і німу людину».

? Порівняйте погляди І. Гаспринського з поглядами українських «будителів».

10 (22) квітня 1883 р. побачив світ перший номер двомовної газети «Терджиман-Переводчик», яку Гаспринський видавав у власній типографії і яка була основною платформою для поширення його ідей та популяризації нового методу навчання мови — **джадидизму**

Мектеб

Новий метод (араб. «усул-і джадид») орієнтувався на заучування звуків, а не складів

Процес навчання пришивдшувався з шести років до двох

«Терджиман» — перша у світі кримськотатарська газета, виходила друком протягом 1883–1918 рр.

Джадидизм передбачав зміцнення зв'язків між тюрко-мусульманськими народами Росії та створення єдиної тюркської літературної мови, емансипацію мусульманок, масове відкриття громадських, кооперативних і благодійних товариств, і, нарешті, лояльність та активну співпрацю із державою

1884 рік

Гаспринський відкриває власну школу у Бахчисараї

При школі діяла друкарня

ПОДОРОЖУЄ:

- Стамбул;
- Баку;
- Оренбург;
- Київ;
- Москва;
- Батумі;
- Уфа;
- Бухара;
- Ташкент;
- Петербург;
- Казань;
- Бомбей

1887 р. — Гаспринський видав власний підручник звукового методу

Зухра — дружина і соратниця Гаспринського

У 1887 і 1891 рр. Гаспринський двічі отримував відмову у дозволі відкрити спеціальні жіночі видання. Лише революція 1905 р. дала йому змогу започаткувати жіночий журнал, дитячий журнал, гумористичний збірник та ще одну газету. На цей момент «Терджиман» був найстаршим мусульманським виданням світу. Попри невеликі накладки, його аудиторія проживала на територіях від Єгипту до Китаю.

У 1912 р. газета «Терджиман» почала виходити щодня під гаслом «Єдність у мові, думках, справах». Наступного року в газеті була проведена реформа письма — кримськотатарський текст почав друкуватися не стандартною арабською графікою, а із голосними та додатковими діакритичними знаками. Це була спроба редактора створити «спільнотюркську мову». Додатково типографія «Терджиману» друкувала підручники з педагогіки, тюркської граматики і літератури, анатомії, медицини та географії.

Тюркомовні книжки

більше 1000

Друкарні

14

Газети і журнали

16

Навчалось в університетах

200 мусульман

? Чому революція 1905 р. відкрила нові можливості для видавничої діяльності?

Свідчать документи

У першому номері «Терджиману» (від 10.04.1883 р.) І. Гаспринський писав: «Випускаючи нашу газету, ми хочемо заявити нашим читачам, що “Терджиман” намагатиметься передусім, з одного боку, давати потрібні та корисні для культурного життя знання, а з іншого — знайомити російське суспільство з нашими національними потребами. Наш шлях важкий і складний. Тому ми взяли за цю справу в ім’я Господа і взяли за перо в інтересах правди й науки. Чи буде “Терджиман” відповідати тим вимогам, які він собі ставить, чи ні, хай вирішить майбутнє, тому що зрозуміло: я сам не можу винести вирок».

Окремий внесок зробив Гаспринський і у кримськотатарську культуру — його перу належить понад 20 художніх творів. Найвідоміший роман — «Французькі листи» (листування вигаданого мусульманського мандрівника по Франції), а також перша в кримській літературі утопія «Таємнича країна» та антиутопія «Країна амазонок».

Гаспринський помер 11 вересня 1914 р. й був похований у Бахчисараї, на території кладовища при Зинджирли-медресе. Газета «Терджиман» видавалася до 1918 р.

4. КРИМСЬКОТАТАРСЬКА НАЦІЯ

На самому початку XX ст. завершилося формування модерної кримськотатарської нації — окрім газет, народ отримав повноцінні політичні структури.

1905 р.

Гаспринський та його однодумці створили мусульманську ліберальну організацію «Іттіфак ель муслімін» («Союз мусульман»).

Він був членом ЦК і безпосередньо очолив кримське відділення

Прогресивний розвиток суспільства, слов’яно-тюркське порозуміння, релігійна терпимість

1906 р.

У Карасубазарі (Білогірську) народний учитель Решид Медієв заснував Благодійне товариство, школу і бібліотеку; редагував газету «Ветан Хадімі» («Слуга Батьківщини») — радикальнішу за «Терджиман», яка проіснувала до осені 1908 р.

1908 р.

У Стамбулі молодими студентами на чолі з Номаном Челебіджіханом та Джафером Сейдаметом були засновані легальне Учнівське товариство та таємне товариство «Ветан» («Батьківщина») народно-соціалістичної спрямованості

1908 р.

Голова міської управи Бахчисарая Сулейман-мурза Кримтаєв скликав Делегатський з'їзд на підтримку молодотурецької революції

Деякі мулли проголошували в мечетях молитви не за царя, а за султана. З весни 1910 р. поширювалися листівки організації «Совість», написані її керівником Мустафою Курт-Заде, у яких містилися заклики до створення на території Росії самостійної мусульманської держави. Осередки «Совісті» з'явилися в Бахчисараї, Карасубазарі, Алушті, Старому Криму, Феодосії та декількох селах. У липні відбувся делегатський з'їзд організації, а вже у вересні вона була розгромлена жандармами. Навесні — влітку 1911 р. під Бахчисараєм діяв соціалістичний гурток, орієнтований на відокремлення Криму від Росії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які соціально-економічні проблеми виникли у кримських татар після Східної війни 1853–1856 рр.?
2. Що спричинило масову еміграцію кримських татар у 1860–1862 рр.?
3. Хто такий Ісмаїл Гаспринський і яку роль він відіграв у модернізації кримськотатарської нації?
4. Що таке джадидизм і чим він відрізнявся від класичного навчання у медресе?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у дві групи.

Група 1. Соціально-економічне становище кримських татар. *Завдання:*

а) складіть таблицю «Життя кримських татар до і після Східної війни»: населення, економіка, права, освіта;

б) обговоріть, як зміни у землекористуванні та орендній платі впливали на масову еміграцію;

в) підготуйте коротку презентацію (2–3 хв) про життя кримських татар у XIX ст.

Група 2. Культурне та політичне відродження кримських татар. *Завдання:*

а) порівняйте методи навчання класичного медресе та джадидизму;

б) обговоріть, як «Терджиман» й інші видання впливали на формування кримськотатарської нації;

в) підготуйте коротку презентацію (2–3 хв) про культурний і політичний розвиток кримських татар у період модернізації.

III. Мислимо творчо

Уявіть себе молодим кримськотатарським інтелектуалом / інтелектуалкою початку XX ст. Напишіть короткий лист або промову, у якій обґрунтуйте необхідність збереження національної культури та освіти.

Пригадайте. Що таке нація? Наведіть приклади творення націй і національних держав у Європі XIX ст.

1. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Неодмінною складовою модернізації є творення модерних націй. Носіями націєтворення стали освічені верстви: спочатку на Лівобережжі і Слобожанщині це були дворяни — нащадки козацької старшини, а в Галичині й Буковині — греко-католицькі священники. Із середини століття провідну роль перебирає на себе нова група — світська інтелігенція.

Як і всі «недержавні» народи, українці проходять у цьому процесі три етапи.

2. ПРОБЛЕМИ І ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

Українське націєтворення відбувалося у жорсткій конкуренції з двома іншими націоналізмами на цих теренах — польським і російським. Обидва вважали українські землі своїми: поляки — частиною Речі Посполитої, яку вони прагнули відновити, росіяни — колискою російської держави, а українців — частиною великої російської нації. Польський національний рух мав двоїстий вплив на українців: він був безумовним конкурентом українського (в Галичині найбільшим), але був і зразком боротьби за національні інтереси, за яким можна навчатись. До того ж небезпеки поглинання українців поляками в XIX ст. вже не було — релігійні, соціальні й культурні розбіжності створили відчутну межу між націями. Набагато небезпечнішими були росій-

ські впливи — багато у кого в Україні дійсно відчувалася релігійна, культурна, історична та політична спільність. Це породило явище «малоросійства» — політичної прихильності до Російської імперії при збереженні лише деяких культурно-етнографічних особливостей. Українському руху треба було здолати цей виклик.

Чи не найважливішою складовою у творенні української нації стала ідея соборності — єдності всіх українських земель, створення єдиної української нації, а у майбутньому — єдиної української держави. В умовах поділеної між двома імперіями України саме це феноменальне явище заклало умови для існування модерної України.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Роман Шпорлюк:

«По-перше, Україна мала культурні ресурси, які уможливили змагання культурно збіднених та соціально дискримінованих русинів Галичини з польською культурою, суспільством і політикою. По-друге, приєднавшись до України, українці ставали членами нації, що була більшою за польську. Невипадково вони називали її “Великою Україною”. Без неї їхня нація була б розміром зі словацьку або литовську. Мабуть, власне, це почуття, що давало найкращу надію на виживання в умовах польського панування, робило можливим для греко-католиків Галичини об’єднання із православними східняками проти католиків-поляків».

Чому, на вашу думку, галицькі українці погодились прийняти національно-культурну модель, яка була вироблена у Наддніпрянській Україні?

Головною проблемою національного руху в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. була **несформованість української нації**. Існував значний розрив між розвитком Західної та Східної України. У Галичині інтелігенція й політичні партії змогли активізувати суспільство, тоді як у Російській імперії це ускладнювали заборони та переслідування. Попри утиски, невелика частина української інтелігенції завдяки своїй ініціативності й відданості національній ідеї продовжувала розвивати український рух.

Націєтворення охопило всі регіони України — Лівобережжя, Правобережжя, Південь, Західну Україну. Українців, які жили в цих регіонах, об’єднували спільні походження, звичаї, фольклор, пам’ять про спільне минуле, мова. Твори зачинателів і класиків української літератури з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття поширювалися по всій Україні, їх читачами були не лише представники привілейованих верств: поступово письменники пробивалися зі своїми творами до селянства. Українська культура була потужним чинником формування нації.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Іван Лисяк-Рудницький:

«...Поява сильної та динамічної спільноти у Галичині наклала відбиток... на українські землі в Росії. Так сформувалася концепція Галичини як “українського П’ємонту”: маленького краю з великою місією, покликаною стати географічною базою і плацдармом вільної боротьби всього українського народу. Для українського національного руху в Галичині 25 років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один з тогочасних польських публіцистів влучно охарактеризував такий розвиток подій як “українське завоювання”. Завоювання було перш за все внутрішнім і полягало у проникненні в широкі маси українців модерної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних товариств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових та ін. Участь у таких товариствах... давала селянам нове почуття людської гідності...».

? Як ви розумієте визначення «український П’ємонт»? Чому, на вашу думку, цю роль виконувала саме Галичина?

Модернізація XIX — початку XX ст. сприяла економічному зближенню різних регіонів України. Торгівля з Лівобережжя і Правобережжя дедалі більше орієнтувалася на чорноморські та азовські порти, через які вивозили українське зерно. Багато селян знаходили сезонну роботу на Півдні, а продукція цукроварень і підприємств центральних районів поширювалася по всій країні. Водночас вугілля Донбасу та метал Придніпров’я використовувалися в інших українських регіонах. Ринкові відносини об’єднували території та створювали економічну основу для формування української нації.

Але на цьому шляху стояли істотні перепони. Перебування у складі імперій **спотворило соціальну структуру України**. Етнічні українці були мало представлені в торгівлі, промисловому виробництві, фінансах. Серед промислових робітників в Україні переважали росіяни. Великі міста залишалися неукраїнськими, на відміну від села, де жило українське населення. Між містом і селом існував глибокий соціальний і культурний розкол. До того ж місто було більш модернізованим, ніж село. Українське населення (переважно сільське) за рівнем освіченості стояло нижче від представників національних меншин (переважно міських жителів). Це гальмувало процес становлення української нації, адже для пробудження почуття належності до нації потрібний певний рівень освіченості.

Перебування у складі імперій затримувало формування нової національної еліти, адже освічені українці мусили вибирати між своєю

Батьківщиною та імперією. Досить поширеним явищем серед українців, особливо вихідців із дворянського середовища, було поєднання відданості імперії з любов'ю до України. Щоправда, любов ця часто обмежувалася милуванням чарівною природою краю, його м'яким кліматом і обдарованим народом. Україна сприймалася як частина імперії (Малоросія), а не як колишня держава, яка має перспективу відродження. Такий стан людини називається **подвійною (інколи малоросійською) лояльністю**.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Іван Лисяк-Рудницький:

«Слід наголосити на одній важливій різниці між середньосхідною Україною та Галичиною. В Галичині лінія, що розділяла поляків та українців, була чітка і ясна... Треба було бути або поляком, або українцем, але не обома відразу. Тим часом російсько-українська диференціація залишалася хиткою і часто розпливчастою. ...Участь у російській політичній і культурницькій діяльності не виключала існування залишкової української свідомості. Однак поширення таких гібридних форм національної ідентичності вказувала на те, що українському рухові було ще далеко до досягнення своєї мети».

Чому, на вашу думку, подвійна ідентичність є загрозовою для існування нації? Чи існує таке явище в сучасній Україні?

Але труднощі на шляху націєтворення можна було подолати. Продовження модернізації відкривало можливості для консолідації української нації, згуртування воєдино окремих її частин, котрі проживали в різних регіонах України.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Загалом легко зрозуміти, чому українці в Російській імперії не стали росіянами, а русини в Австро-Угорській імперії не перетворилися на поляків, австрійців чи угорців. Значно важче пояснити, чому українці обабіч російсько-австрійського кордону вирішили, що вони становитимуть одну націю. Одного тільки посилення на спільність етнічної основи не досить... Можна знайти чимало прикладів, коли різні нації творилися на одній етнічній основі, як-от серби і хорвати чи німці і австрійці. Вирішальне значення мала спільна згода обидвох еліт — наддніпрянської і галицької — творити спільну націю. Це був цілком свідомий вибір...».

? Чи могли, на вашу думку, наддніпрянські і галицькі українці утворити окремі нації? Чому цього не сталося? Як ви розумієте ідею соборності? Яке значення вона має в сучасній Україні?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які етапи проходило формування української нації в XIX — на початку XX ст.?
2. Які верстви населення були носіями націєтворення на Лівобережжі, Слобожанщині, в Галичині і Буковині?
3. Які проблеми стояли перед українським національним рухом у Наддніпрянській Україні?
4. Що таке ідея соборності і яку роль вона відігравала у формуванні української нації?
5. Що таке подвійна ідентичність (малоросійство) і чому вона могла бути загрозливою для нації?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у три групи. Складіть таблицю «Етапи формування української нації»: академічний, культурницький, політичний — основні події, діячі, здобутки».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе українським діячем / діячкою початку XX ст. Напишіть короткий лист або промову, у якій поясніть необхідність єдності всіх українських земель.

§ 49

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4: «ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ»

qr.orioncentr.com.ua/vLj99

§ 50

УЗАГАЛЬНЕННЯ: «УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ»

qr.orioncentr.com.ua/HgyrV

ІСТОРІЯ П'ЯТА. НЕЄВРОПЕЙСЬКИЙ СВІТ І КОЛОНІАЛІЗМ

§ 51

НЕЄВРОПЕЙСЬКІ НАРОДИ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА

Пригадайте основні риси традиційного суспільства. Що вам відомо про історію країн Сходу у періоди Стародавнього світу та Середньовіччя?

1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НЕЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ

Терміном «Схід» в історичній науці називають суспільства Азії, Африки та Океанії. Умовно виокремлюють три основні цивілізації: **близькосхідно-мусульманську, індійсько-південноазійську та китайсько-далекосхідну**. Вони відрізнялися між собою, але мали спільні риси: провідну роль сильної державної бюрократії, яка контролювала селянські громади й приватних власників. Правитель очолював державу, його влада вважалася божественною та освяченою релігією. **Держава виступала верховним власником**, а приватні підприємці підпорядковувалися їй, що забезпечувало відносну стабільність системи.

Поміркуймо!

Порівняйте східну модель влади з античною чи європейською середньовічною моделлю. У чому полягає ключова різниця між ними? Які можуть бути наслідки такої різниці?

У всіх державах Сходу система господарювання була організована за схожою схемою. Кожен, хто обробляв землю, мав гарантоване право та обов'язок **обробляти її та використовувати для ведення господарства** всі необхідні ресурси: воду, пасовища, ліс тощо. Водночас право **володіти й розпоряджатися землею та її ресурсами** знаходилося в руках державного апарату. Визнаючи його владу, виробники (селянська громада) сплачували державі за користування землею відробітками або частиною врожаю. Цей своєрідний податок потім розподілявся для утримання державних структур. Той, хто володів владою в державі, мав доступ до розподілу вироблених продуктів та фактично ставав їх власником. Отже, особливістю східної цивілізації було **економічне панування держави**.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру, подану на наступній сторінці. Це сатира на зіткнення Європи та Китайської імперії. Британці привезли імператору Цяньлуну безліч технічних новинок — глобуси, телескопи, механічні іграшки, годинники. Як художник

зобразив ставлення китайських чиновників до європейських дивовиж? Як карикатура відображає уявлення китайської імперії про себе? За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, чому британська місія Макартні зазнала невдачі? Як це відображено в карикатурі? Як художник передає нерівність між сторонами та культурні стереотипи?

Посольство Макартні
(Джеймс Гілрей,
карикатура, 1793 р.)

Міць і могутність держави залежали від сили влади, ефективності роботи державного апарату та від регулярності збирання податків. Обсяг податків визначався рівнем сільського господарства і ремесла, тому держава сприяла їхньому розвитку. Завдяки цьому праця індійських і китайських селян тривалий час була продуктивнішою, ніж європейських.

Водночас будь-яке послаблення влади призводило до розпаду великих держав і порушення традиційного способу життя, чого люди найбільше боялися. До цього часто призводило підвищення податків, які населення ніяк не могло сплачувати. Тоді селяни піднімалися на боротьбу, яка іноді виливалась у тривалі селянські війни з метою відновити традиційну систему.

СІЛЬСЬКА ГРОМАДА — ОСНОВНА ЛАНКА СУСПІЛЬСТВА СХОДУ

Характерною особливістю східних цивілізацій було збереження **сільської громади** як основи держави та суспільства.

Громада зазвичай формувалася із мешканців одного села. Кожна громада користувалася протягом століть певними землями, лісом, пасовищами тощо. Розміри ділянок кожної родини або члена громади через певний час змінювалися залежно від кількості родичів або їх працездатності. На чолі громади стояв староста, якого обирали або призначали.

Поміркуймо!

Як ви розумієте вислови британського історика Арнольда Тойнбі: «Східні громади вражають своєю незмінністю й традиційністю»; «Східне село — маленький світ, що лишається незмінним крізь віки»; «Громада живе за власним ритмом, незалежно від династій»?

Рівень самоорганізації в громадах був настільки високим, що зі зміною державної влади вони залишалися непорушними, а держава навіть не робила спроб втручатися в їхнє життя. Отже, сільська громада була тією основою східної цивілізації, яка робила її стабільною, консервативною і такою, що мало піддавалася зовнішнім впливам.

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ

Повний контроль держави не заперечував приватної власності, але вона відігравала другорядну роль і підпорядковувалася державі. Приватні власники здебільшого займалися зовнішньою і транзитною торгівлею. Вони могли бути дуже багатими, проте їхнє майно не було гарантовано захищеним, адже правитель міг його конфіскувати. Найнадійнішим способом зберегти власність було здобуття посади в державному апараті.

Ті, хто не належав до чиновництва, вкладали кошти в землю, оскільки землеволодіння вважалося престижним. Власники мали великі маєтки, слуг і рабів, але держава обмежувала зростання їхніх володінь, щоб зберегти стабільність.

Відсутність внутрішнього ринку спричиняла **слабкий розвиток товарного виробництва**. У державах Сходу не виникало потреби у створенні плантацій чи відробітковій праці селян. Землевласники переважно здавали землю селянам в оренду дрібними ділянками. Орендарі сплачували власникам вищі податки, ніж державі. Якщо ж власники порушували межі, втручалася держава або відбувалися селянські повстання, які відновлювали попередній порядок.

МІСТА СХОДУ

Міста Сходу суттєво відрізнялися від європейських. Своїм існуванням вони завдячували владі й торгівлі. Більшість міст були резиденціями правителів, релігійними центрами або розташовувалися на перехрестях торговельних шляхів. Ремісники, що обслуговували потреби правителя, виготовляли речі, якими прості люди майже не користувалися: прикраси, дорогий посуд, тканини, зброю. За свою працю ремісники отримували продукти харчування, зібрані із селян у вигляді податків, або гроші. У містах також розташовувалися будинки, склади, магазини купців. Завдяки зосередженню тут виробництва і продажу престижних товарів серед європейців сформувалося уявлення про багатий Схід. У містах не вироблялися речі, що були

у вжитку селян, — ними сільські громади забезпечували їхні місцеві ремісники.

Квітучість міста залежала від правителя, який у ньому мешкав. Коли правитель переїжджав, місто занепадало, а іноді взагалі припиняло існування.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини, що зображує, як британський генерал і чиновник Роберт Клайв зустрічається з бенгальським державним діячем Мір Джафаром. Які ознаки східної держави помітні у зображенні Мір Джафара та його оточення? Як композиція підкреслює відносини між європейцем і представниками Сходу? Як картина показує зіткнення різних культурних моделей влади — східної та європейської?

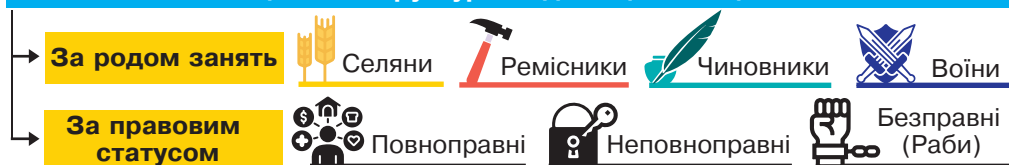

Битва при Плессі
(Френсіс Гейн, 1760 р.)

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

Як і в Європі, суспільства Сходу поділялися на стани. Але ця станова структура була строкатою й заплутаною.

Соціальна структура східних цивілізацій

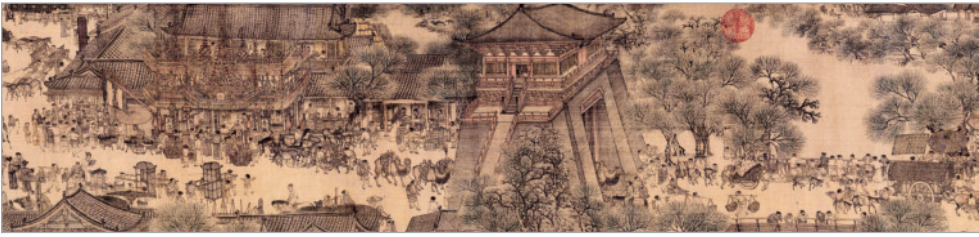
На два згадані суспільні поділи накладався ще один — **система майнової нерівності**. Кожна із соціальних верств (станів) мала своїх багатих і бідних. Багатство було притаманне лише повноправним.

Отже, традиційні соціальні верстви, юридичний статус, майновий стан не збігались і являли собою складну, заплутану соціальну структуру. Найбільш привілейованими на Сході були стани, причетні до державного управління, причому кількість і якість привілеїв зростала з наближенням до особи верховного правителя.

Поміркуймо!

Розгляньте зображення китайського міста кінця XVII ст., подане на наступній сторінці. Яку роль відігравала культура в організації міського простору?

Місто (невідомий автор, малюнок, кінець XVII ст.)

РОЛЬ РЕЛІГІЇ НА СХОДІ

Релігія на Сході відігравала важливу роль: освячувала політичну владу, сприяла обожнюванню правителя, згуртовувала суспільство, формувала національні риси та підтримувала консервативні традиції й соціальну структуру.

Водночас її вплив відрізнявся в різних регіонах. У Китаї релігія зміцнювала державну владу, забезпечуючи її тривалість. В Індії вона мало впливала на державу, що спричиняло нестабільність політичної влади, але активно підтримувала соціальний поділ. У країнах ісламського світу релігія стала основою формування єдиної цивілізації.

Діємо: практичні завдання

Духовним, ідеологічним і культурним стрижнем суспільного життя Китаю була релігія — конфуціанство. Конфуціанство — китайсько-філософська школа, основа китайського способу життя, принцип організації суспільства, засновником якої був китайський філософ Кун Фу-цзи, відомий на Заході як Конфуцій. Конфуцій розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні гуманність, почуття обов'язку, повага до старших, любов до людей, скромність, справедливість, стриманість тощо. Після смерті філософа його учнями була складена книга «Лунь юй» з окремих афоризмів, що починаються словами «Учитель сказав...». За допомогою додаткових джерел інформації укладіть чекліст основних ідей Конфуція, починаючи з фрази: «Учитель сказав...». Поясніть, як ці ідеї впливали на розвиток китайського суспільства та держави.

1) Конфуцій
(невідомий автор
династії Цін,
портрет,
бл. 1770 р.)

2) Палац Великих
звершень, храм
Конфуція
(Цюйфу, Китай,
сучасне фото)

2. НОВИЙ ЧАС В ІСТОРІЇ НЕЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Як вам уже відомо, початок колоніальної торговельної експансії європейських держав було покладено в XVI ст. В Індії і особливо Індонезії, а також в Африці колоніальна експансія португальців, іспанців, потім голландців, англійців і французів поширювалася з кожним століттям. Поступово вона захоплювала й інші райони Сходу.

Проникнення європейців на Схід після Великих географічних відкриттів і початок формування колоніальних імперій стали **зовнішнім вторгненням приватної власності**, яка руйнувала відносини, що традиційно склалися. Але європейці ще тільки шукали підходів до багатств Сходу. За цінні й жадані прянощі та інші товари (посуд, шовк, чай) Європа змушена була платити золотом і сріблом, що викачувалось із Латинської Америки, а не власними товарами, яких Схід не потребував. Тим часом Схід жив самодостатнім життям, а за доходами на душу населення випереджав Захід. Так, 1800 р. дохід на душу населення в Китаї в цінах 1960 р. дорівнював \$ 228, тоді, як у Західній Європі — \$ 213.

На етапі торговельної експансії, що супроводжувалася грубими вторгненнями, захопленням вигідних форпостів, підпорядкуванням господарства та масовим поневоленням людей, активного впливу колоніалізму зазнали лише деякі країни Сходу. Крім того, до кардинальних змін і суттєвого перетворення економіки традиційних східних суспільств етап колоніальної торговельної експансії не вів. Метою колонізаторів були спочатку лише східні коштовності, передусім прянощі, а потім раби. І хоча платили вони за це мало, але все-таки платили. Срібло з заходу текло на схід, а не в зворотному напрямку. Тобто це була торгівля — нехай нерівноправна, що супроводжувалася примусом і насильствами, поневоленням людей, але саме торгівля.

Поміркуймо!

Поясніть, чому на початковому етапі колоніальної експансії Європи Схід залишався економічно самодостатнім. Зробіть висновок: якими були головні цілі європейців у період торговельної експансії на Схід.

Ситуація змінилася в XIX ст. — в епоху колоніальної експансії **промислового капіталізму**. Потік фабричних товарів з метрополій став швидко перетворювати колонії та залежні країни Сходу в цінні для європейського капіталізму **ринки збуту** та не менш цінні **джерела сировини**. Ринкові зв'язки тепер встановлювалися набагато міцніше, а кошти (зокрема і срібло) текли тепер частіше у зворотному напрямку — до Європи. Це супроводжувалось **руйнуванням традиційного східного ремесла, занепадом торгівлі, а також крахом звичного способу життята ослабленням державної влади**.

Діємо: практичні завдання

Роздивіться індійські монети — класичну срібну рупію та рупію 1887 р. Хто зображений на монеті і чому це важливо в контексті Індії? Який висновок про роль грошей як інструмент колоніальної політики можна зробити за допомогою цієї монети?

Класична срібна рупія

Рупія 1887 р.

Отже, історія країн Сходу в Новий час традиційно охоплює **період перетворення цих країн у колонії**. Якщо в країнах Заходу відбувалися розвиток та утвердження модерного суспільства, країни Сходу, навпаки, вступали в тривалу кризу, а потім стали легкими об'єктами для колоніальної експансії з боку капіталістичних країн Заходу. Відбулося формування **колоніальної системи**, в межах якої жменька країн-метрополій (Захід) і величезна кількість залежних країн (Схід) вперше в історії людства разом утворювали **єдину систему світового капіталістичного господарства на базі сформованого єдиного світового ринку**. Ще однією складовою історичного процесу в Новий час стала безперервна **антиколоніальна боротьба** народів Сходу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які основні цивілізації Сходу виділяють історики?
2. Що таке сільська громада і яку роль вона відігравала у стабільності суспільства?
3. Чим відрізнялися міста Сходу від європейських?
4. Яка роль релігії у східних суспільствах та у формуванні влади?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Порівняйте роль держави у східних суспільствах та у Європі того ж періоду. Результати роботи представте у вигляді інфографіки.

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви селянин / селянка у східній державі XVII ст. Опишіть свій день та ваші обов'язки перед державою і громадою.
2. Підготуйте мініпроект «Як європейці змінювали соціальну структуру східних країн».

Пригадайте. Які європейські держави здійснювали колонізацію територій Південної та Центральної Америки? Які наслідки мала ця колонізація для місцевого населення?

Варто запам'ятати!

Латинська Америка — регіон у західній півкулі, який охоплює країни Південної та Центральної Америки, а також частину Північної Америки (Мексика) і Карибський басейн, де поширені романські мови — іспанська, португальська та французька. Назва «латинська» походить від латинської основи цих мов.

1. УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

На початку XIX ст. до Латинської Америки дійшли ідеї Просвітництва та Французької революції: рівність людей, народний суверенітет, право на самоврядування. Велику роль відіграли й події в Європі: наполеонівські війни послабили Іспанію та Португалію. Коли Наполеон у 1808 р. примусив іспанського короля Фердинанда VII зректися престолу, багато колоній не визнали влади французів і створили власні місцеві уряди. Так почався процес боротьби за незалежність.

ПРИЧИНИ ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Політичні та зовнішні

- ▶ Ослаблення метрополій внаслідок Наполеонівських війн
- ▶ Успішні приклади здобуття незалежності (США, Гаїті)

Соціально-економічні

- ▶ Прагнення королів до влади та економічної свободи
- ▶ Важке становище народу (індіанців, темношкірих, метисів)
- ▶ Посилення колоніального податкового гніту

Ідейні

- ▶ Вплив ідеї Просвітництва
- ▶ Вплив Французької революції

1810 р. мексиканський священник Мігель Ідальго підняв народ на повстання проти іспанців, закликаючи до рівності й скасування податків. У Південній Америці боротьбу очолили два видатні діячі — Сімон Болівар і Хосе де Сан-Мартін.

Свідчать документи

Заклик Мігеля Ідальго: «Хай живе Богоматір Гваделупська [символ віри індіанців], смерть поганому уряду, смерть гачупінам [іспанцям]!».

Послання Сімона Болівара до Ангостурського конгресу, 1819 р.: «Ми не європейці; ми не індіанці; ми лише змішана раса аборигенів та іспанців. Американ-

ці за походженням та європейці за законом, ми опинилися в подвійному конфлікті: ми сперечаємося з корінними жителями за права власності, і водночас ми боремося за те, щоб залишитися в країні, яка нас народила, проти опору загарбників. Таким чином, наше становище є аж надто незвичайним та складним. Але це ще не все. Оскільки наша роль завжди була суто пасивною, а політичне існування — нульовим, ми вважаємо, що наше прагнення до свободи тепер ще важче здійснити; адже нас, які опинилися в стані, гіршому за рабство, позбавили не тільки свободи, а й права здійснювати активну внутрішню тиранію. Нас більше керували обманом, ніж силою, і нас більше принижували пороки, ніж заботили. Рабство є дочкою темряви: неосвічений народ є сліпим інструментом власного знищення...».

? Поясніть політичні погляди Мігеля Ідальго. Що в них привабляло мексиканців? Які причини визвольних рухів у Латинській Америці відображені в цих джерелах?

Обидва лідери стали символами незалежності Латинської Америки, а їхні імена й досі з пошаною згадують у різних країнах

Хосе де Сан-Мартін (1778–1850) був родом з Аргентини. Він здобув військовий досвід в Іспанії, а потім повернувся на батьківщину, щоб боротися за її визволення. Сан-Мартін очолив армію, яка звільнила Аргентину, Чилі та частину Перу. У 1822 р. він зустрівся з Боліваром у місті Гуаякіль і передав йому керівництво боротьбою на півночі континенту.

Сімон Болівар (1783–1830), якого називають «Визволителем Південної Америки», походив із заможної венесуельської родини. Здобувши освіту в Європі, він перейняв ідеї свободи та рівності. Болівар очолив війська у війнах за незалежність Венесуели, Колумбії, Еквадору, Перу та Болівії. На його честь названо новостворену державу Болівію. Болівар мріяв про об'єднання визволених країн у Велику Колумбію.

Упродовж 1810–1830 рр. більшість іспанських колоній у Латинській Америці здобули незалежність.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/EFpp6

Чому Болівара та Сан-Мартіна шанують у країнах Латинської Америки? Скориставшись QR-кодом або покликанням, розгляньте карту «**Новостворені держави Латинської Америки**». Які нові держави з'явилися на політичній мапі світу? Порівняйте назви країн та кордони із сучасними. Спрогнозуйте причини змін.

На відміну від іспанських колоній, Бразилія здобула незалежність відносно мирно. Під час Наполеонівських війн португальський король переїхав до Ріо-де-Жанейро, зробивши його тимчасовою столицею. Коли 1821 р. він повернувся до Лісабона, його син Педру залишився в Бразилії, а наступного року проголосив незалежність, ставши імператором Педру I.

Поміркуймо!

Чому бразилійці підтримали Педру? Висловіть свою думку, чому Бразилія стала єдиною латиноамериканською монархією.

2. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Які виклики мали постати перед новоствореними незалежними державами?

Після здобуття незалежності країни Латинської Америки зіткнулися з численними труднощами: зруйнованою економікою, відсутністю єдиного управління, суперечками між різними політичними силами. У багатьох країнах влада переходила з рук у руки. З одного боку стояли ліберали, які прагнули демократичних реформ, федералізму, розвитку торгівлі, освіти, обмеження влади церкви. З іншого — консерватори, що виступали за сильну центральну владу, збереження традицій і привілеїв землевласників. Ця боротьба нерідко переростала у громадянські війни, які спустошували країни та заважали економічному розвитку.

Історичні подробиці

На тлі політичного хаосу до влади часто приходили військові лідери, яких називали **каудильйо** (від ісп. *caudillo* — «вождь»). Вони спиралися на армію і власну популярність серед народу, обіцяючи порядок і справедливість. Проте більшість каудильйо правили авторитарно, придушували опозицію і використовували владу для власного збагачення.

Свідчать документи

Хуан Мануель де Росас, фактичний правитель Аргентини (1829–1832 рр. і 1835–1852 рр.): «Спочатку було необхідно правити міцною рукою, щоб гарантувати безпеку життя та праці як у місті, так і в селах, встановивши режим порядку й спокою, який дозволив би реальну практику республіканського життя. Усі конституції, що їх ухвалювали раніше, підпорядковувалися унітарній партії, яка, як казав фанатик Агєро, прагнула примусити країну «ляпасами до щастя»...».

Поміркуймо!

Які способи подолання викликів могли обрати молоді країни? Які причини поширення практики каудильїзму в Латинській Америці? Як Хуан Мануель де Росас виправдовував каудильїзм?

Латифундисти

володіли величезними маєтками, мали вплив у політиці та часто контролювали місцеву владу

Середні верстви

торговці, ремісники, службовці, вчителі поступово почали формувати національну свідомість і виступати за реформи

Селянські громади

індіанці, метиси, африканці та їхні нащадки працювали на плантаціях або орендували землю в латифундистів

У багатьох регіонах залишалися пережитки рабства, хоча формально до середини XIX ст. його скасували майже скрізь

Незалежність зруйнувала колишній спільний ринок, що існував за часів Іспанської імперії, і посилила економічну залежність регіону від фінансових позик та інвестицій. Як наслідок, відбулося зростання економічного впливу на регіон європейських держав, особливо Великої Британії та Франції, а також США. При цьому економіка більшості країн залишалася сировинною: вони експортували каву, цукор, м'ясо, вовну, гуано (цінне добриво), а імпортували промислові товари з Європи. Іноземні компанії контролювали банки, залізниці, морські порти. Прибутки від експорту діставалися здебільшого невеликій групі землевласників і торговців, тоді як більшість населення жила у бідності.

Поміркуймо!

Чому Латинська Америка потрапила у нову залежність від промислових країн світу? Як можна було уникнути такої залежності? Розгляньте репродукцію картини. Які соціальні або історичні проблеми відображає зображена сцена?

Прощання
молодого
індіанця
(Феліпе
Сантьяго
Гутьєррес,
1876 р.)

Незалежність сприяла формуванню нової, самосвідомої латиноамериканської еліти та інтелігенції. Вони прагнули реформувати суспільство, орієнтуючись на європейські, передусім французькі,

зразки та часто ігноруючи внесок корінних народів. Упродовж XIX ст. формувалася власна культура: розвивалася література про боротьбу за свободу й природу, у мистецтві поєднувалися європейські, індіанські та африканські традиції, а університети й школи сприяли зростанню національної самосвідомості.

Поміркуймо!

Як культура сприяла становленню латиноамериканських націй?

3. ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА В МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

Як індустріалізація могла вплинути на Латинську Америку?

У другій половині XIX ст. країни Латинської Америки поступово переходили від тривалого періоду воєн та політичної нестабільності до відносного спокою. У багатьох країнах почали будувати фабрики, залізниці, телеграфні лінії, порти, розвивати міста. Зростали експортні прибутки, формувався прошарок міської буржуазії. Це сприяло розвитку торгівлі та зв'язків між регіонами.

Зростає експорт: Аргентина постачала зерно і м'ясо, Бразилія — каву, Куба — цукор, Мексика — срібло й нафту, Чилі — нітрати. Водночас більшість селян залишалася бідною, а значні прибутки від експорту діставалися іноземним компаніям і місцевим землевласникам. Наприклад, у Бразилії до 1910 р. 85 % землі належало 1 % населення.

Арсенал громадянськості

Появі яких соціальних груп сприяла модернізація? Визначте наслідки збереження соціальної нерівності. Про що свідчило створення профспілок, руху за земельні реформи, соціалістичних та анархістських партій?

Найбільші війни в Латинській Америці

1846–1848

Мексикано-американська війна:

Мексика втратила понад половину своєї території на користь США

1864–1870

Аргентина, Бразилія та Уругвай перемогли Парагвай, який зазнав демографічного колапсу, втративши понад половину населення

1879–1884

Чилі перемогла Болівію та Перу, отримавши багаті на селітру території. Болівія стала державою без виходу до моря

1898

Іспанія втратила останні колонії (Куба отримала незалежність під контролем США, а Пуерто-Рико, Гуам і Філіппіни відійшли до США), США стали панівною силою в Карибському басейні

Молоді держави часто сперечалися за кордони, успадковані від колоніального періоду. Це спричинило низку військових конфліктів.

Незалежні держави Латинської Америки опинилися під сильним впливом зовнішніх сил. Наприкінці XIX ст. у справі своїх південних сусідів почали активно втручатися США. Цю політику назвали «політикою великої палиці», сформульованою президентом Теодором Рузвельтом: Америка, мовляв, повинна *«м'яко говорити, але тримати в руках велику палицю»*. США втручалися у справи Куби, Нікарагуа, Гаїті, Домінікани. У 1903 р. за підтримки Вашингтона від Колумбії відокремилася Панама, на території якої американці збудували Панамський канал — важливу торговельну артерію між Атлантичним і Тихим океанами. Так США перетворилися на головного політичного та економічного гравця в регіоні.

Поміркуймо!

Пригадай суть доктрини Монро, яка стала підґрунтям втручання США у справі Латинської Америки. Розгляньте карикатуру. Як ця карикатура відображає політику «великої палиці»? Що символізує «залякування» Колумбії?

Наприкінці XIX ст. у більшості латиноамериканських країн зміцнилися національні уряди, які намагалися навести лад після десятиліть кризи. У Бразилії 1889 р. скасували монархію, і країна стала республікою. В Аргентині, Чилі, Мексиці зросла роль конституційних інститутів, хоча вибори часто залишалися формальністю, а влада — в руках заможних еліт. Політична стабільність була відносною. Скажімо, мексиканський диктатор **Порфіріо Діас** правив понад 30 років (1876–1911). Його режим сприяв економічному зростанню, але водночас позбавляв народ політичних прав і призвів до величезного розриву між багатими й бідними. Це зрештою стало причиною Мексиканської революції 1910–1920 рр., однієї з найважливіших подій у регіоні на початку XX ст.

Президент Рузвельт залякує Колумбію, щоб отримати зону Панамського каналу
(Чарльз Грін Буш, карикатура, 1903 р.)

Поміркуймо!

Чому обмеженість демократії регіону була пов'язана із поширенням великого землеволодіння та експортної еліти? Як нечисленність середнього класу та низький рівень освіти сприяли збереженню олігархічного панування?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які основні причини спонукали народи Латинської Америки до боротьби за незалежність на початку XIX ст.?
2. Чому в Латинській Америці Болівара називали «Великим Визволителем» та «Джорджем Вашингтоном Південної Америки»?
3. У чому полягали відмінності між лібералами та консерваторами в нових державах Латинської Америки?
4. Як економічна структура латиноамериканських країн у XIX ст. вплинула на їхню політичну незалежність?

II. Обговорюємо у групі

1. Чому ідеї Просвітництва та Французької революції виявилися такими впливовими для народів Латинської Америки?
2. Чи можна вважати правління каудильйо «необхідним етапом» у становленні латиноамериканських держав?
3. Як іноземний вплив (європейських держав і США) формував розвиток Латинської Америки у XIX ст.?

III. Мислимо творчо

1. Створіть інфографіку процесу боротьби за незалежність Латинської Америки та поясніть, як ці події вплинули на сучасну політичну карту регіону.
2. Підготуй мініпроект «Як могла б розвиватися Латинська Америка, якби країни об'єдналися у федерацію — Велику Колумбію».
3. Уявіть, що ви журналіст / журналістка початку XX ст. в країні Латинської Америки. Напишіть коротку статтю або звернення до громадян, у якому висловіть власну позицію, чи потрібні країні зміни.

§ 53**ЯПОНІЯ — ЄВРОПЕЙСЬКА
МОДЕЛЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ**

Пригадайте основні риси системи феодалізму в Європі та причини її ліквідації. Прочитавши параграф, порівняйте перебіг цих процесів у країнах Європи та в Японії.

1. СЬОґУНАТ ТОКУГАВА ТА «ЗАКРИТТЯ ЯПОНІЇ»

Після періоду політичної роздробленості і громадянських воєн між різними князівствами, відомого як «Епоха провінцій, що воюють», Японія була знову об'єднана в єдину державу.

1600 р.

верховна влада в Японії перейшла до Токугаве Ієясу, який завершив процес об'єднання Японії

1603 р. отримав титул сьоґуна, став засновником династії сьоґунів, що правила до середини XIX ст.

однією з найважливіших складових внутрішньої політики сьоґунату Токугава стало **«закриття країни»**

причиною було активне проникнення європейців, поширення християнства і загроза перетворення Японії в колонію

було викрито змову іспанців і португальців, спрямовану на фактичне підпорядкування країни за допомогою прийняття християнства князями південної частини країни — найбільш непримирених супротивників клану Токугава

це спонукало Токугава до проведення каральних експедицій на південь і оприлюднення указу (1614 р.) про повну заборону християнства

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку історичну довідку про сьоґунат Токугава. Уявіть, що ви радник Ієясу. Які поради ви дали б йому для розвитку країни? Напишіть короткий лист від імені самурая про життя за нового правителя.

Башта Едоського замку, який впродовж 250 років служив політико-адміністративним центром Японії (фото, сучасна імператорська резиденція, Токіо)

У 1634 р. було видано указ про виселення за межі Японії всіх іспанців, у 1638 р. — всіх португальців. Будь-який іноземний корабель, який приставав до японських берегів, підлягав негайному знищенню, а його екіпаж — смертній карі. Що стосується японських підданих, то ще в 1636 р. їм було заборонено під страхом смертної кари залишати свою батьківщину і будувати великі кораблі для далеких плавань. Внаслідок цих заходів відбулося закриття країни для європейців.

Влада сьоґунату приділяла особливу увагу контролю над селянством. Політика полягала у посиленні податкового тиску та втручанні в господарство і побут селян. Їм забороняли мати зброю, вживати рис, носити дорогий одяг; дозволялося лише просо і бавовняні тканини. Важливою рисою була система кругової поруки, за якої всі повинності покладалися на громаду, що забезпечувало стабільне надходження податків і жорсткий контроль влади.

Поміркуймо!

Що фуміе може розповісти нам про ставлення влади до релігії в Японії XVII–XIX ст.? Які наслідки очікували тих, хто відмовлявся наступати на фуміе?

Фуміе — «картинка для топтання». Наступаючи на зображення Христа або святих, людина засвідчувала перед чиновником, що не є християнином (Токійський національний музей)

Інші верстви населення також були обмеженими у правах. Центрами торгової буржуазії стали великі міста, насамперед Едо і Осака. У Едо купці значною мірою залежали від уряду, тоді як в Осаці сформувалося більш самостійне і впливове купецтво, що зробило місто головним торговельним центром країни. Хоч рис залишався основним мірилом вартості, поширювалися й гроші.

Купці зберігали право об'єднуватися в гільдії. Якщо ремісничі цехи перебували під суворим контролем влади, то купецькі гільдії мали певні пільги, оскільки уряд уникав конфліктів із ними через залежність від кредитів.

Діємо: практичні завдання

Уявіть, що ви купець в Едо. Опишіть свій день, враховуючи взаємодію з урядом і місцевими гільдіями. Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

1) Інтер'єр купецької кімнати періоду Едо (сучасна реконструкція)

2) Типова хата періоду Едо (сучасна реконструкція)

Положення ремісників та інших містян було набагато гіршим, ніж становище купецтва. Ремісники були об'єднані в особливі **цехи (дза)**, організовані на засадах спадковості ремесла і внутрішньої ієрархічної структури (майстер — підмайстер — учень). Уряд суворо регламентував діяльність цехів і обкладав ремісників важкими податками.

Урядовці вважали себе повними господарями над містянами і дозволяли собі будь-яке беззаконня. До містян належав також прошарок осіб інтелектуальної праці: вчителі, лікарі, науковці.

Токугава розділили все дворянство на кілька розрядів. Кіотську знать, тобто імператорську сім'ю та їх найближчих родичів, виділили

в особливу групу — «куге». Фактично двір імператора і аристократія — куге — були ізольовані від японського суспільства.

Всі інші феодалні клани мали назву «буке» (**військові будинки**). Можновладних місцевих князів (**дайме**) сьоґунат вважав своїми недругами, можливими суперниками і всілякими способами намагався підірвати їх міць і вплив — вони не могли займати урядові посади, всяка непокора сьоґуну спричиняла репресії. Водночас у межах своїх володінь князь був майже всесильним господарем та не сплачував сьоґунату податків.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини. Які деталі одягу чи озброєння допомагають визначити статус персонажів? Як соціальне становище самурайства передане через лозунг на прапорі «Хай живе імператор! Геть варварів!»? Як обладунки самурая відображають культуру та цінності японського суспільства?

1) Повсталі самураї Міто (невідомий автор, 1864 р.)

2) Японський самурай в обладунках (Фелікс Беато, фото, 1860-ті роки)

Формально до буке належало і **самурайство**, що було військовим станом та мало виключне право на носіння зброї. Самураї були безпосередніми і найближчими васалами сьоґуна і становили головну опору режиму Токугава. Вони займали становище служилої знаті, здійснюючи нагляд за селянами та іншими неповноправними верствами у володіннях Токугава, а також займалися збором податків.

За режиму Токугава матеріальне становище рядових самураїв погіршилося. Оскільки їхнім традиційним заняттям була війна, а **кодекс честі бусідо** забороняв інші види діяльності, у мирних умовах вони втратили можливість служити. Самурайські загони використовувалися переважно для придушення селянських повстань, що створювало суперечність між воєнними традиціями та реальністю відносного миру.

Тому самураї нижчих рангів шукали нові джерела існування. З часом зросла кількість безробітних і декласованих самураїв, що становили загрозу стабільності через їхнє невдоволення панівним порядком.

2. «ВІДКРИТТЯ ЯПОНІЇ» ТА ЛІКВІДАЦІЯ СЬОґУНАТУ

П'ятнадцятирічний період, що передував революції 1867 р., минав під впливом західних держав, які щораз більше тиснули на Японію. Цей тиск став відчуватися вже на початку XIX ст., а в 1840-х роках набув загрозливого характеру. Саме ці роки ознаменувалися посиленням проникнення англійців до Китаю. Американці також виявляли підвищений інтерес до Далекого Сходу. Будучи зацікавленими в Китаї, англійці й американці шукали опорні бази на Тихому океані для подальшої експансії в цьому регіоні. Особливо в цьому були зацікавлені США, які не мали колоніальних володінь поблизу Китаю і були відокремлені від нього просторами Тихого океану. Японія в очах американців і була тією ідеальною базою, володіння якою допомогло б США зміцнити свої позиції в Китаї, а також проникнути на російський Далекий Схід і до Кореї.

Поміркуймо!

Чому Японія стала цікавою для західних держав у середині XIX ст.? Які географічні та стратегічні фактори робили її важливою для США та Англії?

1852 р.

Сполучені Штати спорядили військову експедицію в Японію

8 липня 1853 р. в бухту столиці Едо увійшла ескадра командора Перрі, озброєна артилерією

ця військова демонстрація приголомшила токугавську владу; вирішено було використовувати тактику затягування і, не даючи американцям остаточної відповіді, залучити їх до тривалих переговорів

в лютому 1854 р. командор Перрі прибув за відповіддю на чолі посиленої ескадри, що складалася з 9 кораблів; сьоґун і його оточення не ризикнули дратувати Перрі політикою зволікань

переговори тривали шість тижнів, в результаті чого **31 березня 1854 р.** був підписаний перший японо-американський договір, згідно з яким для іноземної торгівлі були відкриті порти Сімода і Хакоodate

Таким чином, американці силою пробили пролом в тій стіні, яка через політику Токугава протягом двох з половиною століть штучно відділяла Японію від зовнішнього світу. Слідом за договором із США Японія за короткий проміжок часу уклала аналогічні договори з Великою Британією, Нідерландами, Росією та низкою інших держав.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення, подані на наступній сторінці. Які деталі картин показують різницю культур і технологій? Чому прибуття американців вважається початком відкриття Японії для Заходу? Уявіть, що ви свідок цієї події, мешканець Японії. Напишіть короткий щоденниковий запис або лист другу про те, що відбулося.

1) Перетин Рубікону (Вільгельм Гейне, 11 липня 1853 р.); **2)** Перша висадка американців в Японії (Вільгельм Гейне, літографія, 1855–1856 рр.)

У наступні роки тиск великих держав на Японію посилювався, що призвело до втрати провідних позицій сьогуном та його прибічниками і зростання масового невдоволення населення країни. Цим скористалися найбільш розвинені південно-західні князівства, які заявили про необхідність повернення влади імператора. У 1863 р. сьогун був змушений зустрітися з імператором в Кіото і погодитися санкціонувати його указ «про вигнання варварів», тобто європейців. Проте уряд сьогуната не бажав розгортати боротьбу проти іноземців, які дедалі частіше у відносинах з Японією застосовували військову силу. Невдоволення зростало, і князівства очолили **антисьогунський рух**.

Постать в історії

Муцухіто (1852–1912 рр.) — японський імператор з 1867 р. Період правління Муцухіто з 1868 р. називався «Мейдзі». Був першим імператором Японії після повалення сьогунату протягом періоду «Мейдзі». Під час його правління було проведено ліберально-демократичні реформи, ухвалено Конституцію 1889 р.

- 1)** Імператор Мейдзі (Учіда Куїчі, альбуміновий срібний відбиток, 1873 р.)
Учіда Куїчі був єдиним фотографом, якому імператор Мейдзі надав дозвіл на фотосесію, і в 1872 р. Учіда сфотографував імператора та імператрицю Харуко у повному придворному вбранні та повсякденному одязі. У 1873 р. Учіда знову сфотографував імператора, цього разу одягненого у військову форму, і фотографія з цієї фотосесії стала офіційною імператорською фотографією
- 2)** П'ятнадцятирічний імператор Мейдзі переїжджає з Кіото до Токіо (Альфред Руссен, малюнок, кін. 1869 р.)

У 1867 р. на імператорський престол вступив п'ятнадцятирічний **Муцухіто**, від імені якого фактично діяли опозиційні князівства. У кінці року представники опозиції вручили сьогуну меморандум з вимогою повернути владу імператору, незаконно захоплену родом Токугава. Враховуючи співвідношення сил, сьогун був змушений прийняти цю вимогу, але став готуватися до збройної боротьби, яка невдовзі розпочалася. Однак уже в січні 1868 р. війська сьогуну були розбиті поблизу Кіото. У лютому капітулювала сьогунська столиця Едо. Боротьба тривала ще декілька місяців, після чого сьогунат остаточно припинив своє існування.

Історичні подробиці

Першою реформою Муцухіто стало проголошення «П'ятистатейної присяги» у 1868 р. П'ять положень присяги склалися з таких пунктів:

1. Ми будемо широко скликати ради і управлятимемо державними справами, керуючись громадською думкою.

2. І низи, і верхи будуть однастайними і завзято розроблятимуть державний курс.

3. Усі прості люди, разом із військовими і цивільними чиновниками, здійснюватимуть свої задуми, не відчуваючи невдоволення.

4. Ми знищимо лихі звичаї минулого і спиратимемося на справедливий шлях Неба і Землі.

5. Ми зберемо знання з усього світу і міцно розбудуємо основи Імператорської держави.

Обеліск, присвячений виголошенню «П'ятистатейної присяги» (гора Кампу в Акіті, Японія, сучасне фото)

? Які положення присяги стосуються участі народу в управлінні державою? Чому Муцухіто вирішив «знищити лихі звичаї минулого»? Що означає пункт про «збирання знань з усього світу» для Японії того часу?

3. «РЕВОЛЮЦІЯ МЕЙДЗІ» ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯПОНІЇ

Період перебування при владі імператора Муцухіто було названо «Мейдзі» — «освітчене правління». Починаючи з 60-х років XIX ст. у країні проводили низку реформ. Насамперед у 1871 р. було видано указ про новий адміністративно-територіальний устрій: скасовувався поділ на князівства, територія Японії поділялася на **префектури**. Реформа скасувала спадкоємні привілеї князів даймьо, а також підірвала соціальну й економічну базу самурайства.

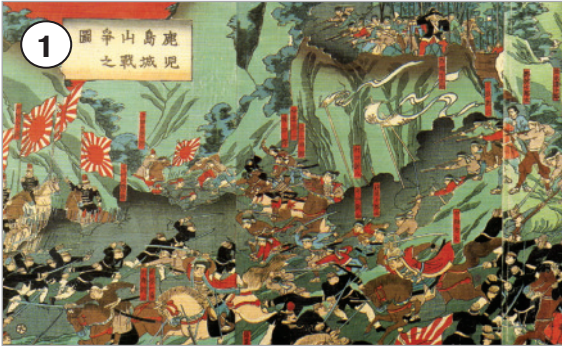
Кадри чиновників через брак освічених людей комплектувалися із числа тих самих князів і самураїв, але тепер це були вже не незалежні аристократи або лицарі, а саме державні чиновники, що й одержували за це платню зі скарбниці.

Самурайське ополчення перетворювалося на **регулярну армію європейського зразка**. У 1872 р. було видано декрет про створення збройних сил на основі **загальної військової повинності**, яка була покликана остаточно підірвати позиції самураїв, тепер вони могли претендувати щонайбільше на офіцерські посади в регулярній армії.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Про що вони свідчать щодо модернізації японської армії? Порівняйте образ солдата з образом самурая чи воїна минулих століть. Яким чином проведені реформи вплинули на японське суспільство та військову справу?

- 1) Битва при Сіроямі (Нагасіма Мосаї (Утагава Йосітора), 1877 р.)
- 2) Японський солдат (фото, 1894 р.)

Запекла битва на плавучому мосту в Цзюлінчені (невідомий автор, ксилографія, жовтень 1894 р.)

Поміркуймо!

Як ви розумієте девіз імператорських реформ: «фукоку кьохай» («заможна країна, сильна армія»). Які реформи Муцухіто відображають цей лозунг на практиці?

Також було видано закон про скасування **станових привілеїв і формальне зрівняння в правах усіх громадян**. Пізніше було ліквідовано внутрішні мита, проголошено **свободу торгівлі**, пересування і перевезення товарів.

Переглядалися старі закони, вводилися нові, єдині для всієї держави і всіх груп населення. У наступні роки було проведено **судову реформу**: створювалися суди європейського типу.

З метою створення сприятливих умов для розвитку торгівлі й промисловості була проведена **грошова реформа**, вводилася єдина грошова одиниця — **ієна**. Оскільки тривалий час політичним центром Японії було місто Едо (столиця сьогуна Токугава), сюди були переведені з Кіото імператорський двір та уряд. Місто отримало назву **Токіо**. У підсумку була створена струнка адміністративно-бюрократична система — вперше в історії Японії імператор і його уряд стали єдиною, повною й загальновизнаною владою.

Історичні подробиці

Ієна — грошова одиниця Японії, яка з'явилася в 1869 р. Спочатку «ієною» називали стародавні золоті та срібні монети Японії, вага яких становила 1,5 грама чистого золота та 24,3 грами чистого срібла. З того часу в обігу було 71 золотий та 71 срібний види ієни, а з 1918 р. їх замінили на паперові гроші. Назва походить від японського слова «ієн», що означає круглий.

У сучасній Японії в обігу представлені монети номіналом 1, 5, 10, 50, 100 та 500 ієн і банкноти номіналом 1000, 2000, 5000 та 10000 ієн. Монети номіналом 5 і 50 ієн мають посередині отвір.

Монета
номіналом
5 ієн

Банкнота
номіналом
1000 ієн

Була також здійснена **реформа освіти**. Створювалися нові середні школи, відкрився Токійський університет. Уряд заохочував відправку японців за кордон для навчання.

У 1872–1873 рр. проведено **аграрну реформу**. Скасовувалася власність князів і феодалів на землю, офіційно дозволялася купівля-продаж землі. Власність на землю була визнана за тими, хто фактично нею розпоряджався за умови сплати високого земельного податку. Це узаконило права «нових» поміщиків і заможних селян та призвело до розорення більшості селянства — не маючи змоги виплатити викуп за землю й податки, вони переходили в розряд орендарів і батраків або переселялися в міста. У результаті реформи третина оброблюваної землі в Японії була вилучена із власності селянських громад. Аграрна реформа поклала початок розвитку ринкових товарних відносин у японському селі та створенню резерву робочої сили для промисловості за рахунок селян, що втратили землю.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/0FYaC

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте випуск програми «Персони століть. Період Мейдзі». Створіть інфографіку реформ Мейдзі. Чи можна вважати реформи Мейдзі «революцією зверху»? Чому?

Реформи відкрили перед японським купецьким капіталом досить широкий простір для підприємницької діяльності, соціально і юридично захищеної, що й активно заохочувалося владою. У країні розвернулося досить швидко промислове будівництво, розквітала банківська справа.

Важливою реформою японського уряду стало рішення спочатку самостійно будувати великі та затратні промислові підприємства (арсенали, металургійні заводи, верфі), а згодом, за законом 1880 р., продавати їх за низькою ціною великим торгово-промисловим компаніям (Міцуї, Міцубісі, Фурукава та ін.). Це сприяло розвитку приватного підприємництва, підтримало формування потужних концернів і звільнило державу від утримання неефективної промисловості.

Реформи 70-х років XIX ст. швидко змінили японське суспільство та активізували нові соціальні й економічні сили. Це спричинило потребу **політичних перетворень**. Із початку 80-х років розгорнувся рух за конституцію, який підтримували підприємці, колишні самураї та нова інтелігенція.

У 1889 р. від імені імператора був опублікований текст **Конституції**. Зразком для неї стала Конституція Пруссії, ухвалена ще до об'єднання Німеччини. Особа імператора проголошувалась священною та недоторканною. За ним закріплювалися права оголошення війни і миру, призначення і звільнення всіх цивільних та військових посадовців, скликання і розпуск парламенту. Імператор був верховним головнокомандувачем збройних сил Японії.

Проголошення
Конституції Японської імперії
(ілюстрація із журналу
The Graphic, червень 1889 р.)

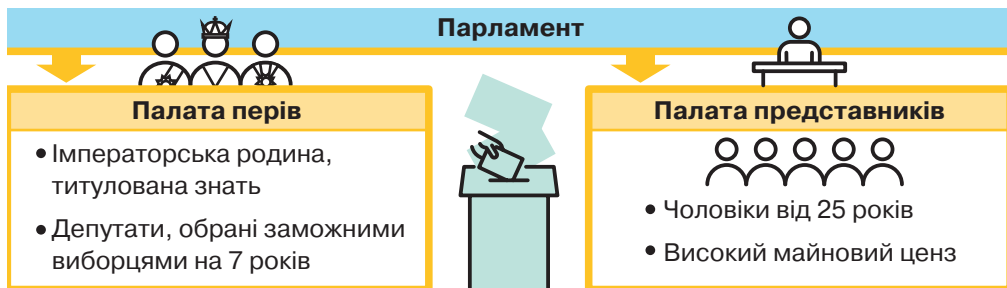
Церемонія проголошення
Конституції (Вада Ейсак, 1936 р.)

Поміркуймо!

Розгляньте ілюстрації, подані на попередній сторінці. Яке значення мала Конституція 1889 р. для Японії? Як це відображено у картинах? Яке послання, на вашу думку, хотіли передати художники японському суспільству щодо ролі імператора та держави? Чи є на картинах елементи, що підкреслюють не лише модернізацію, а й збереження традицій?

Конституція законодавчо закріплювала існування **парламенту**, що складався з двох палат — палати перів та палати представників.

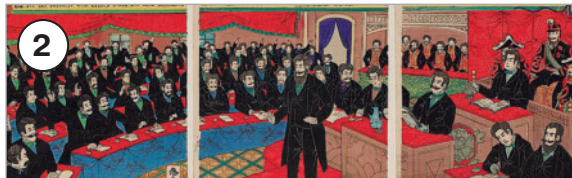
Парламент мав законодавчі права і затверджував бюджет. Проте кабінет міністрів звітувався не перед парламентом, а перед імператором. Конституція офіційно проголошувала демократичні свободи й громадянські права для всіх громадян країни — умова, без якої успішний розвиток модерної Японії був би неможливим. Перший парламент був скликаний в 1890 р.

У 1880-х роках виникли політичні партії — **ліберальна партія** та **партія реформ**. Вони ще не мали масової бази, чіткої організаційної структури і радше скидалися на політичні клуби, що спиралися на різні групи землевласників та промисловців.

Поміркуймо!

Чи можна вважати парламент справді представницьким органом, якщо більшість у верхній палаті призначав імператор, а виборче право мав лише 1 % населення? Займіть позицію: наскільки парламент був інструментом модернізації, а наскільки — засобом узаконення влади імператора? В Європі до цього часу вже існували масові партії та розширювалося виборче право. Чому Японія пішла іншим шляхом?

- 1) Перша будівля японського парламенту (фото, кінець XIX ст.)
- 2) Засідання Палати перів (Тойохара Кунітеру, гравюра, 1890 р.)

Наприкінці XIX ст. в Японії виникли **профспілки**. У 1896 р. стався перший робітничий страйк. Але становлення профспілкового й робітничого руху дуже ускладнювалося через особливості японського суспільства. На заваді його розвитку стояли взаємини між робітниками та підприємцями, в яких значну роль відігравали традиційні норми поведінки: шанування старших, відданість господареві, довічний найм на роботу, колективна власність. Деякий час у Японії спостерігались активізація робітничого руху й поширення соціалістичних ідей, був створений соціалістичний рух на чолі із **Сен Катаяма**, але перед Першою світовою війною цей рух пішов на спад.

4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЯПОНІЇ

Хоча самураї після 1868 р. перестали бути провідним станом Японії, дух самурайства не зник. Позбавлені колишніх прав і привілеїв нащадки вчорашніх самураїв культивували свої військові доблесті й виховували у відповідному дусі солдатів регулярної армії. Тепер воїнність самураїв виявилася спрямованою на зовнішній мир, на сусідні з Японією країни й народи. Будівництво сильної армії й особливо флоту стало завданням номер один з перших же кроків нової японської адміністрації.

Першим з агресивних кроків зовнішньої політики післяреформеної Японії стала боротьба за **японський вплив у Кореї**.

1876 р.

Японський експедиційний корпус, що висадився в Кореї, нав'язав цій країні нерівноправний договір, що надавав японцям низку прав і привілеїв

1885 р.

За японо-китайською угодою, Китай визнав японські інтереси й права в Кореї практично рівними своїм — до того Корея офіційно вважалася васалом Китаю

Внаслідок японо-китайської війни 1894–1895 рр. Японія одержала право володіння островом Тайвань і ще більше зміцнила економічні й політичні позиції в Кореї

Зовнішньополітичні успіхи Японії призвели до того, що на межі XX ст. вона не тільки за своїм економічним потенціалом, а й за агресивністю своєї політики стала однією з провідних імперіалістичних держав у світі

? Які ризики для країни та сусідів несе політика військового посилення?

Постать в історії

У 1895 р. ситуація в Кореї різко загострилася. Корейська королева Мін (імператриця Мьонсон), яка мала значний політичний вплив, відкрито виступала проти зростання японського тиску на країну. Вона шукала підтримку у Китаю та Російської імперії й намагалася збалансувати зовнішній вплив на Корею. Це викликало сильне невдоволення японських урядових кіл і військових радників. У ніч на 8 жовтня 1895 р. група японських агентів та військових увірвалася до королівського палацу Кьонбоккун у Сеулі. Королеву було жорстоко вбито, а її тіло — спалено, щоб приховати сліди злочину. Вбивство спричинило міжнародний скандал і остаточно підірвало довіру корейського двору до Японії. Король Коджон у страху за власне життя втік до російського посольства, що тимчасово змінило баланс сил на Корейському півострові. Проте вже за кілька років Японія відновила та розширила свій контроль, остаточно перетворивши Корею на сферу своїх інтересів.

1) Ймовірне останнє фото королеви Мін (1895 р.)

2) Похорон королеви Мін (фото, 1895 р.)

? Прочитайте інформацію про вбивство корейської королеви японськими агентами. Створіть заголовок для газети 1895 р., що інформує про цю подію. Напишіть 3–4 речення дипломатичної ноти, в якій Росія висловлює занепокоєння посиленням Японії в Кореї.

Російсько-японська війна 1904–1905 рр., завершившись безславною поразкою російських військ, призвела до того, що **південна Маньчжурія й Корея перетворилися в протекторат Японії**. Японський капітал потужним потоком пішов у ці регіони, сприяючи їх економічному розвитку й перетворюючи їх у плацдарм для подальшої агресії на континенті, в основному проти Китаю. Вся країна була охоплена націоналістичним піднесенням, під знаком якого Японія стала активно діяти в роки Першої світової війни.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які головні мотиви спонукали сьоґунат Токугава запровадити політику «закриття Японії»?
2. Поясніть, чому саме Осака стала головним центром комерційної діяльності Японії у XVII–XVIII ст.

3. Які зовнішні фактори призвели до «відкриття Японії» в середині XIX ст.?
4. Назвіть три ключові реформи періоду Мейдзі та поясніть їх значення.
5. Чому аграрна реформа 1872–1873 рр. призвела до масового розорення селян?
6. Які риси європейської державної моделі простежуються в реформуванні Японії в період Мейдзі?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи.

Група 1. Завдання: порівняйте політичну систему сьоґунату Токугава з політичною системою Японії після реформ Мейдзі (результати роботи оформіть у вигляді постера або колажу).

Група 2. Завдання: складіть таблицю «До реформ / Після реформ» для трьох сфер: **а)** соціальна структура; **б)** економіка; **в)** державне управління.

III. Мислимо творчо

1. Напишіть мініесе (8–10 речень) на тему: «Чому Японія стала єдиною азійською країною, якій вдалося провести модернізацію за європейською моделлю та зберегти незалежність».
2. Розгляньте репродукції картин, присвячені проголошенню Конституції Японії. Яким чином художники поєднали традиційні японські мотиви з новими європейськими елементами? Уявіть, що ви сучасник / сучасниця події. Що б ви відчували, спостерігаючи сцену, зображену на картинах? Намалюйте власну мінікартину / ескіз / створіть колаж / комікс, відобразивши подію проголошення Конституції Японії.

- 1) Проголошення Конституції Мейдзі (Тойохара Тіканобу, 1889 р.)
- 2) Проголошення Конституції Мейдзі (Адачі Гінко, 1889 р.)
- 3) Проголошення Конституції (Кунітосі Утагава, 1889 р.)
- 4) Церемонія проголошення Конституції Великої Японії (Утагава Кунісада III, 1889 р.)

§ 54

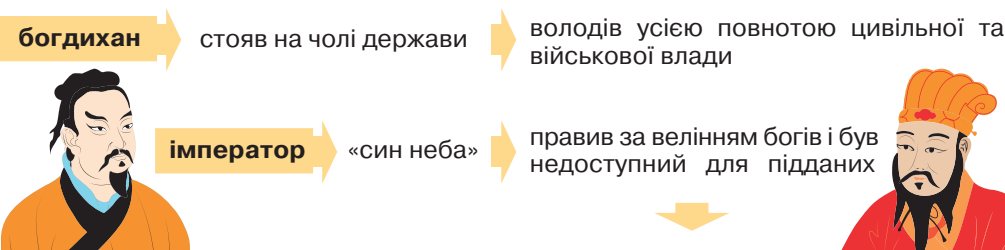
КИТАЙ — БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Пригадайте особливості Китайської імперії у Середньовіччі. Які основні принципи конфуціанства?

1. КИТАЙСЬКА ІМПЕРІЯ ПІД ВЛАДОЮ МАНЬЧЖУРІВ

Завоювання Китаю маньчжурами було завершено у 1682 р. — утворилася Цінська імперія. Час розквіту маньчжурського панування над Китаєм припав на XVIII ст.

КИТАЙСЬКА ІМПЕРІЯ ПІД ВЛАДОЮ МАНЬЧЖУРІВ

свою владу він здійснював за допомогою розгалуженого апарату чиновників; спадкоємець трону вибирався серед родичів імператора з волі самого монарха

Країна була розділена на провінції, а провінції на області, округи й повіти. На чолі кожної провінції стояли військовий і цивільний губернатори (найчастіше вони були маньчжурами), які підпорядковувалися наміснику. Формально доступ на державну службу був відкритий усім, хто здав спеціальні іспити на вчений ступінь, яких було три. Чиновництво поділялося на дев'ять класів, кожному з яких присвоювалися певні відзнаки. Особи різних рангів також розрізнялися і за одягом.

Поміркуймо!

Пригадайте, коли і як відбулося завоювання Китаю маньчжурами. Як це вплинуло на політичне і соціально-економічне становище Китаю?

Маньчжури тримали китайців під суворим контролем: обмежували видобуток руди й виплавку металу, створили мережу таємних агентів — «**вершників у червоному**». У 1724 р. з Китаю вигнали католицьких місіонерів, а їхні храми закрили. Водночас було відновлено систему конфуціанської освіти, обов'язкової навіть для маньчжурської знаті. Літературні твори з критикою режиму заборонялися та знищувалися.

Поміркуймо!

Які ризики несе надмірний контроль над суспільством? Чи можна виправдати обмеження свободи заради стабільності?

Арсенал громадянськості

Прочитайте афоризми Конфуція. Які ідеї в них відображені? Чи можна їх вважати суто релігійними?

▶ «Навчання без мислення марне, а мислення без навчання небезпечне».

▶ «Якщо ви ненавидите когось, значить, він перемагає вас».

▶ «Велика людина ставить перед собою мету, маленька — бажання».

▶ «Щоб керувати людьми, треба спочатку керувати собою».

▶ «...Якщо багатство розподілити рівномірно, то не буде бідних, якщо в країні встановити гармонію, то населення не буде здаватися незчисленим. Якщо ж народ буде знаходитися в стані спокою, то державі не будуть загрожувати жодні небезпеки».

▶ «Вирішувати політичні суперечки між державами, вдаючись до збройного нападу — все одно, що примусити всіх людей Піднебесної пити однакові ліки від усіх хвороб; корисними вони можуть бути хіба що для трьох-п'яти хворих...».

У перше століття правління маньчжурська династія проводила активну зовнішню політику. У 1691 р. було приєднано Монголію, згодом підпорядковано Тибет (1751), Джунгарію (1757) і Кашгарію (1759), території яких отримали назву **Синьцзян** («Нова Земля»). Ці завоювання привели до найбільшого територіального розширення держави.

Однак війни виснажували Китай: протягом 1685–1792 рр. імператори брали участь в 11 війнах, що спричинило зростання соціальної напруженості. На утримання армії витрачалася майже половина державного бюджету.

До початку XIX ст. Китай був найбагатшою країною Азії, але з економічними і соціальними протиріччями, що наростали. Страх перед далекими варварськими народами змусив Китай провадити **політику самоізоляції** і заборонити зовнішню торгівлю з 1757 р. у всіх портах, крім Гуанчжоу (Кантон).

Конфуцій і його учні
(Кано Таніу, між 1602 та 1674 рр.)

Постать в історії

Маттео Річчі (італ. *Matteo Ricci*, в кит. традиції — *Лі Мадоу*) — італійський місіонер-єзуїт, математик, картограф і перекладач, який провів останні 30 років свого життя у Китаї, поклавши початок єзуїтській місії у Пекіні. Всесвітньо-історичне значення його діяльності полягає у встановленні контакту між європейською та китайською цивілізаціями тих часів.

Італійський місіонер Маттео Річчі та китайський агроном Сюй Гуанци (Ананасіус Кірхер, 1667 р.)

? Розгляньте малюнок, поданий на попередній сторінці. Чому італійські місіонери, як-от Маттео Річчі, були важливі для науки та технологій у Китаї, незважаючи на політику самоізоляції? Чому, попри суворий контроль та закритість країни, держава допускала окремі культурні й наукові контакти?

2. «ВІДКРИТТЯ КИТАЮ» ТА ЙОГО НАСЛІДКИ. ОПІУМНІ ВІЙНИ

Отже, зовнішньополітична діяльність Цінського двору вирізнялися двома суперечливими тенденціями. З одного боку, яскраво вираженим було бажання «самоізолюватись», за прикладом Японії, від решти світу, а з іншого — позначилося прагнення до захоплення територій сусідніх держав.

Наприкінці XVIII ст. найбільшу активність у Китаї проявляла Велика Британія через Ост-Індську компанію. У 1793 р. британське посольство намагалося встановити дипломатичні відносини, розширити торгівлю та отримати свободу дій для англіїців у Китаї, але імператор відповів відмовою.

Спроби налагодити контакти робили також американці, чії кораблі з 1784 р. регулярно прибували до китайських берегів. Однак китайські правителі розглядали іноземців як «варварів», які мають визнавати зверхність Середньої імперії, що унеможливлювало рівноправні відносини з іншими державами.

Таке положення вже не могло влаштовувати європейські держави, які у XIX ст. перебували в стадії бурхливого економічного зростання і потребували нових ринків збуту своїх товарів, дешевих джерел сировини і робочої сили.

У 1816 і 1834 рр. до країни були направлені ще дві англійські місії з тим самим завданням — «відкрити» Китай. Головним успіхом англіїців стало збільшення ввезення в Китай із сусідньої Індії опіуму. З 1800 по 1838 р. його кількість на китайському ринку збільшилася з 2 тисяч до 40 тисяч ящиків, що приносило його продавцям нечувані прибутки.

Діємо: практичні завдання

Проведіть у класі дебати щодо політики Цінського двору на тему: «Зовнішня політика Китаю: прагнення збереження культури чи амбіції цивілізаційної переваги?».

Китайський уряд неодноразово намагався перешкодити опіумній торгівлі. Так, в 1800 р. було ухвалено рішення про заборону його ввезення до Китаю. У 1836 р. китайська влада знову ухвалила таке саме рішення. Однак іноземці просто ігнорували заборони задля власних комерційних інтересів. Опіум становив більше половини вартості всіх завезених у Китай англійських товарів.

Куріння наркотику негативно позначалося на працездатності і здоров'ї населення, а вплив срібла з країни як плати за нього

підривав фінанси держави. У березні 1839 р. уряд вирішив покінчити із ввезенням опіуму. Він зажадав від англійців та американців здачі всього опіуму, а коли ті відмовилися підкоритися, заблокував військами територію торгових складів. Торговці опіумом змушені були здати весь запас наркотику, який був знищений. Імператор після вдалої операції оголосив Китай закритим для всіх комерсантів з Британії та Індії.

Історичні подробиці

Перша опіумна війна (англ. *First Opium War*) — війна у 1839–1842 рр. між Великою Британією та маньчжурською династією Цін, що правила Китаєм. Метою Британії було розширення торгівлі у Китаї, передусім опіумом, що виявилось неможливим через заборону морської торгівлі урядом династії Цін.

? Які внутрішні реформи міг би провести Китай, щоб уникнути подібних конфліктів у майбутньому?

У Лондоні закриття китайського ринку визнали сприятливим приводом для війни з Китаєм. Найдавніша з існуючих цивілізацій світу могла протиставити британцям тільки середньовічне військо, озброєне переважно холодною зброєю — списами, мечами, щитами, луками і стрілами. Вогнепальної зброї було дуже мало, до того ж застарілих зразків. Результат війни був вирішений наперед.

У березні 1840 р. Лондон направив до Китаю ескадру кораблів і війська. Так розпочалося відкрите збройне протистояння між Великою Британією і Китаєм 1840–1842 рр., відоме як Перша опіумна війна. Англійці на початку серпня 1842 р. підійшли до Нанкіна — південної столиці Китаю та продиктували послам богдыхана умови миру. 29 серпня 1842 р. на борту англійського військового корабля був підписаний Нанкінський договір. Цей договір став першою нерівноправною угодою в історії Китаю. У наступному році англійці отримали право не підсудності китайському суду і можливість створювати свої поселення в портових містах. Ці привілеї поширилися в 1844 р. на США і Францію. За угодою з Францією, католицькі місіонери отримали право проповідувати християнство.

Діємо: практичні завдання

Чому Нанкінський договір вважають «початком епохи нерівноправних договорів» для Китаю? Як укладення договору показує зміни у відносинах між Китаєм і європейськими державами? Уявіть себе журналістом / журналісткою. Напишіть коротку статтю в газету «Завершення Першої опіумної війни: Нанкінський договір».

**Нанкінський
договір 1842 р.**

Велика Британія отримала Гонконг

5 портів, зокрема Шанхай і Гуанчжоу, оголошувалися відкритими для торгівлі і поселення англійців

Мита на англійські товари не повинні були перевищувати 5 % вартості товару

Пекін повинен був сплатити Британії компенсацію за знищений в 1839 р. опіум і контрибуцію у розмірі 21 мільйона доларів

Після першої опіумної війни загострилася криза Цінської імперії. Збільшився обсяг ввезення опіуму, а отже, і відплив срібла з Китаю. Для забезпечення військових витрат і виплати контрибуції держава змушена була збільшити податки. Різко зросли обсяги завезення у Китай дешевих англійських бавовняних і вовняних тканин, що призвело до розорення багатьох місцевих ремісників.

3. ПОВСТАННЯ ТАЙПІНІВ. ЕКСПАНСІЯ ЗАХІДНИХ ДЕРЖАВ

Уярмлення Китаю іноземними державами прискорило початок селянської війни.

У 1850 р. у Південному Китаї розпочалося повстання селян, яке мало релігійне забарвлення. Керівник та ідеолог повстання **Хун Сюцюань** ще на початку 40-х років XIX ст. розробив релігійне вчення, в якому пропагував ідею рівності. Він мріяв про створення держави, де люди будуть співчувати і допомагати одне одному в біді, жити за принципами моралі.

Діємо: практичні завдання

Прокоментуйте слова Хун Сюцюаня: «Мої очі бачать за захід, за північ — ріки й гори, мій голос лунає на сході і півдні, біля Сонця й Місяця... У моїх руках — Всесвіт і сила карати, я знищую зло, зберігаю праведне і звільняю страждених». За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку біографічну довідку про Хун Сюцюаня.

1

2

- 1) Хун Сюцюань, лідер повстання тайпінів (ілюстрація з європейської книги)
- 2) Реконструкція резиденції Хун Сюцюаня в Нанкіні

Хун Сюцюань

створив Товариство поклоніння богу, куди масово почали вступати селяни

Коли у 1850 р. в провінції Гуансі розпочався голод, Хун Сюцюань закликав своїх прибічників продавати майно і разом із сім'ями вступати до повстанських загонів

На цей заклик відгукнулося більше 10 тис. селян, і їх кількість зростала

У грудні 1850 р. повстанці здобули першу велику перемогу над урядовими військами, а в січні 1851 р. проголосили про початок загального повстання з метою скинення маньчжурської династії та створення «тайпін тяньго» — Небесної держави великого благоденства

З того часу їх почали називати **тайпінами**; столицею тайпінів стало м. Нанкін

У повстанні брали участь селяни, міська біднота, ремісники, гірники, а також частина дрібних поміщиків. Тайпіни відрізали коси як символ непокори й носили червоні пов'язки. Рух переріс у масштабну селянську війну, що охопила значні території Південно-Східного, Східного та Північного Китаю. Повстанці здійснили північний і західний походи та намагалися захопити Пекін, але зазнали поразки: 30-тисячний загін було оточено й розгромлено поблизу столиці.

На своїй території тайпіни створили державу, де проголосили ідею рівності. Захопивши якесь місто, вони вбивали маньчжурських чиновників, конфісковували майно багатіїв. Тайпіни видали закон про землю, в якому зазначили, що земля має розподілятися між селянами за кількістю членів родини незалежно від статі. Для втілення закону в життя необхідно було конфіскувати і розподілити поміщицьку землю. Проте реальна політика тайпінів відрізнялася від їхньої програми.

Тайпінська держава була монархією. Хун Сюцюань проголосив себе імператором, а інші керівники руху отримали князівські титули. Попри ідеї рівності, вони жили в розкоші. Невдовзі між ними почалася кривава боротьба за владу, що ослабила армію тайпінів, спричинила загибель воєначальників і десятків тисяч солдатів.

Ватажки тайпінів сподівалися на підтримку західних християн у боротьбі з маньчжурами. Натомість західні держави використали ситуацію, щоб змусити династію

Нефритовий трон
Небесного князя
(сучасне фото)

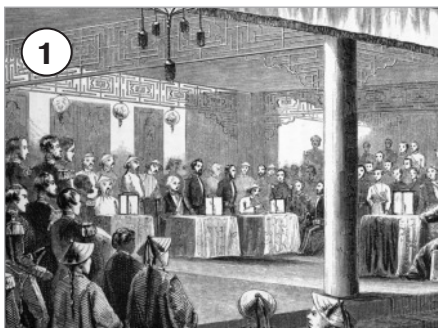
Цін піти на нові поступки. У 1856 р. Англія розпочала **Другу опіумну війну**, захопивши китайські форти й обстрілявши Гуанчжоу, а у 1857 р. до неї приєдналася Франція. Союзники зайняли Гуанчжоу, Шанхай і Тяньцзін.

У 1858 р. були підписані Тяньцзінські договори: європейські держави отримали право відкривати місії в Пекіні, вільно пересуватися Китаєм і вести місіонерську діяльність. Відкривалися нові порти, Китай сплачував контрибуцію, а торгівля опіумом легалізувалася. Подібні права отримали також Росія і США.

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, Тайпінська держава, проголосивши ідеї рівності, фактично відтворила традиційну китайську монархію? Поміркуйте, які культурні, політичні або особистісні чинники могли цьому сприяти. Прочитайте цитату з Тяньцзінського договору: *«Для визначення кордонів будуть зроблені детальний опис та карти суміжних просторів, які і послугують обом урядам на майбутній час безспірними документами про кордони»*. Чому питання встановлення кордонів стало настільки актуальним саме в період опіумних воєн і тиску Заходу на Китай?

- 1) Підписання Тяньцзінського договору, 1858 рік (невідомий автор, 1860 р.)
- 2) Руїни зруйнованого в ході війни палацу Юаньмін'юань у Пекіні (сучасне фото)

Однак китайський уряд вирішив не дотримуватися укладених договорів, що спричинило нову, третю торгову війну. Британія і Франція стягнули сили для збройного удару по Пекіну. У жовтні 1860 р. гарнізон Пекіна без бою відкрив «варварам» ворота столиці. Були укладені **Пекінські конвенції**, які підтверджували умови договору 1858 р. Після схвалення імператором цих угод війська союзників залишили Китай, а іноземні послы остаточно облаштувалися в Пекіні.

Тепер Велика Британія, Франція і США, домігшись поступок від уряду богдыхана, допомогли йому придушити повстання тайпінів. Інтервенти піддали захоплені тайпінами міста артилерійському обстрілу і відкинули загони повстанців від Шанхая. У 1864 р. маньчжурські війська, підтримані іноземцями, захопили Нанкін і вчинили там страшний різанину.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку «Умови Пекінської угоди». За допомогою додаткових джерел інформації напишіть короткий діалог між представником імперії Цін і британським дипломатом під час укладання Пекінської угоди. Передайте: **1)** мотиви кожної сторони; **2)** емоції; **3)** компроміс (чи його відсутність).

ПЕКІНЬСКА УГОДА 1860 р.

第六款
一、自咸豐十年正月十八日
天津和議條約簽字以來，英法兩國
駐京使臣，屢次向中國政府提出，
要求開通商口岸，以利通商。中國
政府，雖經多次拒絕，但英法兩國，
仍不滿意。咸豐十年正月十八日，
英法兩國，與中國政府，簽訂了
《北京條約》，其中第六款，規定
開通天津為商口岸，並允許英法
兩國，在天津設立領事館。此後，
英法兩國，在天津設立領事館，
並開始在天津通商。此後，英法
兩國，在天津通商，並開始在天津
設立領事館。此後，英法兩國，
在天津通商，並開始在天津設立
領事館。此後，英法兩國，在天津
通商，並開始在天津設立領事館。

Китай виплачував контрибуцію
Британії та Франції в розмірі 8 млн лянів

Відкривав для іноземних держав
порт Тяньцзінь

Скасовувалися обмеження на виїзд
з країни для китайців

Цінська сторона передавала британцям управління Цзюлуном,
частини Гонконга

Повертала французам майно католицької церкви, яке було конфісковано
маньчжурською владою

Росія, що не брала безпосередньої участі у війні, змусила безпомічну династію
Цін зректися прав на північну Маньчжурію до ріки Уссурі

Росія не брала участь в опіумних війнах, але змогла скористатися їх плодами. Айгунський договір, укладений у травні 1858 р., сприяв подальшому територіальному розмежуванню між Росією і Китаєм і встановленню кордону по Амуру. Лівий берег визнавався володінням Росії, Уссурійський край (Примор'я) до остаточного розмежування залишався у спільному володінні держав. Пекінським російсько-китайським договором 1860 р. прикордонне розмежування було завершено, і династія Цін визнала землі на схід від р. Уссурі російським володінням.

4. ПЕРЕТВОРЕННЯ КИТАЮ В НАПІВКОЛОНІЮ ЗАХІДНИХ КРАЇН

Поразки у війнах змусили китайську верхівку усвідомити необхідність реформ. Із 1860 р. політика ізоляції остаточно припинилася, розпочалася політика «самопосилення» — запозичення західних технічних і військових досягнень. Будувалися сучасні підприємства, закуповувалася нова зброя, створювалися армія і флот за європейським зразком.

Модернізацію держава намагалася контролювати самостійно, хоча іноземний капітал також активно проникав у Китай. Водночас розвиток промисловості та інфраструктури відбувався переважно завдяки централізованим зусиллям китайської влади.

Проте верхи імперії на чолі з імператрицею-регентшею Ци Сі були мало стурбовані проблемами модернізації, та й не були готові до цього.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку біографічну довідку про імператрицю Ци Сі. Уявіть, що ви — історик / історикиня, що аналізує подану нижче карикатуру як історичне джерело. Оцініть, наскільки вона об'єктивна. Які події чи особливості політики Ци Сі вона спрощує або перебільшує? Поясніть, як ця карикатура пов'язана з політикою «самопосилення».

- 1) Імператриця Ци Сі, регентша Китаю, династія Цін (1835–1908)
- 2) Дволикість імператриці Ци Сі (карикатура)

Зростання зовнішньої торгівлі приносило Китаю значні митні доходи та іноземні позики, які спрямовували на розвиток військової промисловості. Однак корупція та регіоналізація країни послаблювали державу: частина коштів розкрадалася, а на важливі посади призначали некомпетентних людей.

Неефективність політики «самопосилення» стала очевидною після поразок у **війні з Францією (1884–1885)** та **японо-китайській війні (1894–1895)**. Унаслідок цього Китай втратив вплив у В'єтнамі, Кореї й Тайвані, що означало крах цієї політики.

Воєнні поразки логічно призвели до чергового натиску на Китай колоніальних держав, що підсилювали свої економічні й політичні позиції в слабкій імперії. Основною фінансово-економічною силою в Китаї стали іноземні банки. Європейські держави одержали контроль над залізничним будівництвом, чималі гроші іноземний капітал вклав також у судноплавство, бавовняну й деякі інші галузі промисловості.

Правда, паралельно із цим тривало й створення державних підприємств — гірничорудних, металургійних, текстильних. Але всі вони здебільшого були економічно неефективними, технічно відсталими.

Взяття Бакнію (літографія, кінець XIX ст.)

Поміркуймо!

Розгляньте літографію «Взяття Бакнію», подану на попередній сторінці, яка зображує битву французьких і китайських військ у В'єтнамі під час війни 1884–1885 рр. Подумайте, хто міг бути автором літографії? Чи є вона пропагандистською?

Наприкінці XIX ст. почала формуватися китайська національна приватна промисловість, але вона залишалася дрібною й слабкою. Загалом темпи індустріалізації зростали, однак переважали державні підприємства та підприємства іноземного капіталу. Через відсутність належних правових і економічних умов розвиток національного капіталу відбувався повільно, що особливо відчувалося наприкінці століття.

У 1870-х роках Японія розпочала боротьбу за вплив у Китаї. Головним об'єктом протистояння двох країн стала **Корея**. У 1894 р., після селянського повстання, Китай і Японія ввели до Кореї свої війська, що спричинило війну. Китай зазнав поразок під Пхеньяном, на морі та в боях за Ляодунський півострів.

За Симоносекським договором 1865 р., Китай відмовився від контролю над Кореєю, передав Японії Тайвань і Ляодунський півострів, виплатив контрибуцію, відкрив нові порти для торгівлі та дозволив японцям створювати промислові підприємства в країні.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/7nFAU

Критерій	Пекінська угода 1860 р.	Симонесекський договір 1865 р.
Хто нав'язав договір		
Територіальні втрати Китаю		
Економічні умови		
Політичні наслідки		

? За допомогою матеріалів параграфу і додаткових джерел інформації заповніть таблицю у зошиті або нотатнику.

Росія і Франція, які побоювалися посилення впливу Японії на Далекому Сході, виступили проти низки статей цього договору, передусім щодо анексії Ляодунського півострова. Це змусило Японію від нього відмовитися і повернути під юрисдикцію Китаю.

Незабаром після підписання договору західні держави зажадали від китайського уряду компенсації за надану ними допомогу, а також висловили бажання надати Китаю позики для сплати контрибуції Японії.

У 1896 р. був підписаний секретний договір між Китаєм і Росією про військовий союз у разі нападу Японії на Росію, Китай або Корею. Крім того, Китай давав згоду на будівництво залізниці поблизу Владивостока через територію Маньчжурії з правом перевезення по ній, за необхідності, російських військ, а також використання ними китайських портів.

Активність у Китаї стала проявляти і Німеччина, що захопила 1897 р. бухту Цзяочжоу і домоглася створення військово-морської бази в порту Циндао. Німеччина отримала право на будівництво залізниць у провінції Шаньдун, а Велика Британія домоглася від китайського уряду підтвердження своїх прав у долині р. Янцзи.

Під контролем західних держав опинилися і китайські морські митниці, що позбавляло країну права розпоряджатися повною мірою отриманими від їх діяльності доходами. Свої інтереси в Китаї продовжувала мати Франція. Таким чином, до кінця XIX ст. Китай майже повністю перетворився на **напівколонію іноземних держав**, що поділили його територію на сфери свого впливу.

Поміркуймо!

Наведіть факти, які підтверджують тезу, що «до кінця XIX ст. Китай майже повністю перетворився на напівколонію іноземних держав». Яким чином економічна та військова активність західних держав обмежила суверенітет Китаю?

5. «СТО ДНІВ РЕФОРМ». ПОВСТАННЯ ІХЕТУАНІВ

В 1889 р. молодий імператор Гуансюй досяг повноліття і формально почав правити, але реальна влада, як і раніше, залишалася в руках Ци Сі. В 1890-х роках при дворі було два великі угруповання, які мали ворожі наміри одне щодо одного. Перше становили прибічники Ци Сі, які орієнтувалися на вихідців із північних провінцій Китаю — його члени були противниками реформ і в зовнішній політиці розраховували на Російську імперію. Друге угруповання, навпаки, мало підтримку серед еліти Південного Китаю і погоджувалося з необхідністю проведення оновлення країни та орієнтувалося на Велику Британію і Японську імперію.

Постать в історії

Гуансюй (Цзайтянь) — маньчжурський державний і політичний діяч, одинадцятий імператор династії Цін. Правив під девізом «Гуансюй» що дослівно перекладається як «Славна наступність». Запропонував проєкт «Сто днів реформ» у 1898 р., ідея якого полягала у реформуванні Китаю за зразком японської революції Мейдзі. Зокрема, в ході реформ було засновано Пекінський університет.

? Як девіз «Гуансюй» відображав політичні прагнення імператора? Чому проєкт реформ не був довготривалим і зустрів опір у Китаї?

Зростання національного капіталізму, розширення економічних зв'язків у країні, виникнення великих економічних і культурних центрів створили умови для утворення китайської нації, розвитку національної самосвідомості. Поразка Китаю у війні з Японією (1895 р.) і особливо імперіалістичний розділ країни активізували діяльність патріотичних сил.

11 червня 1898 р. Гуансюй опублікував едикт «Про плани держави», продемонструвавши свою рішучість здійснити реформи. З 11 червня по 21 вересня 1898 р., тобто протягом 103 днів, реформатори здійснювали свої перші мрії про «викорінювання старого і розповсюдження нового», видавши декілька десятків указів про реформи.

УКАЗИ ПРО «ВИКОРІНЮВАННЯ СТАРОГО»

Скасування старої системи іспитів та перетворення старих шкіл в нові навчальні заклади європейського зразка

Скорочення чисельності армії: перед майже мільйоном солдатів і офіцерів постала загроза звільнення зі служби

Зменшення кількості державних установ і скорочення зайвих урядовців

Розпорядження маньчжурам самим займатися корисною діяльністю

УКАЗИ ПРО «РОЗПОВСЮДЖЕННЯ НОВОГО»

Це була програма модернізації країни. Якби цей успіх вдалося розвинути, то сили консерваторів можна б було зламати. Але консерватори не дали реформаторам виграти час.

Створення навчальних закладів.
Передусім готувалося відкриття Пекінського університету

Складання державного бюджету, щомісячна публікація доходів і витрат

Створення Китайського банку, Управління гірської справи і залізниць, Управління сільського господарства промисловості і торгівлі

Сприяння появі нових творів літератури, винаходів, створення «Бюро перекладів» для видання перекладних книг, звільнення всіх газет від податків

Створення «Сільськогосподарських товариств» (органів, що займаються вивченням питань сільського господарства)

Переворот стався **21 вересня 1898 р.** — група консерваторів на чолі з колишньою імператрицею-регентшею Ци Сі усунули від влади правлячого імператора Гуансюя, головну надію реформаторів. Переворот підтримав фактичний керівник армії, генерал **Юань Шикай** — це стало вирішальним. Сто днів реформ закінчилися — Ци Сі повернулася до влади. Кривава зрада Юань Шикая забезпечила йому довіру консерваторів. Відтоді він став дуже вагомою фігурою на політичній арені.

Рух Іхетуань

виник як реакція низів китайського суспільства на іноземну експансію

ідеологічна основа

консерватизм — прагнення повернутися до старих порядків, які існували до приходу європейців, конфуціанство і китайський націоналізм

- організаторами боротьби стали кілька таємних товариств, які практикували даоські фізичні вправи;
- вони нагадували кулачний бій, що й спонукало іноземців назвати їх членів боксерами;
- самі ж Іхетуані іменували себе священними воїнами

Рух іхетуанів почався навесні 1898 р. Основним гаслом стало: «Підтримаємо Цін, смерть іноземцям». Боксери нищили все «варварське» — іноземців, християнські церкви, школи і бібліотеки, місіонерів і китайців-християн, а також їхні оселі. Загроза реального поділу Китаю змусила уряд піти на союз із рухом, щоб використовувати його у своїх цілях.

Діємо: практичні завдання

Деякі іхетуані вважали себе невразливими до куль та снарядів. Для того щоб мати такі здібності, іхетуані вважали за необхідне слухатися волі командування та богів. Будь-який іхетуань мав притримуватися спеціальних правил, які були прописані у статуті. За допомогою додаткових джерел інформації складіть чекліст «10 заповідей іхетуаня». Які основні цілі ідеології іхетуанів?

- 1) Іхетуані
(фото, 1900 р.)
2) Повстання іхетуанів
(Джон Кляймер,
бл. 1950 р.)

До літа 1900 р. кількість повсталих досягла близько 100 тис., але вони діяли розрізнено. Їхні успіхи занепокоїли західні держави, які вимагали від уряду Китаю придушити повстання та направили війська для охорони посольств у Пекіні. У червні 1900 р. розпочалися бої.

Іноземна експедиція, потрапивши в пастку, відступила до Тяньцзіня. Уряд Ци Сі перейшов на бік боксерів і відкрив їм доступ до столиці. Після цього іноземні держави підготували масштабну військову операцію, захопили прибережні укріплення, а 21 червня імператриця офіційно оголосила їм війну.

14 серпня 1900 р. російські і японські частини увірвалися до Пекіна, місто капітулювало. Після поразки Ци Сі намагалася всю відповідальність звалити на боксерів. Імператорським указом вони були оголошені винуватцями всіх бід і підлягали знищенню. Наприкінці жовтня 1900 р. в Пекіні почалися переговори між західними державами і Китаєм. За підсумками конференції, Китай повинен був виплатити 450 мільйонів як контрибуцію, а з урахуванням відсотків — 1 мільярд. У Пекіні створювався укріплений Посольський квартал — держава в державі зі своєю озброєною охороною. Китай змушений був виплачувати контрибуцію аж до Другої світової війни. Зберігся і поділ Китаю на сфери впливу.

Поміркуймо!

Розгляньте карикатуру. Яким чином художник показав вплив кожної держави на Китай? Які символи або образи використані для передачі ідеї «поділу Китаю»? Чому ця карикатура могла бути створена саме у Франції і яке ставлення французів вона відображає?

- 1) Російські війська ведуть бої в Пекіні (ілюстрація із російського журналу, 1900 р.)
- 2) Поділ Китаю європейськими державами і Японією (французька карикатура, 1890-і роки)

6. СІНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Подальший національний рух у Китаї пов'язаний з ім'ям Сунь Ятсена.

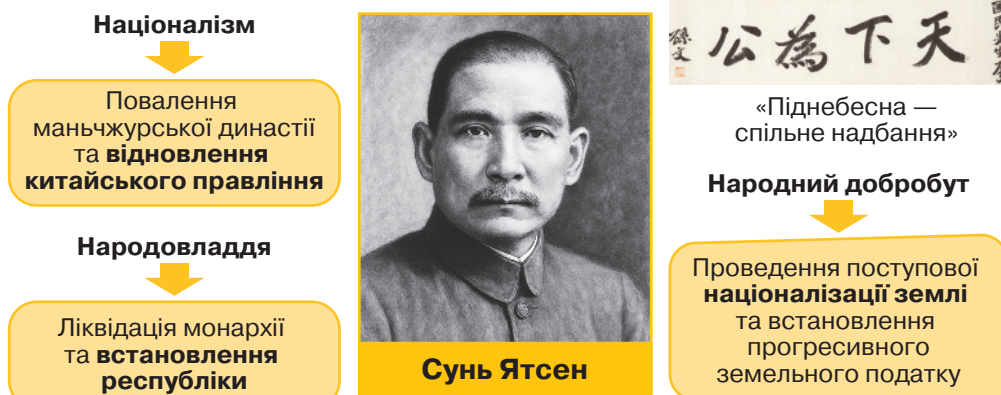
Постать в історії

Сунь Ятсен (1866–1925 рр.) — китайський політичний і державний діяч. У 1892 р. закінчив курс медицини в Гонконгу. Прийняв християнство. Головна

спадщина його діяльності — розроблена ним політична філософія, відома як «три народні принципи». Він відіграв важливу роль у поваленні монархії під час Сінхайської революції. Сунь Ятсен був першим тимчасовим президентом Республіки Китай, а згодом — одним із засновників та лідером партії Гоміндан.

? За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, чому Сунь Ятсена називають «батьком сучасного Китаю».

ТРИ НАРОДНІ ПРИНЦИПИ

У 1905 р. Сунь Ятсен створив товариство **Тунменхой** (Об'єднаний союз, або Союзна ліга Китаю), метою якого було повалення в Китаї правлячої маньчжурської династії та проголошення буржуазно-демократичної республіки. Вплив Об'єданого союзу швидко зростає.

У 1907 р. Об'єднаний союз здійснив декілька спроб підняти повстання проти маньчжурської династії, але невдало. Зрештою, через загрозу революції імператриця Ци Сі погодилася на проведення деяких реформ: скасування рабства; ліквідацію станових відмінностей; ліквідацію привілеїв дворян; скасування тортур; заборону куріння опіуму; реформу освіти та інші. Але опір традиційного суспільства був занадто сильним. Після загадкової смерті імператриці Ци Сі у 1908 р. реформи припинилися.

У жовтні — листопаді 1911 р. розпочалося повстання. Цей рік китайською називався «сінхай», тому й революція отримала назву **сінхайської**.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини, подану на наступній сторінці. Спираючись на матеріали параграфа, дайте відповіді на запитання. Які емоції викликає ця сцена? Як художник передає драматизм? Чому, на вашу думку, художник обрав саме момент штурму Нанкіна? Уявіть, що ви журналіст / журналістка у 1911 р. Напишіть репортаж із місця подій. Як би ви зобразили цю подію з погляду захисників Нанкіна?

До повсталих солдатів долучилися студенти, робітники, і невдовзі революція охопила всі провінції Південного та Центрального Китаю. На півночі країни, менш промислово розвиненій, влада залишилася в руках уряду.

Маньчжурська влада в пошуках порятунку звернулася до генерала Юань Шикая із проханням очолити збройні сили. Той погодився й незабаром став головою імператорської ради та прем'єр-міністром, повновладним диктатором **Північного Китаю**. Однак повстання поширювалось, і революційні війська увійшли до Нанкіна. Маньчжурська імперія почала розпадатися.

Революційні війська
штурмують Нанкін
(Міяно, 1911 р.)

Дізнавшись про початок революції, Сунь Ятсен повернувся з еміграції та прибув до Шанхая. 29 грудня 1912 р. конференція делегатів революційних провінцій, які зібралися в Нанкіні, проголосила утворення **Китайської республіки**. Сунь Ятсен був обраний її тимчасовим президентом і 1 січня 1912 р. склав присягу. У лютому 1912 р. монархія була повалена. Сунь Ятсен, щоб уникнути розколу країни, передав посаду президента Юань Шикаю. Згодом, побачивши його прагнення до особистої влади, перейшов в опозицію. У **серпні 1912 р.** товариство Тунменхой об'єдналося з іншими республіканськими силами й утворило партію **Гоміндан**, що відіграла важливу роль у подальшій історії Китаю. У країні поновилися повстання. Сім південних провінцій, де Гоміндан мав сильні позиції, заявили про відокремлення від Пекіна (у березні 1912 р. столицю Китаю було перенесено з Нанкіна до Пекіна). Почалася **громадянська війна** між Півднем, який підтримував Сунь Ятсена та його демократичні ідеї, і Північчю, яка залишалася під контролем режиму Юань Шикая.

У листопаді 1913 р. Юань Шикай оголосив Гоміндан поза законом. Війська Півдня було розбито, Гоміндан пішов у підпілля, а Сунь Ятсен знову емігрував.

У 1916 р. Юань Шикай помер, але це не припинило політичного протистояння. Боротьба між мілітаристським урядом на півночі Китаю та революційним угрупованням Сунь Ятсена на півдні тривала.

Китай, як і раніше, залишався напівколоніальною, напівфеодальною державою. Слабкість Китаю перед загрозою іноземної експансії багато в чому зумовлювалася його роздробленістю і внутрішньополітичними проблемами. Революція 1911–1913 рр. повалила монархію, але не вирішила завдання об'єднання країни. Влада центрально-го уряду поширювалася на невелику частину Китаю. Інші території

контролювали мілітаристські угруповання, що орієнтувалися на різні іноземні держави.

Сінхайська революція не розв'язала основних проблем Китаю, але усунула одну з головних перешкод на шляху до модернізації — маньчжурську династію.

 Робота з картою qr.orioncentr.com.ua/SRYyb

Перейдіть за QR-кодом або покликанням (за можливості скористайтесь інтегрованим атласом «Історія України. Всесвітня історія» для 9 класу), розгляньте карту **«Володіння європейських держав»**. Дайте відповідь на запитання: яку інформацію з історії Китаю та Японії ми можемо отримати з цієї карти?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Коли завершилося завоювання Китаю маньчжурами і утворилася Цінська імперія?
2. Які методи управління застосовували маньчжури у провінціях?
3. Чому Китай проводив політику самоізоляції у XVIII–XIX ст.?
4. Що передбачав Нанкінський договір 1842 р.?
5. Чому опіумні війни змінили баланс сил у Китаї та вплив іноземців?
6. Які були причини невдач тайпінів, попри підтримку селян?
7. Як рух іхетуанів відображав соціальні та національні настрої населення?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За матеріалами параграфа заповніть таблицю у зошиті або нотатнику. Проведіть коротку дискусію в класі: «Чи можна було уникнути громадянської війни?». Аргументуйте позицію Сунь Ятсена та Юань Шикая.

Учасники	Цілі	Засоби боротьби	Регіони впливу	Результат
Повстанці (солдати, студенти, робітники та ін.)				
Юань Шикай				
Сунь Ятсен				

III. Мислимо творчо

Уявіть, що ви консул Китаю на початку XIX ст. — які заходи ви б запропонували для захисту країни від іноземного впливу? Створіть коротку листівку / постер, якою Сунь Ятсен міг би заохотити молодь приєднатися до революції. Які історичні уроки можна винести з боротьби Китаю за незалежність у XIX–XX ст.?

§ 55–56

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ —
«ХВОРА ЛЮДИНА ЄВРОПИ»

Пригадайте, що таке «військова революція». Які її складові та значення в історії Європи?

1. ЗАНЕПАД ІМПЕРІЇ ТА ПОЧАТОК РЕФОРМ

На межі XVIII–XIX ст. Османська імперія переживала занепад. В zenіті свого розвитку це була централізована монархія, на чолі якої стояв обраний Богом володар. Імперія була «військовою державою», що мала розвинуті чиновницькі та військові структури, виклик яким не міг кинути жоден європейський правитель. Проте у XVIII ст. ситуація змінилася. Сподіваючись на власну непереможність, османи не здійснили **військову революцію**, а отже, їх традиційне військо стало зазнавати поразок від модернізованих армій сусідів. Слабкий розвиток приватної власності обмежував можливості ринкового підприємництва, у підсумку країна навіть не наблизилась до індустріальної революції. Слабкий рівень промислового розвитку намагались компенсувати **капітуляціями** — пільгами, що надавалися іноземним підприємцям на території імперії. А це поступово позбавляло державу економічної самостійності та перспектив розвитку. Слабкі правителі, що успадковували трон імперії після правління Сулеймана, стали частіше зазнавати воєнних поразок, а контроль центрального уряду над провінціями послабився.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/YOYTj

Перейдіть за QR-кодом або покликанням (за можливості скористайтеся інтегрованим атласом «Історія України. Всесвітня історія» для 9 класу) і за допомогою карти **«Османська імперія. Територіальні втрати»** укладіть хронологічну таблицю територіальних втрат Османської імперії.

Поміркуймо!

Подумайте, які чинники стають вирішальними під час занепаду колись могутніх імперій. Зверніть увагу на назву параграфа. Як вислів «хвора людина Європи» відображає ставлення інших держав до Османської імперії?

Зовнішньополітичні та військові невдачі переконали султанів, що далі не можна зволікати з реформами — країна потребувала модернізації. Першу спробу військової реформи здійснив султан **Селім III** (1789–1807). Втрата Криму та Північного Причорномор'я спонукала до створення регулярної армії європейського зразка. Однак військова реформа наразилась на спротив яничарів, які відчували загрозу своїм привілеям. Вони вчинили заколот і вбили султана.

Наступному султану **Махмуду II** (1808–1839) довелося діяти обережніше. Добре підготувавшись, він зміг ліквідувати військово-яничирів, яке давно втратило свої бойові якості та дбало лише про власні інтереси. Тільки після цього султан почав реформи.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку біографічну довідку про султана Махмуда II. Порівняйте картини, які зображують султана. Як вони відображають владу та реформаторський дух Махмуда II? Уявіть, що ви художник / художниця у XIX столітті. Як би ви зобразили реформи султана у символічній формі?

- 1)** Султан Махмуд II (Генріх Шлезінгер, 1839 р.). Портрет був подарований Мустафою Решидом-пашею королю Франції Луї-Філіппу, зараз знаходиться у Версальському музеї
- 2)** Султан Махмуд II наказує стратити яничарів (невідомий художник, 1808–1839 рр., музей Топкапи, Туреччина)

Особливу увагу було приділено питанням культурно-освітніх, юридичних та політико-адміністративних перетворень.

Реформи султана Махмуда II

- В Стамбулі почали виходити перші газети
- Державних чиновників зобов'язали перейти на одяг європейського крою
- Закон 1834 р. ліквідував середньовічну систему військового землеволодіння; 25 тис. тімарів були передані до державного земельного фонду
- У Стамбулі відкрили медичне, військове й морське інженерне училища європейського зразка
- Були створені міністерства, а місцевих намісників позбавили права формувати й утримувати власним коштом приватні воєнізовані загони
- Було відновлено запроваджену ще Селімом III практику організації постійних османських посольств у Санкт-Петербурзі, Парижі, Відні, Лондоні і Берліні

Реформи Махмуда II почали змінювати Османську імперію, але суттєво не вплинули на її воєнно-політичний потенціал. Унаслідок цього зовнішня політика держави дедалі більше залежала від впливу інших країн. Західноєвропейські уряди були занепокоєні посиленням російського впливу в регіоні. Водночас активною стала британська дипломатія, зацікавлена у розширенні збуту своїх

промислових товарів. Це призвело до підписання англо-турецької торговельної конвенції 1838 р., яка значно розширила права британських купців і відкрила османські ринки для англійської промисловості. Згодом під тиском Франції такі самі привілеї були надані й французьким комерсантам.

2. ПЕРІОД ТАНЗИМАТУ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ТА ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ

Реформи Махмуда II не дали бажаних результатів: боєздатність османської армії лишилася невисокою, а політичну долю імперії дедалі більше вирішували не стільки самі османські можновладці, скільки лідери провідних європейських країн — Британії, Франції, Росії, Австрії. Проблема державної, військово-економічної та культурно-технологічної модернізації імперії лишалася актуальною. Спробою її розв'язання стала нова хвиля масштабних нововведень, епоха яких отримала назву **Танзимат** (араб. танзим — «порядок», «устрій») та збіглася з роками правління наступного султана **Абдул-Меджида** (1839–1861).

Діємо: практичні завдання

Роздивіться зображення. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, чи відбувалася подібна зустріч насправді. Складіть коротку історичну довідку на тему «Зовнішня політика Абдул-Меджида».

Зустріч Абдул-Меджида з королевою Великобританії Вікторією та імператором Франції Наполеоном III

Султан-реформатор проголосив програму справді епохальних нововведень, які мали якісно змінити обличчя Османської імперії.

Реформи султана Абдул-Меджида

піданням гарантувалися рівні права на безпеку життя, честі й майна, обіцяв справедливу реорганізацію податкових зборів

проголошувалася гласність судочинства і рівність підданих незалежно від віросповідання в їхніх правах та обов'язках перед державою

запроваджувався «правильний» спосіб набору новобранців до армії та скорочувався термін військової служби до 4–5 років

1854 р. для розгляду кримінальних справ у відносинах мусульман із немусульманами був організований спеціальний суд міжконфесійних конфліктів

було заборонено конфісковувати майно засуджених

1858 р. було видано «Закон про землю», який певним чином стимулював приватних власників та розвиток буржуазних відносин

1850 р. ухвалено Комерційний кодекс, за яким створювалася система спеціальних світських комерційних судів

1846 р. уряд ухвалив закон, згідно з яким немусульмани могли на рівних з мусульманами виступати свідками в суді

Реформувалася й освітня система: у 1846 р. було ухвалено закон про початкову та середню освіту, що передбачав створення світських шкіл і відкриття в Стамбулі університету західного зразка. У 1851 р. засновано «Комітет знань» — прообраз Турецької академії наук, завдяки чому європейські освітні здобутки почали проникати в традиційне османське суспільство. Реформи Танзимату також сприяли централізації влади та формуванню нового панівного прошарку — бюрократії, представники якої виступали за модернізацію держави.

Поміркуймо!

Чи можна сказати, що Танзимат наближав Османську імперію до європейських держав? Поясніть свою думку.

Реформи спричинили певні позитивні зміни в політичному, адміністративному, економічному та культурному житті Османської імперії. Проте їхні результати не відповідали потребам розвитку держави. Невдоволення цим висловлювала молода турецька інтелігенція, яка висунула ідею перетворення імперії на конституційну монархію. Цей рух отримав назву «Нові османи».

Водночас посилювалося невдоволення консервативних сил — мусульманського духовенства, яке виступало проти європейських зразків і наполягало на збереженні ісламських традицій. Під впливом цих настроїв султан **Абдул-Азіз** (1861–1876) почав гальмувати подальші реформи.

3. «НОВІ ОСМАНИ». МОЛОДОТУРКИ. РЕВОЛЮЦІЯ 1908 р.

1865 р.

у Стамбулі заснована перша в османській історії таємна політична організація — «**Товариство нових османів**»

Програма:

- встановлення в Османській імперії конституційного ладу як засобу зміцнення її самостійності й досягнення економічного піднесення
- створення сприятливих умов для розвитку національної промисловості, торгівлі й сільського господарства

Виступали за збереження територіальної цілісності Османської імперії, висували ідею «**османізму**» як доктрини багатоетнічної єдності всіх підданих, що мають одну батьківщину — Османську імперію, а тому не можуть претендувати на створення власних окремих національних держав

Завдяки конспірації «нові османи» зміцнили свою організацію та посилили ідеологічний вплив у суспільстві. У 1866 р. вони спробували здійснити заколот з метою усунення султана Абдул-Азіза й приходу до влади реформатора. Однак змову викрили: товариство було заборонене, а більшість його лідерів емігрувала до Західної Європи, рятуючись від переслідувань.

А ситуація в імперії дедалі більше загострювалася. У 1873 р. Анатолію спіткала посуха, яка завершилася неврожаєм і голодом, що тривав три роки поспіль. Улітку 1874 р. до всіх бід додалася епідемія холери, яка спустошила Ліван і Сирію, вмерли сотні тисяч людей. Все це призвело до різкого зменшення бюджетних надходжень, бюджет 1875 р. було зведено зі 100-відсотковим дефіцитом — доходи вдвічі поступалися видаткам, із них половина мала йти на погашення зовнішніх зобов'язань за кредитами.

Абдул-Азізом була незадоволена вся імперська верхівка, а тому шансів на порятунок у нього вже не було. 30 травня 1876 р. заколотники захопили султанський палац, Абдул-Азіз змушений був офіційно зректися влади й за кілька днів раптово помер. Першим актом нового султана стала цілковита амністія «новим османам» й офіційний початок розробки Конституції, яка була введена у дію 23 грудня 1876 р. султаном Абдул-Гамідом II (1876–1909).

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа доповніть у зошиті або нотатнику запропоновану лінію часу.

За іронією долі перший османський конституційний монарх — султан Абдул-Гамід II залишився в історії як один із найстрашніших деспотів. Тридцятирічний період його правління — від розгону першого парламенту в 1878 р. до революції 1908 р. — названий епохою «зулюма» (гніту). У ті роки жителі всієї імперії перебували в постійному страху за своє життя та майно.

Поміркуймо!

Яку роль у середовищі османів відігравала релігія? Чому, на вашу думку, султан жорстоко переслідував християн та нетурецьке населення імперії? Як через зображення підкреслюється влада та авторитет султана? Як могли сприймати такі церемонії різні верстви населення?

Абдул-Гамід II в дорозі
на п'ятничну молитву (1908 р.)

Всі важелі управління країною тримали у своїх руках султан і його найближче оточення. У палаці були створені спеціальні бюро, на які покладено контроль над діяльністю урядових відомств — військового, закордонних справ, економіки та фінансів, освіти. Над усім панувала таємна поліція. Навколо султана зібралися придворні і вищі сановники імперії, які сформували малограмотну і фанатичну групу осіб, спраглу до особистого збагачення. У 1898 р. серед керівників головних урядових відомств не було жодної людини з вищою освітою. Абдул-Гамід II прагнув зміцнити свою владу, нацьковуючи турків на нетурецькі меншини імперії. У серпні 1896 р. вулиці Стамбула були залиті кров'ю вірмен. Різанина відбувалася на вулицях столиці, на очах у вищих представників влади та іноземних дипломатів, і тривала два дні.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру та дайте відповіді на запитання. Що мав на увазі автор, називаючи Абдул-Гаміда «першокласним м'ясником»? Як карикатура відображає ставлення європейців до політики султана? Складіть короткий коментар від імені європейського журналіста того часу, який коментує карикатуру.

Абдул-Гамід — палач вірмен
(карикатура з французького журналу, 1904 р.)

Після поразки в російсько-турецькій війні 1878 р. Османська імперія не змогла сплатувати зовнішні борги й оголосила банкрутство. Унаслідок переговорів із кредиторами було встановлено іноземний контроль над її фінансами, а **Управління державного боргу** очолили британці й французи. Іноземні держави отримали вигідні договори на будівництво залізниць, розробку ресурсів і монополії на прибуткові галузі, що фактично перетворило імперію на напівколонію. Осередком невдоволення стала реформована патріотична армія, з якої виник **рух молодотурків**.

Перша організація молодотурків виникла в 1889 р. у Стамбулі серед курсантів військово-медичного училища. Вона була сформована за зразком організацій італійських карбонаріїв і ставила за мету порятунку країни від деспотизму та повернення до конституційних норм. Незабаром були створені осередки і в інших навчальних закладах. Одночасно із цим у Парижі емігранти створили організацію **«Єднання й прогрес»**, яка почала видавати газету, де виклали програму: боротьба за волю, справедливість, рівність при єдності прав та інтересів усіх підданих імперії; збереження імперії з урахуванням необхідних реформ; прогрес і розвиток країни в умовах конституційного ладу й при невтручанні іноземців у її справи.

Поміркуймо!

Розгляньте зображення. Подумайте, яким чином ідеї Французької революції вплинули на програму та дії руху молодотурків. Які символи свободи та влади можна побачити на картині? Кого символізує жінка в кайданах? Як художник передає ідею визволення, єдності та надії? Уявіть себе художником / художницею: які кольори, символи та персонажі ви б використали для зображення свободи?

1) Святкування Молодотурецької революції (Сотіріс Крістідіс, літографія, 1908 р.).

На картині зображено провідників революції: Мідхат-пашу, Принца Сабагаддіна, Фуад-пашу і Намика Кемалю, військових лідерів Ніязі Бея і Енвер-пашу, а також гасло: «Свобода, рівність, братерство» («hürriyet, müsavat, uhuvvet»)

2) Листівка молодотурків з гаслом «Нехай живе батьківщина, нехай живе нація, нехай живе свобода» французькою та османською мовами

1902 р. у Парижі відбувся **перший з'їзд молодотурків**, у якому взяли участь кілька десятків делегатів

1907 р. другий конгрес завершився ухваленням **Декларації**, яка закликала країну до повстання проти режиму Абдул-Гаміда

Підсилилася пропаганда молодотурків в армії, особливо серед молодих офіцерів

Були налагоджені контакти з опозиційними партіями й організаціями нетурецьких народів імперії

1908 р. офіцери розквартированих у Македонії турецьких військ виступили зі своїми загонами проти Абдул-Гаміда з **вимогою відновлення Конституції**

1908 р. відкрилися засідання знову обраної палати депутатів, де молодотурки мали дві третини місць

1909 р. султан знову розпустив парламент і почав переслідувати діячів молодотурецького руху

Лідери молодотурків направили на Стамбул свої збройні сили, які з боями зайняли столицю й скинули Абдул-Гаміда, захопивши за нового султана **Мехмеде V (1909–1918 рр.)** усю реальну владу у свої руки. Так завершився військовий переворот, іменований в історіографії **молодотурецькою революцією**.

Молодотурки залишалися при владі до 1918 р., вони провели в країні низку реформ, з яких найважливіша стосувалася реорганізації

армії, жандармерії й поліції. Але головну свою мету вони бачили в тому, щоб відстояти цілісність імперії в умовах, коли іноземні держави прагнули розчленувати її. Саме в розпал революції Австро-Угорщина анексувала Боснію й Герцеговину, а Росія й Англія вели переговори про статус Македонії. Для досягнення своїх цілей молодотурки знову висунули на передній план доктрину **османізму** в її досить жорсткому трактуванні: нетурецькі землі, населені корінними народами, — це невід’ємна частина імперії, усе в ній османське, усі піддані — османи. Відповідно до цієї жорсткої політики в 1910 р. почалися гоніння на нетурецькі народи під гаслами **панісламізму** й **пантюркізму**, що викликало сильний опір.

Варто запам’ятати!

Османізм — політична доктрина, яка мала на меті обґрунтувати політику перетворення всіх етносів Османської імперії в «єдину» т. зв. «османську націю».

Пантюркізм — доктрина, яка сповідує об’єднання всіх тюркських народів. Виникла на початку XX століття і за своєю суттю є подібною до інших доктрин консолідації споріднених етнічних спільнот, таких як панславізм та панарабізм.

Панісламізм — релігійно-політична доктрина, яка просуває ідею об’єднання в одній державі всіх народів, що сповідують іслам. В основі панісламізму лежать уявлення про духовну єдність мусульман усього світу незалежно від соціальної, національної чи державної власності та про необхідність їх політичного об’єднання під владою вищого духовного глави (халіфа).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Що означає вислів «хвора людина Європи» щодо Османської імперії?
2. Які фактори сприяли занепаду Османської імперії у XVIII–XIX ст.?
3. Які реформи здійснив султан Махмуд II і що вони змінювали в армії та державному управлінні?
4. Що таке епоха Танзимату, які її основні напрями та результати?
5. Хто такі «нові османи» та яку мету вони переслідували?
6. Дайте визначення понять: «османізм», «пантюркізм», «панісламізм».
7. Які події привели до революції 1908 р. і приходу до влади молодотурків?

II. Обговорюємо у групі

Проведіть у класі дискусію або дебати: «Османізм можна вважати спробою збереження імперії чи методом пригнічення національних рухів?».

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви — молодотурецький військовий / військова 1908 р. Напишіть коротку промову, в якій ви пояснюєте, чому треба відновити Конституцію.
2. Складіть «газетну статтю» XIX ст. про реформу Махмуда II та її значення для життя простих людей.

§ 57

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ у XIX ст.

Пригадайте особливості Арабського халіфату та імперії моголів у Середньовіччі. Якою була подальша доля захоплених ними країн?

1. АФГАНІСТАН — ДЕРЖАВА, ЯКА НЕ ВІДБУЛАСЯ

Із VII по X ст. землі сучасного Афганістану були завойовані арабами та приєднані до Арабського халіфату. З IX ст. у Кабулі почав поширюватися іслам, який поступово витіснив зороастризм, буддизм та інші вірування. З кінця XIV ст. територія Афганістану опинилася під владою Тимура, а потім у складі володінь Тимуридів.

Афганці-пуштуни спочатку займали лише незначну частину території сучасного Афганістану. Поступово поширюючись у південно-східному напрямку, пуштуни змішувалися з багатьма індійськими племенами. Той же процес йшов і на північний захід, де основним населенням стародавніх землеробських оазисів Кабула, Кандагара і Герата були таджиків. Афганські кочівники завойовували сусіднє землеробське населення — **таджиків** на півночі і заході, індійське населення на сході і самі починали поступово переходити до осілого способу життя. Хоча у господарстві більшості афганських племен у XIX ст. переважало кочове скотарство, є численні свідчення і про поширення землеробства.

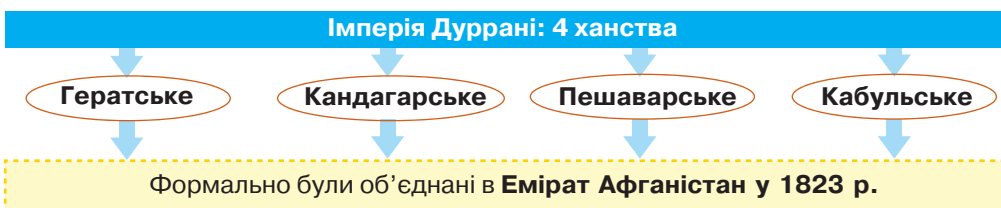
У 1747 р. вождь племені Дуррані Ахмад-хан був обраний **шахом Афганістану**. Держава Дуррані, як тепер її називали, за роки правління Ахмад-шаха (1747–1773 рр.) дуже розширила свої володіння, приєднавши до себе Кашмір, Сінд, Белуджистан, Хорасан, Балх і деякі інші території, податок з яких значною мірою поповнював казну шаха.

Афганські племена визнали Ахмад-шаха Дуррані своїм верховним правителем. Розпад єдиної іранської держави й імперії Великих Моголів, постійні усягоці в Центральній Азії сприяли не тільки збиранню афганських земель в єдину державу, а й поширенню її влади на території сусідніх країн. До 1761 р., після низки успішних походів Ахмад-шаха, Дурранійська держава перетворилася на величезну імперію.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncenter.com.ua/yzswk

У середині XIX ст. Афганістан уже був оточений сильними державами: Іраном, Пенджабом та імперіями — Російською і Британською, володіння яких наближались до нього з півночі та півдня

Відстала гірська країна, яка не мала ані привабливих природних ресурсів, ані інших багатств і доходів, але розташована у стратегічно важливому районі Азії, стала центром політичних устремлінь і боротьби

У 1836 р. Велика Британія направила до Афганістану торгову місію, прагнучи відкрити афганський ринок для своїх товарів і забезпечити транзит до Центральної Азії. Натомість емір просив підтримку в поверненні Пешавара. Англія відмовилася, оскільки сама претендувала на це місто, та вимагала від еміра розірвати відносини з Росією. Переговори завершилися безрезультатно, після чого британський уряд вирішив розпочати війну, щоб усунути непоступливого еміра й посадити на трон свого ставленика.

У жовтні 1838 р. війська Британії кількістю 37 тис. осіб вступили до Афганістану. Англійцям протистояла 15-тисячна армія еміра. У ході військових операцій англійські війська захопили частину території Афганістану, зокрема Кабул, Кандагар, Газні. Емір Мохаммед втік на північ з невеликим загonom. Але пізніше англійці зазнали низки нищівних поразок від партизанських загонів і змушені були вивести свої війська. На зворотній дорозі додому англо-індійська армія потрапила в засідку в горах і була повністю знищена.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації та матеріалів параграфа заповніть у зошиті або нотатнику таблицю за зразком.

Передумови і причини англо-афганської війни	Головні військові операції	Наслідки першої англо-афганської війни

- 1) Вхід у вузьку стежку над Сірі Болан (ілюстрація з книги Джеймса Аткінсона «Ескізи в Афганістані»; опубліковано видавництвом H Graves & Co, Лондон, 1839 р.)
 2) Рештки армії (Елізабет Томпсон, 1879 р.)

Попри поразку у війні, у Лондоні продовжували існувати плани підпорядкування Афганістану та розширення володінь на прилеглих територіях. У 1843 р. англійцями був захоплений Сінд, який раніше визнавав верховну владу афганських правителів, а в 1849 р. окупували Пенджаб. У 1855 р. після багатомісячних переговорів емір Афганістану пішов на укладення договору з англійцями, за яким визнав територіальні захоплення англійців, а Британія зобов'язалася поважати цілісність афганських володінь і не втручатися у внутрішні справи країни. Емір зобов'язувався бути союзником Англії у випадку її війни з третьою державою, а сама Велика Британія таких обов'язків на себе не брала.

У 1869 р. у Петербурзі на переговорах між Англією і Росією вирішувалося питання про статус Афганістану: Росія воліла бачити його нейтральною зоною, Англію це не влаштовувало, вона сприймала Афганістан як сферу свого впливу або навіть колонію. У ході переговорів сторони дійшли згоди тільки з питання про кордони Афганістану.

У листопаді 1878 р., скориставшись відмовою еміра прийняти англійське посольство як приводом до війни, англійські війська почали новий наступ на територію Афганістану. Окупувавши Кабул, англійці в травні 1879 р. нав'язали новому емірові договір, за яким країна перетворювалася в залежне від Англії володіння. Діяльність еміра ставилася під контроль британського представника в Кабулі. Англійці отримали право вільного пересування країною і вільної торгівлі.

У відповідь спалахнуло повстання: у серпні 1879 р. повстанці захопили Кабул і знищили англійський гарнізон. Хоча британці згодом відновили контроль над столицею та жорстоко придушили опір, підкорити країну їм не вдалося. Афганці продовжували боротьбу, завдаючи завойовникам поразок. Зрештою англійці домовилися з одним із лідерів повстання **Абдурахман-ханом**: визнали його еміром і призначили щорічну субсидію. Натомість він погодився передати Британській Індії частину прикордонних територій і допустити контроль над зовнішньою політикою Афганістану. Британці відмовилися від втручання у внутрішні справи країни.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/8caK9

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини, подану на наступній сторінці. Опишіть дії барабанщика Джеймса Роддіка та лейтенанта Мензіса. У якому історичному контексті відбувається бій у Кандагарі 1880 року? Як, на вашу думку, художник ставиться до британських солдатів? Чи є картина елементом героїзації? Порівняйте подію на картині з реальними умовами Другої англо-афганської війни. Які труднощі переживали британські війська? Створіть коротку газетну замітку про бій у Кандагарі, використовуючи картину як джерело інформації.

Барabanщик
Джеймс Роддік
з 92-го полку
Гордонських горців
захищає лейтенанта
Мензіса під час
рукопашного бою
в Кандагарі
(Вільям Скіч Каммінг,
1880 р.)

У листопаді 1893 р. було підписано угоду щодо афгано-індійського кордону. Низка прикордонних територій із пуштунським населенням перейшла під владу Британської Індії. Така угода віддала під владу британців половину пуштунського населення. У 1895 р. остаточно оформилися кордони Афганістану за договорами між російською та британською прикордонними комісіями. Афганські володіння були протягнуті на схід. Афганістан отримав кордон з Китаєм, відокремивши таким чином кордон Британської Індії від володінь Росії. Отже, Афганістан продовжував відігравати роль буфера між Британською і Російською імперіями.

2. ІРАН — ПЕРЕТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ У НАПІВКОЛОНІЮ

Арабське завоювання Персії відбулося у VII ст. — Персія була приєднана до Арабського халіфату.

У X ст., під час розпаду Арабського халіфату,
на території Ірану утворилося кілька держав

**Держава
Сельджукидів**

Араби розселилися територією Ірану, в деяких містах вони навіть становили більшість населення

**Держава
Газневидів**

Принесли з собою арабську писемність і арабську мову, а також нову для Ірану релігію — іслам

**Ісламська
держава**

**1218 р. Іран зазнав
нападу Чингісхана**

Йому вдалося завоювати Іран і всю Центральну Азію. Вся територія країни піддавалася розоренню, населення з 2,5 млн скоротилося до 300 тис. осіб

Після Чингісхана Іран був завойований іншим монгольським полководцем Хулагу. Держава Хулагуїдів (1256–1353 рр.) охоплювала все Іранське нагір'я. Залежність ільханів від Великого хана була номінальною, насадження монгольської культури в Персії не було

1) Мініатюра, створена у часи Ільханату, яка зображує вершників, що переслідують ворогів (з книги Рашид ад-Діна, початок XIV ст.)

2) Полководець Хулагу та його дружина Докуз-хатун (рукопис Джамі ат-Таваріх, XIV ст.)

Династія Сефевідів була заснована шахом Ісмаїлом (1499–1524 рр.). Сефевіди відновили внутрішній порядок в Ірані і затвердили шиїтський іслам як державну релігію.

Династія Сефевідів досягла своєї істинної величі під час правління шаха **Аббаса I** (1587–1629 рр.). Він переміг узбеків та османів, вигнав португальців, які заснували колонії в Перській затоці на початку XVI ст. Але його успіхи у веденні війни були незрівнянні з його миротворчою діяльністю. Він перемістив столицю в Ісфаган, встановив торгові відносини з Британією і реорганізував армію. Ба більше, він знову створив охоронні пости на караванних дорогах, побудував мости і караван-сараї, відновивши Великий шовковий шлях.

Свідчать документи

Італійський мандрівник П'єтро делла Валле: «І справді, так його шанують піддані, що клянуться його ім'ям; і коли вони бажають тобі добра, часто вигукують на тюркській мові: “Shah Abbas murandi vir sin” — нехай буде король Аббас до тебе прихильний!».

Шарль де Монтеск'є: «Правителя, який править настільки довго, більше немає. Безсумнівно, він змусив деяких людей казати, коли він був живий; після його смерті — всі замовкли. Залишаючись твердим та сміливим у цю останню мить, він, як вважається, скорився тільки долі. Так, наповнивши весь світ своєю славою, помер великий шах Аббас...».

Шах Аббас (за записами італійського мандрівника П'єтро делла Валле): «Чи бачите ви, з якою радістю та щастям приймає мене цей народ. Правду кажучи, моє серце від туги чорніше, ніж ваш одяг, бо я вважаю, що негідний всього цього через помилки, які скоїв перед Богом... Да буду я королем стількох народів і стількох міст, якими я недостойно володію...».

? Які висновки можна зробити про особистість шаха Аббаса на основі наведених уривків з документів? Чи можна назвати шаха Аббаса сильним правителем? Чи виправдані жорсткі методи управління державою в умовах загроз?

Але епоха іранського піднесення, була дуже нетривалою. Сефевідська династія воювала протягом ста років після смерті шаха Аббаса, а його наступники виявилися сумними уламками династії.

Безладдя після смерті шаха Аббаса посилювалося до 1715 р. і підбурювалося афганськими й узбецькими племенами з півночі, курдами із заходу й арабами з півдня. У 1772 р. невеликі, але дуже добре організовані загони афганців з'явилися перед Ісфаганом і, розгромивши велику армію іранців, захопили та розграбували місто, винищивши більшість населення. Росіяни й османи також почали здійснювати тиск з півночі.

Шийтський варіант ісламу відігравав особливу роль в історії Ірану. Із занепадом династії Сефевідів релігійні лідери дедалі частіше наголошували, що влада шаха є лише тимчасовою та існує до приходу **Махді-месії**. Тому в разі реформ, які суперечили шийтським традиціям, духовництво займало опозиційну позицію. Це спричиняло зростання його релігійно-політичної активності. Найавторитетніші лідери отримували звання **аятолл** і, спираючись на підтримку населення, виступали проти нововведень, занепаду віри та посилення іноземного впливу.

Діємо: практичні завдання

Проведіть у класі дебати: «Чи могла Іранська держава модернізуватися, не вступаючи в конфлікт із духовенством?» З'ясуйте, чому релігійні лідери вважали іноземні впливи загрозою. Наведіть приклади з тексту параграфа. Попрацюйте в групах. **Група 1:** «Реформатори» — розробіть план реформ для Ірану XVIII–XIX ст.; поясніть, чому ці реформи важливі та як вони зміцнять державу. **Група 2:** «Духовенство» (аятолли) — сформулюйте аргументи, чому реформи небезпечні для віри та суспільства; поясніть, які зміни суперечать шийтському вченню. Зробіть короткий аналітичний висновок: чому саме у шийтському Ірані релігійні лідери здобули політичну силу?

З кінця XVIII ст., з приходом **Ага-Мохаммед Каджара** на шахський трон, представники роду **Каджар** стали правлячою династією в Ірані аж до 1925 р. Як і попередні династії, що прийшли до влади в період внутрішніх заворушень, адміністративного та економічного занепаду, Каджари зіткнулися з проблемою заспокоєння країни, необхідністю створення нових військових та адміністративних структур з метою посилення централізації влади, а також для покриття державних витрат на утримання судів, армії і державного апарату. Період правління Каджарів був ознаменований важливими реформами і значними змінами в державному устрої.

Діємо: практичні завдання

Прочитайте на наступній сторінці цитати про життя і особистість Ага-Мохаммеда Каджара. За допомогою додаткових джерел інформації складіть його історичний портрет. Результати роботи оформіть у вигляді колажу або інфографіки.

Британський історик Джон Малькольм: «Його армія була привчена до втоми і добре оплачувалася; він встановив блискучий порядок у всіх її частинах; і його відома суворість стала причиною максимального прагнення і швидкості виконання наказів, і проживи він ще кілька років, було б важко висловлювати припущення щодо успіхів його зброї...»

Сайрус Гані: «Він був видатним лідером і останнім завойовником із Середньої Азії, який будував свою міць на людських ресурсах за прикладом Чингісхана, Тимура і Надір-шаха. У багатьох відношеннях він є первісним архітектором того Ірану, який ми сьогодні знаємо. Простий факт, що династія, заснована ним, і країна змогли дожити до XX ст. вільними від офіційного статусу колонії, дещо свідчать про його здібності».

Офіцер армії Ост-Індської компанії Вільям Франклін: «Показово, що з моменту вступу у боротьбу за владу він виграв усі битви, у яких брав участь. Він... володіє великою особистою сміливістю».

Роберт Хамблі: «Його особистість була широко відома, і його боялися. Жадібність та мстивість були його головними пристрастями, хоч він і здатен був підкорювати обидві першочерговому прагненню влади. За роки невдач він проявив себе майстром оман і хитрим, безжалісним правителем. Його таланти полководця були дуже значимі та шанувалися за заслугою».

- 1) Правитель Ірану Ага-Мохаммед Каджар (невідомий автор, бл. 1820 р.)
- 2) Ага-Мохаммед захоплює Керман (невідомий автор, бл. 1571–1572 рр.)
- 3) Взяття Тбілісі Ага-Мохаммедом (персидська мініатюра епохи Каджарів, Британська бібліотека, бл. 1816 р.)

Спочатку Каджарам вдалося стабілізувати Іран після потрясінь XVIII ст., але головною проблемою стала **боротьба між Росією й Іраном** за панування у Північному Кавказі. Ще в результаті Перського походу 1722–1723 рр. Росія приєднала частину Дагестану й Азербайджану, проте, зважаючи на загострення відносин Росії з османами, російський уряд, у прагненні отримати підтримку Ірану, відмовився від зайнятих територій. В кінці XVIII ст. Іран, за підтримки Англії і Франції, зробив спробу захопити Грузію, на що Росія відповіла

Перським походом 1796 р. У 1801 р. до Росії була приєднана основна територія **Грузії** (Картлі і Кахеті), потім Мегрелія (1803), Імереті і Гурія (1804). Для зміцнення своїх позицій у Південному Кавказі царський уряд у 1803 р. почав просування на Азербайджан. Це призвело до **російсько-іранської війни 1804–1813 рр.** Іран був змушений у жовтні 1813 р. укласти **Гюлістанський мирний договір**, за яким визнав приєднання до Росії **Дагестану і Північного Азербайджану**.

Поміркуймо!

Як ви думаєте, чому Іран не зміг протистояти Росії у війні 1804–1813 рр., попри підтримку Англії й Франції?

Іран, за підтримки Великої Британії, яка в 1814 р. нав'язала йому нерівноправний договір, постійно вимагав повернення територій, що відійшли до Росії. 16 липня 1826 р. іранські війська перетнули кордон Карабаху і рушили на Баку, Ленкорань і Кубу, розраховуючи на повстання азербайджанського населення, але воно не відбулося. 13 вересня російські війська розбили іранську армію і відкинули її за р. Аракс. У травні 1827 р. російські війська почали наступ на еріванському напрямі і 1 жовтня фортеця Ерівань була узята штурмом. Почалися мирні переговори і 10 лютого 1828 р. був укладений **Туркманчайський договір**. Еріванське і Нахічеванське ханства відійшли до Росії. В результаті до Російської імперії були приєднані **Північний Азербайджан і Східна Вірменія**.

Свідчать документи

qr.orioncentr.com.ua/ZyeGz

За допомогою покликання або QR-коду прочитайте зміст частини статей Туркманчайського договору між Росією та Персією. Як Туркманчайський договір вплинув на подальші російсько-іранські відносини? Чому цей договір часто розглядають як завершення епохи іранських спроб повернути контроль над Кавказом?

Паскевич та Аббас Мірза
в Туркменчаї
10 лютого 1828 р.
(Володимир Мошков,
між 1828 і 1839 рр.)

Причиною **англо-іранського конфлікту** стала чергова спроба Каджарів повернути собі владу над частиною Афганістану — **Східним Хорасаном**. У 1851 р. помер гератський хан, а в листопаді 1855 р. іранські війська вирушили на Герат, «щоб захистити його від захоплення Афганістаном».

Велика Британія намагалася зупинити похід Ірану, розірвавши дипломатичні відносини, але це не вплинуло на шаха. У жовтні 1856 р. його війська захопили Герат, після чого Британія оголосила Ірану війну. Англійська ескадра увійшла в Перську затоку, захопила острів Харг і порт Бушир та розпочала наступ на Шираз. Військова слабкість Ірану стала очевидною, і лише повстання в Індії врятувало його від повної поразки. У березні 1857 р. було укладено **Паризький мир**: Іран вивів війська з Герату, визнав незалежність Герату й Афганістану та пообіцяв не втручатися в їхні справи. У разі конфліктів він мав звертатися до посередництва Великої Британії. Натомість Британія припинила військові дії, але всі попередні нерівноправні договори з Іраном залишилися чинними.

Виплата персами контрибуції в Тебрізі
(Карл Беггров, гравюра, 1828 р.)

Напівколоніальне поневолення Ірану завершила **фінансово-економічна експансія Росії та Великої Британії**. Через нестачу коштів Каджари змушені були на будь-яких умовах залучати іноземних інвесторів. Британці першими скористалися цим: у 1862–1874 рр. вони отримали концесії на будівництво телеграфних ліній, що з'єднували метрополію з Індією та обслуговувалися британцями. Росія і Британія також змусили Іран відмовитися від будівництва залізниць. Натомість вони пообіцяли спорудити мережу шосейних доріг, концесії на які росіяни отримали на півночі країни, а британці — на півдні.

Держава Каджарів поступово втрачала економічний, дипломатичний і фінансовий суверенітет. У 1889 р. уряд надав британцям концесію на створення **Імперського Шахиншахського банку** з монопольним правом випуску іранських банкнот, що передало фінансову систему країни під контроль Англії. Однак у 1890 р. Росія відкрила в Тегерані власний **обліково-позиковий банк**, який узяв під контроль грошову систему Північного Ірану, тоді як британський банк обмежився півднем. Наприкінці XIX ст. шах, позбавлений коштів, був змушений брати кредити під високі відсотки у російських і британських фінансистів, що ще більше посилювало залежність Ірану.

Через вплив дешевих західних товарів іранське ремесло не витримало конкуренції, а місцеві фабрики, зокрема військово-промислові, занепадали. Іран перетворився на аграрно-сировинний придаток світового ринку. В країну імпортували переважно промислові товари, а вивозили зерно, рис, тютюн, опіум, бавовник, шовк, вовну та іншу сировину. Лише перські килими й шалі зберігали попит за кордоном.

Армія перебувала в кризовому стані: посади продавалися, реальна чисельність була значно меншою за офіційну, а озброєння застарілим. У результаті військові частини поступово перейшли під контроль іноземців: у Тегерані діяли підрозділи під командуванням російських і німецьких офіцерів, а в Перській затоці домінував британський флот.

Ослаблення держави спричиняло посилення **сепаратизму** в провінціях, де фактичну владу отримали місцеві правителі. Британія та Росія укладали з ними прямі угоди, ігноруючи шахський уряд. Тягар цього становища лягав на селян, ремісників і дрібних торговців, яких обкладали надмірними податками. Це спричиняло часті «голодні бунти».

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.com.ua/i2HNK

Масштаби залежності та приниження країни викликали обурення навіть серед ісламських фундаменталістів. Тому після вбивства шаха Наср ад-Діна в 1896 р. радикалом-панісламістом народ ушанував його як мученика, і загальнонародного жалю за правителем не було.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення шаха Наср ад-Діна в уніформі, яка прикрашена діамантами зі скарбниці перських шахів, зокрема — діамантом «Дерінуаром».

«Дерінуар» (перс. «море світла» — названо за аналогією до Кохінура) — один із найвідоміших діамантів у світі. Маса 182 карати. За оцінкою Британської енциклопедії, це «найбільший і найпрекрасніший з алмазів» іранських шахів. Хоча перські монархи вірили в те, що алмаз колись належав Кіру Великому, насправді він був добутий в копальнях Голконди і разом з Павиним тронном був вивезений Надір-шахом зі столиці Великих Моголів у 1739 році. Про походження каменя існує відома іранська легенда. За допомогою додаткових джерел інформації ознайомтеся з легендою про появу діаманта. Проілюструйте цю легенду або створіть комікс за її сюжетом. Результати роботи представте у класі.

- 1) Шах в уніформі, прикрашеній діамантами зі скарбниці перських шахів (фото, кін. XIX ст.)
- 2) Діамант Дерінуар («Море світла») з колекції Іранських національних коштовностей Центрального банку Ірану
- 3) 5 туманів (аверс, 1928 р.)

Наприкінці XIX ст. Іран перетворився на класичну напівколонію, і лише англо-російське суперництво не дало можливості зробити з каджарських володінь суто колоніальну територію. Формально Іран зберіг незалежність, але лише тому, що Британія не допустила перетворення Ірану на російську колонію, а Росія — на британську.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть основні території, які об'єдналися під владою Ахмад-шаха Дуррані.
2. Які проблеми зберігав Афганістан у XIX ст., коли навколо нього розташовувалися сильні держави?
3. Назвіть основні держави, які впливали на політику і економіку Афганістану та Ірану.
4. Які наслідки мали війни з Великою Британією для Афганістану та Ірану?
5. Порівняйте політичний стан Афганістану та Ірану у XIX ст. Чим була схожа їхня залежність від великих держав?
6. Якою була роль релігії в Ірані (шиїтський іслам) та яким був її вплив на політичну стабільність країни?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою додаткових джерел інформації заповніть у зошиті або нотатнику таблицю про Паризький конгрес за зразком.

Учасник конгресу	Головні цілі	Здобутки	Прорахунки
Росія			
Османська імперія			
Велика Британія			
Франція			
Австрія			
Сардинське королівство			

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви — радник / радниця шаха Ірану. Складіть план дій, щоб захистити країну від фінансової і політичної залежності від європейських держав.
2. Складіть коротку газетну замітку від імені європейського кореспондента / кореспондентки про вторгнення британців у Афганістан у 1838 р.
3. Складіть короткий хронологічний «путівник» по основних подіях в Афганістані та Ірані в XIX ст., вказавши ключові дати та їх наслідки.

§ 58

КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ

Пригадайте, що таке «колонії» і «метрополії». Коли і як утворилися колоніальні імперії? У чому їх відмінність від континентальних імперій?

1. ЗАРОДЖЕННЯ І ПОЧАТОК КОЛОНІАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ

Три періоди колоніальної експансії

«Торговий колоніалізм»

З початку XVI — до середини XVIII ст., характеризується змаганням за отримання «колоніальних» товарів для вивозу в Європу

«Колоніалізм епохи індустріальної революції»

Друга половина XVIII — кінець XIX ст., основним методом експлуатації колоній і всього неєвропейського світу стало ввезення європейських товарів у ці країни

«Колоніалізм епохи імперіалізму»

До колишніх методів використання ресурсів залежних країн додалося ввезення туди європейського капіталу, що призвело до промислового розвитку неєвропейських країн

За добу Середньовіччя перші прояви колоніалізму набули розвитку в XI — XIII ст., коли європейські рицарі-феодалі рушили в хрестові походи на Близький Схід визволяти Гроб Господній. Хрестоносці створили там держави-колонії, більшість жителів яких становили підкорені ними місцеві мешканці. Але проіснували ці держави недовго — менше двох століть.

Початок розвитку колоніалізму як світового явища припадає на кінець XV — початок XVI ст. і пов'язаний з утвердженням у Західній Європі капіталістичних відносин. Зростання попиту на золото, яке стало універсальним товаром, посилювало прагнення європейців шукати нові землі та торговельні шляхи. Цьому сприяли також подрібнення феодалних володінь, розорення частини феодалів і їхнє суперництво. Водночас османські завоювання значно обмежили зв'язки Європи з Близьким Сходом, Індією та Китаєм, що ще більше стимулювало пошуки нових шляхів на Схід.

Значний поштовх розвитку колоніалізму дали Великі географічні відкриття, що визначили два головні напрямки європейських колоніальних загарбань: через Атлантичний океан до Америки і навколо Африки через Індійський океан в Азію. Піонерами колоніальних загарбань виступили країни з найбільшим досвідом судноплавства й морської торгівлі — Португалія та Іспанія. За посередництва Папи Римського Олександра VI у 1493 р. вони уклали першу в історії

угоду про територіальний поділ світу, уточнену наступного року **Тордесільяським договором**. Межа проходила через обидва полюси і перетинала Атлантику на відстані 370 ліг (більше 2 тис. км) від найзахіднішого пункту островів Зеленого Мису, приблизно по 49 градусу західної довготи. Землі на схід від цієї лінії визнавалися володіннями Португалії, а на захід — Іспанії. Але інші європейські держави, передусім Англія і Франція, відкидали ці зазіхання — англійці невдовзі проголосили **принцип свободи морів**, що урівноважував усі християнські країни в їхніх правах на нові землі. І португальська, й іспанська, а згодом голландська, британська, французька, німецька та бельгійська колоніальні системи утверджувалися, зрештою, насильницьким шляхом. На Сході та в Африці європейці зіткнулися з різними за рівнем розвитку суспільствами — від примітивних родоплемінних до досить розвинених азійських цивілізацій. У військово-технічному плані ці суспільства поступалися колонізаторам, перевага яких зростала в міру швидкого розвитку промисловості, науки й техніки в Європі.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карту. Новий Світ зображений зліва зеленим, а Старий Світ — білим. Як карта відображає ідею поділу світу між Іспанією та Португалією (Тордесільяський мир)? Які наслідки підписання Тордесільяського миру та відкриттів Нового Світу для подальшої колоніальної експансії Європи? Намалюйте власну схему «Старий Світ і Новий Світ», показавши можливі маршрути мореплавців і зони впливу Іспанії та Португалії.

Карта
Хуана де ла Коса
(1500 р.)

Після того як у 1498 р. Васко да Гама обігнув Африку й досягнув Індії, португальці підпорядкували багаті міста-держави східноафриканського узбережжя, Перської затоки, Західного Індостану та Південно-Східної Азії. Але вони створювали лише опорні пункти на узбережжі й рідко просувалися вглиб захоплених територій, тому в подальшому більшість португальських володінь в Азії перейшли до рук Голландії та Британії. У підпорядкуванні Лісабона в Африці залишилися острови Зеленого Мису (Кабо-Верде), Гвінея (Бісау), Ангола і Мозамбік, кілька

міст-колоній в Індії з центром у Гоа, Східний Тимор і Аоминь (Макао) на півдні Китаю.

У XVII ст. в Західній Європі виникли так звані **Ост-Індські компанії** — британська (1600–1858), голландська (1602–1798) й французька (1664–1770, 1785–1793), які отримали право на загарбання нових земель на Сході, їхню практично безконтрольну експлуатацію та монопольну торгівлю. У 1618 р. Британія створила свій перший форт у Гамбії в Західній Африці й закріпилась на Золотому Березі (Гана), в 1637 р. Франція заснувала форт у гирлі Сенегалу, у 1652 р. Голландія захопила район мису Доброї Надії, створивши там Капську колонію.

Через століття британська Ост-Індська компанія захопила Бенгалію — одну з економічно найрозвиненіших частин Індії, поклавши початок повному колоніальному підпорядкуванню цієї великої азійської країни. В останній чверті XVIII ст. компанія серйозно потіснила французьких конкурентів, розгромила Майсурську державу на півдні Індостану та розв'язала загарбницькі війни проти Конфедерації маратхських князівств і Сікхської держави, які ще зберігали незалежність.

Історичні подробиці

Торговці Об'єднаної Ост-Індської компанії (VOC) під командуванням Яна ван Рібeka були першими людьми, які заснували європейську колонію в Південній Африці. Поселення Кейп було збудовано ними в 1652 році як пункт постачання та проміжна станція для суден Об'єднаної Ост-Індської компанії. Під час першого поселення європейців у Капській протоці південний захід Африки був населений людьми Сани («Бушмени») і народом Кой-Коїн, причому останні були в основному скотарськими людьми з населенням від 13 000 до 15 000 осіб.

1) Копія Ост-Індського корабля з VOC

2) Прибуття Яна ван Рібeka (Чарльз Белл, до 1851 р.)

? Які деталі на картині показують взаємодію європейців із місцевим населенням? Складіть короткий діалог між ван Рібеком і місцевим вождем, який би міг відбутися під час зустрічі. Обговоріть, які економічні та політичні наслідки мала діяльність Ост-Індських компаній для місцевого населення.

Гостра боротьба між британською й голландською Ост-Індськими компаніями розгорнулася за володіння Індонезією — однією з найбагатших країн Сходу. Але тут англійцям довелося поступитися, до середини XVIII ст. в руках голландців опинилися майже вся Ява, низка інших островів, але остаточно країна була підкорена ними лише у XIX ст.

Після того як Північна і Південна Америка в останній чверті XVIII — першій чверті XIX ст. завоювали незалежність, колоніальні інтереси європейських держав зосередилися лише на Сході і в Африці. Саме там колоніалізм сягнув свого найвищого розквіту та могутності.

2. КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ у XIX ст.

У другій половині XIX ст. світ швидко модернізувався й переходив до імперіалістичної стадії розвитку. До початку XX ст. майже всі колоніальні території були поділені, що призвело до загострення суперництва між провідними державами. Наприкінці XIX ст. в Африці, Азії, Америці та Полінезії майже не залишилося вільних земель.

У цей період постала проблема переділу колоній. Провідну роль у боротьбі відігравали Велика Британія, Франція, Німеччина, Росія, США та Японія. На традиційних лідерів — Британію і Францію — тиснули молоді індустріальні держави, зокрема Німеччина, США та Японія. Колоніальна політика цих країн відрізнялася залежно від рівня їхнього розвитку та особливостей імперіалізму.

Франція → імперіалізм мав **лихварський характер**, капітали вкладалися у державні позики і почасти вивозились у колонії у вигляді інвестицій

Німеччина → **агресивний імперіалізм** зумовлювався пізнішою модернізацією та наявністю потужного військового апарату мілітаристської Пруської монархії — кістяка новоствореної Німецької імперії

Росія →

на той час була ще не модернізованою, відсталою країною
з **військово-бюрократичним характером імперіалізму**
і деспотичною владою

Японія →

імперіалізм внаслідок особливостей історії розвитку країни мав
змішаний військово-феодальний
та агресивно-мілітаристський характер

Захоплення Єгипту Британією, російсько-турецька та англійсько-афганська війни, а також завоювання Туркменії Росією наприкінці 70-х та у 80-ті роки XIX ст. загострили англо-французькі й російсько-англійські відносини. У Середній Азії зіткнулися два зустрічних потоки експансії. І Росія, і Велика Британія вели наступальну політику, але при цьому обидві держави остерігалися одна одної. Такі ж обставини склалися на Близькому Сході: і Росія, і Британія домагалися вагомшого впливу в Константинополі, всілякими способами перешкоджаючи одна одній у досягненні мети. Росія, прагнучи контролю над протоками, провадила наступальну політику й одночасно захищалася, намагаючись запобігти переходу до Великої Британії «ключів від Чорного моря».

Поміркуймо!

Чи можна назвати суперництво Росії та Великою Британією в Азії «Великою грою»? Які цілі переслідували обидві держави? Йдеться лише про територіальну експансію чи про боротьбу за політичний та економічний вплив?

Франко-італійське суперництво загострилося після приєднання до Французької імперії **Тунісу**. Попри порівняно мирний характер відносин між державами у Європі, поза її межами відбувалися безперервні колоніальні експедиції та війни. Врешті-решт вони призвели до кількох міжнародних криз.

Франція намагалася захопити **Судан**, що мало не призвело до війни з Британією 1898 р. Японія розпочала війну проти Китаю, що загострило далекосхідну проблему через паралельні спроби Росії поширити свою експансію на Китай. Її дії викликали загострення відносин також із Британією. В Османській імперії зіткнулися інтереси Німеччини, Британії та Росії. Росія намагалася не допустити, щоб на шляху її експансії на Близький Схід і Балкани та досягнення контролю над чорноморськими протоками стали великі європейські держави-суперниці.

У 1890-х роках колоніальна політика Німеччини поставила питання про докорінний переділ світу, зачіпаючи насамперед колоніальні інтереси Британії. На ґрунті спільної загрози з боку Німеччини у 1904–1907 рр. формується троїста **Антанта**: Велика Британія, Франція, Росія.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте російський плакат 1914 р. «Антанта». Кого символізують три жіночі фігури на плакаті? Яку роль відіграє тло плаката? Які деталі підкреслюють оборонний характер союзу? Чи можна назвати цей плакат засобом мобілізації суспільства? Як союзницький образ трьох держав на плакаті пов'язаний з їхнім прагненням стримати німецький вплив у світі? Уявіть себе художником / художницею початку XX ст. Створіть плакат на тему: «Колоніальна експансія європейських держав у XIX ст.».

На межі XIX–XX ст. відбулися перші війни за переділ колоній і сфер впливу: іспано-американська, англо-бурська, російсько-японська. Загострилися міжнародні конфлікти: боротьба за Марокко між Німеччиною, Францією та Великою Британією, анексія Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, війна Італії з Османською імперією за Лівію, а також **Балканські війни 1912–1913 рр.**

Із розвитком фінансового капіталу змінювалися методи колоніальної політики. Поряд із воєнними діями держави використовували фінансовий контроль, концесії, позики, економічний тиск і нав'язування радників. Водночас застосовувалися підривні методи — організація повстань, державних переворотів і створення залежних урядів.

3. КОЛОНІАЛЬНИЙ РОЗПОДІЛ АФРИКИ

Однак наприкінці XIX ст. ситуація кардинально змінилась. Європейські держави, для яких наявність колоній була символом статусу великої держави, почали активно захоплювати й ділити **Африканський**

континент. На початку XX ст. на території Африки залишилися лише дві незалежні держави: **Ефіопія**, яка захистила свою незалежність у боротьбі проти Італії, та **Ліберія**, заснована в XIX ст. африканцями із США, які прагнули повернутися на свою історичну Батьківщину.

Найбільші колоніальні володіння мали Велика Британія (30 %) і Франція (34 %). Крім них, колонії на Африканському континенті мали Німеччина (Того, Камерун, Танганьїка, Намібія), Португалія (Ангола, Мозамбік, Гвінея-Бісау), Іспанія (Західна Сахара, Екваторіальна Гвінея), Бельгія (Конго), Італія (Лівія, Сомалі, Еритрея).

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/gfZgy

За допомогою QR-коду або покликання розгляньте карту **«Колоніальний розподіл Африки (кінець XIX — початок XX ст.)»**. Визначте, які європейські держави мали найбільші колоніальні володіння в Африці. За картою укладіть перелік колоніальних володінь кожної з європейських держав в Африці. Порівняйте, які інтереси Франції та Великої Британії перетиналися на континенті. Чому певні регіони Африки уникнули колонізації? Подумайте, як колоніальний поділ Африки впливав на відносини між європейськими державами. Зробіть висновок, чому саме Африка стала одним із головних об'єктів боротьби великих держав у другій половині XIX ст.

Оскільки поділ Тропічної та Південної Африки відбувався за відсутності відносно стабільних державних утворень на континенті, він був здійснений європейськими державами довільно — кордони колоній не збігалися ні з етнічними кордонами, ні з географічними, що призвело до розділення багатьох народів.

Різниця в характері колонізації зумовила **відмінності в розвитку визвольного руху**.

Визвольний рух у колоніях

Північна Африка

- набув форми боротьби за відновлення незалежності держав, що раніше тут існували
- у XX ст. ці вимоги поєднувалися з програмами модернізації за європейським зразком
- сталися великі повстання в Алжирі (1871–1872 рр.), Тунісі, Єгипті (1881 р.), Судані, де було створено державу на чолі з Мухамед-Ахмедом, яка проіснувала до 1898 р.

Центральна та Південна Африка

- опір колонізаторам мав характер періодичних збройних виступів під проводом місцевих вождів
- найбільшими були повстання туарегів у Західній Африці проти французьких колонізаторів, яке тривало 18 років; зулусів проти англійців (1879 р.); гереро проти німецьких колонізаторів (1904 р.)
- усі вони були жорстко придушені, а населення майже повністю винищили

Зовсім інакше розвивалася Південна Африка. На крайньому півдні континенту в XVII ст. голландці заснували **Капську колонію**. Колоністи обробляли землю. Себе вони називали **бурами** (бур голландською мовою — фермер, селянин). Усі вони за віросповіданням були дуже побожними кальвіністами. Тривале перебування серед африканців-язичників породило у бурів уявлення про себе як про богообраних, а про африканців — як про свою обслугу. І тому бури вважали рабство таким, що не суперечить християнській моралі.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.
com.ua/AhAtb

XIX ст.

Капську колонію захопили англійці, які скасували рабство і прагнули ввести самоврядування на основі расової рівності

Частина бурів вирішила переселитися на Схід і Північний Схід; вступивши у війну з племенами зулусів, вони заснували колонії **Наталь, Оранжеву республіку і Трансвааль**

На території цих колоній було знайдено значні поклади золота, алмазів тощо; англійці, прагнучи заволодіти цими багатствами, почали війну проти бурів

**1899–
1902 рр.**

англо-бурська
війна

Території захопили англійці, але опір бурів був настільки значним, що англійці для збереження стабільності пішли на поступки

1910 р. всі ці території було об'єднано в **Південно-Африканський Союз (ПАС)**, який отримав статус **домініону**

Англійська мова та африкаанс (діалект голландської) стали офіційними, а в бурських провінціях зберігалися порядки, що виключали небілих із політичного життя. Створення домініону зробило бурів господарями становища, позаяк вони становили більшість білого населення — наслідком цього стало закріплення в ПАС режиму **расової дискримінації**. В африканців було вилучено майже всі землі. Вони мусли жити тільки на відведених територіях і отримувати спеціальний дозвіл на проживання на землях білих та в спеціально відведених місцях.

Поміркуймо!

Американський письменник **Марк Твен**: «Бури дуже побожні, глибоко неосвічені, тупі, уперті, нетерпимі, неохайні, гостинні, чесні у взаєминах із білими, жорстокі щодо своїх чорних слуг... їм абсолютно байдуже, що відбувається у світі...»; «Чорний дикун... був добродушний, товариський і безмежно привітний... Він... жив у хліву, був ледачий, вклонявся фетишу... Його місце зайняв бур, білий дикун. Він брудний, живе у хліву, ледачий, вклоняється фетишу; крім того, він похмурий, непривітний і пихатий та старанно готується потрапити до раю — ймовірно, розуміючи, що до пекла його не допустять...».

- ? Яке ставлення до бурів і темношкірого населення висловлює автор цитат? Чому колоніальні автори часто описували місцеве населення як «дикунів»? Які цінності чи упередження демонструє автор? Чому колоніальна політика потребувала формування образу «нижчих народів»?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть три періоди колоніальної експансії та поясніть, чим вони відрізнялися.
2. Поясніть суть Тордесільяського договору. Які наслідки він мав?
3. Чому після здобуття незалежності країнами Америки колоніальні інтереси Європи змістилися до Африки й Азії?
4. Які чинники зумовили боротьбу за колонії у другій половині XIX ст.?
5. Порівняйте колоніальну політику Великої Британії, Франції та Німеччини. У чому полягали їхні цілі?
6. Чому наприкінці XIX ст. розпочалася боротьба за переділ світу? Які держави стали новими імперіалістичними центрами?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою тексту параграфа і додаткових джерел інформації проведіть мінідослідження у групах.

Група 1. «Погляд колонізаторів». Опрацюйте матеріали параграфа та подайте цитати (про бурів, зулусів тощо) з позиції колонізаторів і виконайте завдання: **а)** визначте, якими аргументами європейські держави обґрунтовували колоніальні завоювання; **б)** складіть список «цивілізаційних місій», які, на думку європейців, вони нібито несли народам Африки та Азії; **в)** підготуйте короткий виступ (2 хв): «Як ми, європейські колонізатори кінця XIX ст., виправдовуємо свою присутність в Африці?».

Група 2. «Погляд колонізованих народів». Уявіть себе представниками африканського або азійського суспільства та виконайте завдання: **а)** опишіть, як колонізація вплинула на життя населення: економіка, культура, політика, щоденний побут; **б)** визначте, які наслідки для місцевих народів мали колоніальні війни (англо-зулуська, англо-бурська та ін.); **в)** поясніть, як місцеве населення могло сприймати європейські «цивілізаційні місії»; **г)** підготуйте короткий виступ (2 хв): «Як ми, колонізовані народи, бачимо присутність європейців і чого прагнемо?».

III. Мислимо творчо

1. Створіть короткий історичний пост для соцмереж за темою: «Чому Африка наприкінці XIX ст. стала головним об'єктом європейського колоніалізму?».
2. Уявіть, що ви учасник / учасниця визвольного руху в Африці наприкінці XIX ст. Напишіть коротке звернення до свого народу, у якому поясніть причини боротьби проти колонізаторів.

§ 59

КОЛОНІАЛЬНИЙ СВІТ

Пригадайте історію колоніального поділу світу. Якими, на вашу думку, мали стати його наслідки?

1. ЗАРОДЖЕННЯ І ПОЧАТОК КОЛОНІАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ

Колоніальна політика мала декілька аспектів. У **політичному** плані залежні країни Азії та Африки поділялися на **колонії** та **напівколонії**. Колонії повністю залежали від метрополій, які створювали в них свою систему управління. Найяскравішим прикладом колонії в XIX ст. була **«перлина британської корони» — Індія**. Китай та Іран були напівколоніями, оскільки мали власні уряди, які, однак, багато в чому залежали від європейських держав. У цих країнах навіть були регіони, які європейці перетворили на сфери прямого впливу, де встановили свої закони.

I етап колоніалізму XVII–XVIII ст.

- Європейці вивозили з країн Сходу прянощі, золото, коштовне каміння, цінні породи дерев, тканини тощо
- на виручені з продажу цих товарів гроші будували кораблі, щоб знову вирушити в плавання, або створювали свої підприємства
- голландці колонізували Індонезію і створили там велику кількість плантацій з вирощування прянощів
- англійці збудували найбільший у світі флот і захопили безліч територій

II етап колоніалізму перша пол. XIX ст.

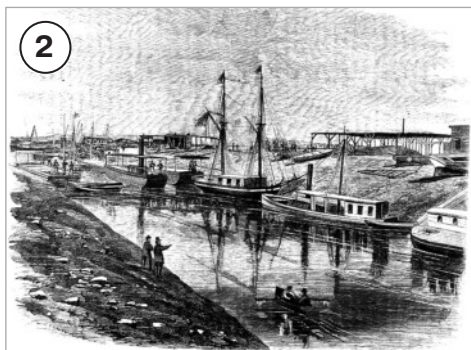
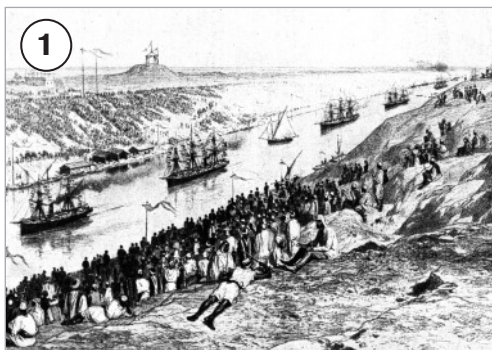
- Колонії почали перетворюватися на джерела сировини для європейської економіки та ринки збуту товарів
- з колоній вивозили пшеницю, прянощі, бавовну, чай, кавові зерна, тютюн, оливи, цитрусові, вугілля, залізну руду тощо
- колонізатори відбирали землю в місцевого селянства, створювали плантаційні господарства, у яких за мізерну платню працювали наймані робітники
- у шахтах і копальнях у жахливих умовах трудилися місцеві жителі

В **економічному** плані колоніальна система складалася поступово. Для вивозу сировини і ввезення готових товарів необхідно було створювати шляхи сполучення, і англійці першими починають будувати в Індії залізниці, які віялом розходяться від центральних районів до портів. З метою скорочення шляху з Європи до Індії та Південно-Східної Азії французи в середині XIX ст. будують в Єгипті **Суецький канал**, що мав з'єднати Середземне море з Червоним. Канал було відкрито в 1869 р. В останні десятиріччя XIX ст. прокладаються телеграфні лінії, що давали змогу дуже швидко отримувати необхідну інформацію.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації створіть добірку зображень з історії будівництва Суецького каналу. За підібраними зображеннями проведіть уявну екскурсію в класі. Як будівництво Суецького каналу вплинуло на розвиток європейських колоніальних імперій у XIX ст.? Чому контроль над Суецьким каналом став головним для британської колоніальної політики в Індії та Азії?

- 1) Урочисте відкриття Суецького каналу (невідомий автор, ілюстрація, XIX ст.)
- 2) Одні з перших подорожніх у XIX ст. (невідомий автор, ілюстрація, XIX ст.)

Проте досить скоро європейці зрозуміли, що вивозити сировину не завжди вигідно. Більші прибутки можна отримати при переробці сировини на місці, адже робоча сила в колоніях значно дешевша, ніж в європейських країнах. Тому вже у другій половині XIX ст. англійці, а за ними й інші метрополії починають вкладати кошти в будівництво переробних підприємств у своїх азійських, а пізніше й африканських колоніях. Починається **третій етап** створення колоніальної системи, етап інвестування коштів.

Однак це стосувалося передусім текстильної та деяких інших галузей переробної промисловості. Колонізатори ніколи не створювали у своїх колоніях машинобудівних підприємств, оскільки прагнули зробити колонії залежними від своїх запчастин і нових верстатів, які лише ввозилися. Крім того, робітники колоній не мали відповідної кваліфікації, щоб працювати на складному устаткуванні. Щонайбільше тут виготовлялися напівфабрикати, які пізніше проходили остаточну обробку в європейських країнах.

2. СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ НАСЛІДКІВ КОЛОНІАЛІЗМУ. ВПЛИВ КОЛОНІЙ НА МЕТРОПОЛІЇ

Промислове будівництво в колоніях, незважаючи на обмеженість, мало значні соціальні наслідки. Адже в азійських країнах вперше виникає прошарок найманих робітників, а пізніше й національна буржуазія, яка, нагромадивши капітали, створює власні підприємства.

Таким чином, західні держави, розвиваючи в колоніях окремі галузі промисловості, передусім задовольняючи свої інтереси, сприяли економічному розвитку азійських та африканських країн.

Поміркуймо!

Чи можна стверджувати, що колоніальні економічні заходи мали двоїстий ефект: спочатку задовольняли інтереси метрополії, а згодом сприяли власному економічному розвитку колоній?

Для управління колоніями метрополіям потрібні були освічені чиновники. Молодь із заможних родин навчалася в Європі, після чого поверталася й займала адміністративні посади, засвоївши європейські цінності та підтримуючи колоніальну політику. Проте частина студентів потрапляла під вплив радикальних і соціалістичних ідей, що формувало лідерів національно-визвольних рухів. Таким чином, підготовка місцевої еліти часто сприяла зростанню антиколоніальної боротьби.

Це стосувалося насамперед більш розвинених країн, таких як Китай, Індія, Іран і Єгипет. У багатьох азійських і особливо африканських країнах рівень розвитку залишався низьким, населення було переважно неграмотним і жило в традиційних умовах.

Європейці в таких місцях мешкали відокремлено. Найбільшу активність виявляли місіонери, які несли ідеї християнства в маси туземців, одночасно виступаючи в ролі вчителів та лікарів. Через них в азійських і африканських народів склалося досить позитивне уявлення про європейців, однак так було не завжди. Як тільки європейці починали відверто грабувати природні ресурси та експлуатувати місцеве населення, останнє відразу втрачало віру в шляхетні наміри прибульців і ставало на шлях боротьби з ними.

Арсенал громадянськості

На окраїні невеличкого містечка Кітале (Кенія) розташований український місіонерський центр «Наші діти в Африці». Заснували його у 2008 році випускники Тернопільського Місіонерського Інституту. З того часу при центрі функціонує церква, школа, лікарня та дитячий притулок. Він став своєрідним світлом, на яке злітаються за допомогою місцеві жителі. Облаштувати такий центр — завдання не з легких. Багато місцевих жителів — християни, однак з домішкою етнічних вірувань. Також у сільських місцевостях користуються популярністю шамани, які лікують людей «попелом та нашіптуванням». Вони не хочуть, щоб люди звертались за допомогою до церкви. Едуард Сівець — пастор та проповідник з Хмельницького. Він також член місії «Наші діти в Африці». У 2014 році відвідав Кенію та зрозумів, що хоче займатись там місіонерством. Через деякий час перевіз туди дружину та сина. Певний період Едуард був єдиним білошкірим пастором серед кенійських прихожан. За час перебування в Африці сім'я неодноразово хворіла на малярію та інші локальні захворювання.

1) Фото місії проекту «Наші діти в Африці» (2023 р.)

2) Фото місії проекту «Наші діти в Африці»: Кенійські діти вчаться молитві (2021 р.)

? Дайте власне визначення поняття «місіонерство». Яку роль відігравали європейські місіонери в поширенні християнства та європейської культури в Африці? Чи можна вважати діяльність місіонерів формою культурного колоніалізму? Чому місіонерство в Африці актуальне в сучасному світі? Як місіонерські ініціативи сьогодні відрізняються від колоніальних місій? Створіть постер / плакат або соціальну рекламу, яка б відображала історію місіонерства та його вплив на суспільство у XIX і XX ст.

Одні обирали мирні форми боротьби, інші бралися за зброю — спочатку власну, а потім і європейську. Колонізаторам нерідко доводилося застосовувати силу, щоб приборкати непокірні народи, тому колоніалізм має досить криваву історію.

Завершення територіального поділу світу і створення колоніальної системи стимулювало **формування єдиного світового ринку**. Між різними країнами встановився відповідний розподіл: одні виробляли промислову продукцію, другі — сільськогосподарську, треті постачали природні ресурси, особливо нафту, потреба в якій через технічний прогрес зростала з кожним роком. Таким чином, виник взаємозв'язок усіх ланок світового господарства, які вже не могли існувати одна без одної.

Розвиток світового господарства й транспортної системи сприяв відвідинам європейцями екзотичних країн, де вони знайомилися з культурою та мистецтвом інших цивілізацій. У другій половині XIX ст. виникає мода на китайський та японський живопис, індійське танцювальне мистецтво, персидську поезію.

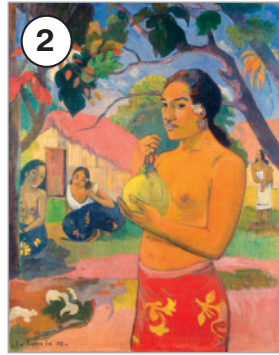
Найвизначніші художники, зокрема П. Гоген, додають у свої твори східні мотиви («Таїтянки», «Жінка, що тримає плід» та інші). Композитори пишуть опери (Дж. Верді «Чіо-Чіо-сан») з використанням східних сюжетів. Виникають школи з вивчення йоги та східної боротьби, європейці звертаються до тибетської медицини. Дуже цінувалися люди, які знали східні мови, тому їх активно почали вивчати в університетах.

Таким чином, наприкінці XIX ст. не лише зроста економічна взаємозалежність, а й посилюється **культурний взаємовплив** народів Європи та Сходу.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукції картин. Чому Гоген обрав Таїті як тему для своїх картин? Які риси європейської художньої традиції поєднуються зі східними мотивами? Як музика, опера, живопис та філософія Сходу впливали на культурне життя Європи кінця XIX ст.? Чому вивчення східних мов і практик стало популярним у європейських університетах?

- 1) Таїтянські жінки на узбережжі (Поль Гоген, 1891 р.)
- 2) Жінка, що тримає плід (Поль Гоген, 1893 р.)
- 3) Соломія Крушельницька в ролі Чіо-Чіо-сан (фото, початок XX ст.)

3. ІНДІЯ — «ПЕРЛИНА БРИТАНСЬКОЇ КОРОНИ»

У середині XIX ст., незважаючи на низку позитивних перетворень в Індійських колоніях, таких як зниження податків на приєднаних територіях, проведення телеграфних ліній, початок прокладання залізниць, завершення в 1854 р. будівництва Великого Гангського каналу, упорядкування пароплавного сполучення між Великою Британією та Індією, утворення медичної служби, невдоволення тубільців наростало. Центром організованого опору британському колоніальному режиму стали **загони сипаїв**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, хто такі сипаї і яку роль вони відігравали в британській колоніальній армії в Індії. Чому британці віддавали перевагу саме місцевим солдатам у своїй армії? За допомогою наведених на наступній сторінці зображень зробіть короткий опис сипаїв для історичної довідки української енциклопедії.

- ? Спрогнозуйте, наскільки надійними є війська, що перебувають у приниженому становищі. Які фактори можуть спонукати їх до збройних виступів проти влади?

1) Сипаї на службі, XVIII — середина XX ст. (мініатюра з альбому Фрейзера Делі, 1815–1816 рр.)

2) Сипай із шаблею і в уніформі (мініатюри з альбому Фрейзера Делі 1815–1816 рр.)

Ще французи свого часу першими налагодили практику використання спеціально навчених індійських військ — сипаїв — на чолі з французькими офіцерами. Цей новий вид військ зарекомендував себе добре озброєною і навченою бойовою силою, тому англійці приступили до створення власних загонів сипаїв.

Проте сипаї перебували в приниженому становищі: отримували меншу платню, не мали доступу до офіцерських посад. Колоніальна політика й діяльність місіонерів викликали страх примусового навернення до християнства. Невдоволення посилювали індійські правителі, які втратили владу через британців і підбурювали сипаїв до повстання.

Безпосереднім приводом до повстання стало надходження в 1857 р. на озброєння армії нових патронів, змазаних коров'ячим або свинячим салом, що ображало релігійні почуття вірян-індуїстів. Невдоволення наростало також і в лавах сипаїв-мусульман, які сподівалися на відновлення ісламської держави з центром у Делі. У квітні — травні 1857 р. колоніальна адміністрація ухвалила рішення розпустити два полки, які відмовилися використовувати нові патрони. 9 травня суд засудив до каторжних робіт 80 сипаїв, які не підкорилися рішенням англійської влади. 10 травня спалахнуло збройне повстання. Сипайська кіннота звільнила заарештованих і рушила на Делі. Приєдналося до повстанців мусульманське населення міста — воно знищило близько 500 європейців і проголосило султаном нащадка Великих Моголів.

Історичні подробиці

Лакшмі Баї — національна героїня Індії, рані (княгиня) Джхансі, одна з учасниць і керівниць Сипайського повстання. Мала гарну освіту та була навчена

бойовим мистецтвам. Під час Сипайського повстання була звинувачена англійцями у співпраці з повстанцями міста Делі та страті англійців. Перейшла на бік повсталих і очолила оборону князівства Джхансі від англійської армії генерала Роуза. Загинула у битві під Гваліором у 1858 р.

- 1) Повстання сипаїв (літографія з малюнка Жана-П'єра Гранжера, 1857 р.)
- 2) Одна з учасниць Сипайського повстання — рані Лакшмі Баї (фото, XIX ст.)
- 3) Пам'ятник Лакшмі Баї в м. Агрі (сучасне фото)

? За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, чому Лакшмі Баї називають «королевою повстання сипаїв». Чому Лакшмі Баї стала символом мужності та опору колоніальній владі? Як Лакшмі Баї зображають у сучасній історіографії та культурі (книги, фільми, пам'ятники тощо)?

Повстання охопило територію, що знаходилася переважно в долині Гангу. Такі індійські держави, як Хайдарабад і Маратхська конфедерація, не підтримали повстанців. Англійцям також вдалося схилити на свій бік сикхів щойно приєднаного Пенджабу, використовуючи їх антимусульманські настрої. У Центральній Індії до руху приєдналося лише кілька місцевих князів.

Британська адміністрація рішуче придушила повстання. 14 серпня почався штурм делійських укріплень, що тривав цілий тиждень. Після взяття Делі все тубільне населення на деякий час було вигнано з міста. Англійці жорстоко розправилися з повстанцями, багатьох з яких було страчено. 8 липня 1859 р. був проголошений мир на території Індії, колоніальною адміністрацією оголошувалась амністія всім учасникам за колоту, що не були замішані у вбивстві англійських підданих. Місцеві індійські правителі присягнули на вірність англійцям.

Незважаючи на поразку повстання, колонізатори були вимушені змінити свою політику. У 1858 р. британський уряд вирішив ліквідувати **Ост-Індську компанію**. Її володіння перейшли під пряме управління британської корони, а акціонерам була виплачена компенсація в 3 мільйони фунтів. Королева Вікторія в 1876 р. прийняла титул **імператриці Індії**, а реальне управління колонією з 1858 по 1947 р. здійснював британський **віцекороль Індії**, який замінив генерал-губернатора.

Поміркуймо!

Розгляньте малюнок Джона Тенніела. Що саме зображено на цій карикатурі? Хто є головними персонажами? Які символи або деталі художник використав, щоб показати «правосуддя» британців у колоніях? Як карикатура відображає події повстання сипаїв 1857–1858 рр.? Чи можна довіряти такому зображенню як історичному джерелу? Відповідь аргументуйте.

1) Правосуддя (Дж. Тенніел, карикатура із журналу «Панч», ХІХ ст.)

2) Індійський заколот 1857–1859 рр. Наслідки облоги Лакхнау (фото, ХІХ ст.).

Серед руїн палацу Секундра-Баг на околиці Лакхнау лежать людські рештки. Вважається, що це одна з перших фотографій, що показує жертв війни. Секундра-Баг був атакований військами під командуванням сера Коліна Кемпбелла 16 листопада 1857 р. під час операцій зі зняття облоги британської резиденції в Лакхнау. 16 листопада війська 93-го Гірського полку та 4-го Пенджабського полку вбили 2000 повстанців.

Після придушення повстання сипаїв у країні англійська влада ухвалила закон про постійну оренду. За цим законом селянин-орендар міг стати власником орендованої землі, якщо був спроможний довести в суді, що саме цей наділ він постійно орендував упродовж не менше 13 років. Цей закон упорядковував заплутану і складну систему аграрних відносин, створену колонізаторами на основі збереження селянської громади і традиційної державної власності на землю.

Історичні
подробиці

[qr.orioncentr.
com.ua/06KAa](http://qr.orioncentr.com.ua/06KAa)

Індійське суспільство дуже різко поділялося за релігійними, кастовими та національно-мовними ознаками, і це використовували у своїх цілях колонізатори. Так, наприклад, англо-індійська армія на 1/3 складалася з мусульманських полків, на 1/3 — із сикхів і на 1/3 — з індусів, які ворогували між собою.

Це давало можливість у випадку повстання 1/3 військових залучити до його придушення решту збройних сил.

В основі кастового устрою лежав успадкований з давніх часів поділ суспільства на три «чисті» касты: брахмани (жерці), кшатрії (воїни), вайші (селяни, купці, ремісники) та однієї «нечистої» — шудри (раби, слуги). Наприкінці XIX ст., попри всі зусилля англійців, кастова система зберігалася, хоча й зазнала певних змін. Кастовий поділ часто вже не збігався з родом занять людей.

У другій половині XIX — на початку XX ст. економічне значення Індії для Англії швидко зростало. Вона стала важливою сферою вкладення капіталу: будувалися залізниці, переробні підприємства, формувалася національна промисловість. До 1911 р. в Індії діяло близько 200 текстильних підприємств, що належали місцевому капіталу. Сільське господарство дедалі більше орієнтувалося на постачання сировини для британської промисловості.

Формування індійської нації сприяло розвитку визвольного руху. У 1870–1880-х роках інтелігенція створювала культурно-освітні організації, виступала за відродження традицій, подолання кастової системи, рівність і розвиток освіти та промисловості. У 1885 р. національно свідомі діячі заснували **Індійський національний конгрес (ІНК)**.

Індійський національний конгрес (ІНК)

передовим було ліберальне **помірковане крило**, яке визначило такі **цілі**:

захист
національної
промисловості

зниження
податків

створення
системи
банківського
кредиту

розширення
самоуправління
і виборного
представництва

Радикальне крило в ІНК очолював **Бал Тілак (1856–1920 рр.)**. Він виступав за повну ліквідацію англійського колоніального панування, але мирними засобами, закликав повернутися до національних джерел — індуїзму. За свою діяльність 1897 р. був засуджений англійцями до каторжних робіт. Протести світової та індійської громадськості змусили колонізаторів звільнити Тілака.

«Релігія й практичне життя — це не різні речі...
Справжній дух — це поєднати служіння
своїй країні, сім'ї та праці...
Наступний крок — служити людству, а потім —
служити Богу».

**Бал Гангадхар
Тілак**

? Які цінності, на думку Тілака, має сповідувати людина? Чому, на вашу думку, служіння країні він ставить на один рівень із духовністю?

На початку XX ст. національно-визвольний рух в Індії значно посилювався. Цьому сприяли його організаційне оформлення, зміцнення національного капіталу та колоніальна політика віцекороля Керзона. Він розпустив муніципалітет у Калькутті, підвищив плату за навчання у вузах і здійснив поділ Бенгалії, що викликало масове невдоволення.

Головними центрами протестів стали Бенгалія, Пенджаб і Бомбей. 16 жовтня 1905 р. за ініціативою Індійського національного конгресу відбувся загальнонаціональний страйк на знак протесту проти поділу Бенгалії.

Розпочався рух «свадеші» — бойкот англійських товарів. В умовах загальнонаціонального піднесення ІНК висунув гасло «свараджа» — надання Індії самоуправління в межах Британської імперії на кшталт Канади та Австралії. Кульмінацією національно-визвольного руху став політичний страйк у Бомбеї в липні 1908 р.

Бомбейський страйк, піднесення національно-визвольного руху в країні змусили колоніальну владу піти на поступки: збільшилася кількість виборних осіб у раді при віцекоролі, у законодавчих зборах провінцій було створено виборчу більшість. Водночас колонізатори намагалися внести релігійний і національний розкол в індійське суспільство. Так, вибори проводилися по куріях, утворюваних за релігійною та національною ознакою. У 1911 р. віцекороль скасував закон про поділ Бенгалії та переніс свою столицю з Калькутти в Делі.

Піднесення національно-визвольного руху поставило на порядок денний питання про вироблення програми руху. У 1916 р. відбулися з'їзди двох найбільших національних політичних організацій — **ІНК** та **Мусульманської ліги**, на яких було вироблено програму вимог національно-визвольного руху, зокрема таких: негайне надання Індії широкого самоврядування; призначення індійців на командні посади в армії; розширення митної автономії; встановлення індійського контролю над фінансами.

Напередодні Першої світової війни в індійському національно-визвольному русі помітною постаттю став **Могандас Карамчанд Ганді** (1869–1948 рр.). Люди називали його **Магатмою** — великою душею. Він прибув до Індії з Південної Африки, де набув досвіду в організації специфічної форми національно-визвольної боротьби — «**ненасильницького опору**». Ця форма боротьби — «**сатьяграха**» (впертість в істині) була відпрацьована Ганді в Південній Африці під час боротьби проти расової дискримінації індійських іммігрантів.

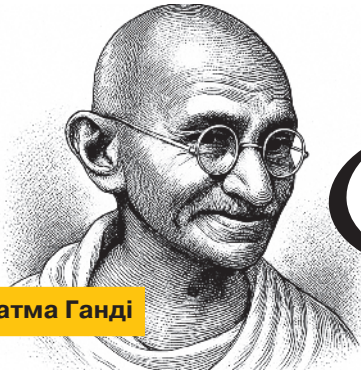

Діємо: практичні завдання

Прочитайте наведені уривки. Чому, на вашу думку, оцінки Ганді так сильно відрізняються? Як ви розумієте наведену цитату М. Ганді? Про які погляди і переконання автора вона свідчить?

Альберт Ейнштейн: «Моральний вплив, який справив Ганді на мислячих людей, є набагато сильнішим, ніж здається можливим у наш час із його надлишком насильства і грубої сили. Ми вдячні долі, що подарувала нам такого блискучого сучасника, що є дороговказом для наступних поколінь... Можливо, наступні покоління просто не повірять, що така людина зі звичайної плоті та крові ходила по цій грішній землі».

Вінстон Черчілль: «Викликає тривогу та відразу видовище Ганді, цього бунтаря з числа дрібних адвокатів, який виступає у ролі напівголоного факіра, прогулючись сходами палацу віцекороля».

Магатма Ганді

«Яка різниця для мертвих, сиріт і бездомних, в ім'я чого творяться свавілля і руйнування: в ім'я тоталітаризму або в ім'я священної демократії і лібералізму?»

Основою для вчення Ганді стала **теорія ненасильства**, ідеї мирних масових дій. Мислитель був противником насильства і збройної боротьби. Він усвідомлював, що Індії з її кастовим, мовним, національним, релігійним поділом слід уникати крайнощів. Теорія «ненасильницького опору» (або громадської непокори), її досвід застосування в подальшому набули поширення у світі.

Національно-визвольний рух в Індії на початку ХХ ст. не досяг своєї мети. Для успіху боротьби ще не визріли необхідні умови: не сформувалася соціальна сила, яка повела б за собою всі соціальні верстви індійського суспільства. Але національно-визвольний рух збагачувався необхідним досвідом боротьби.

Арсенал громадянськості

Чому Магатма Ганді вважав насильство неприйнятним способом боротьби? Які приклади мирного протесту ви знаєте у світі, зокрема — в Україні? Уявіть, що ви учасник / учасниця руху ненасильницького опору. Які кроки ви запропонуєте? Складіть власний «кодекс громадянської дії» на основі принципів Ганді.

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Чим відрізнялися колонії від напівколоній у XIX ст.? Наведіть приклади.
2. Чому на другому етапі колоніалізму колонії почали перетворюватися на джерела сировини та ринки збуту?
3. З якою метою європейці будували в колоніях залізниці, дороги, телеграфні лінії?
4. Назвіть три етапи колоніалізму і коротко охарактеризуйте кожен з них.
5. Чим займалися місіонери в колоніях і який вплив вони мали на місцеве населення?
6. Які перетворення провели британці в Індії до середини XIX ст.?
7. Чому на межі XIX–XX ст. економічне значення Індії для Англії різко зросло?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою тексту параграфа і додаткових джерел інформації проведіть мінідослідження у групах.

Група 1. «Колоніальна політика та економічні зміни». Опрацюйте текст параграфа й підготуйте ментальну карту на тему: «Як змінилася економіка колоній у XIX ст.?». Додайте у свою роботу такі пункти: **а)** які товари вивозили раніше; **б)** чому почали будувати інфраструктуру; **в)** як змінилася роль колоній для метрополій; **г)** що не дозволяли розвивати європейці. **Група 2.** «Соціальні наслідки та національно-визвольні рухи». Поясніть на основі параграфа: «Як колоніалізм впливав на суспільство та культуру підкорених народів?». Створіть на цю тему коротку історичну довідку. Додайте такі пункти: **а)** роль місіонерів; **б)** навчання молоді в Європі; **в)** поява радикальних ідей; **г)** формування інтелігенції.

III. Мислимо творчо

Уявіть, що ви — молода людина з Індії, Китаю чи країни Африки кінця XIX ст., яка навчається у Європі. Напишіть короткий щоденниковий запис або есе (до 20 речень) про те, які ідеї ви вперше відкрили для себе і як вони вплинули на ваше ставлення до колоніальної влади.

§ 60

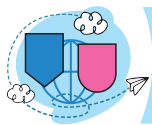
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5: «НЕЄВРОПЕЙСЬКИЙ СВІТ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

qr.orioncentr.com.ua/6DRjY

§ 61

УЗАГАЛЬНЕННЯ: «НЕЄВРОПЕЙСЬКИЙ СВІТ І КОЛОЇАЛІЗМ»

qr.orioncentr.com.ua/ZFOBv

§ 62

«РІВНОВАГА СИЛ» — МІЖ ВІДЕНСЬКИМ КОНГРЕСОМ І КРИМСЬКОЮ ВІЙНОЮ

Пригадайте. З якою метою утворювався Священний союз? Чому ідея «балансу сил» була приречена на невдачу?

1. МЕТА ТА СТРАТЕГІЧНІ ПЛАНИ ПРОВІДНИХ КРАЇН

Попри всі зусилля, зовнішня політика європейських країн в умовах Віденської міжнародної системи була сповнена суперечностей і прихованих конфліктів.

Країна	Мета	Стратегія
Велика Британія 	▶ зберегти баланс сил у Європі та не допустити посилення будь-якої з континентальних держав; ▶ захищати торговельні інтереси й морські шляхи, насамперед до Індії та Китаю	▶ уникнення втручання в європейські війни, підтримуючи дипломатичну рівновагу; ▶ підтримка Османської імперії як противаги Росії на Близькому Сході; ▶ колоніальні війни (зокрема Перша опіумна війна з Китаєм 1839–1842 рр.); ▶ розширення впливу в Середземному морі, Індійському океані та Африці
Франція 	▶ поступово відновити статус рівноправного члена «європейського концерту»; ▶ захистити свої колоніальні володіння та вплив у Північній Африці	▶ обережна зовнішня політика через поразку в Наполеонівських війнах; ▶ нова хвиля колоніальної експансії — захоплення Алжиру (1830 р.); ▶ після встановлення Другої республіки 1848 р. — пошук нових союзів та прагнення повернути довіру інших держав
Австрійська імперія 	▶ зберегти багатонаціональну імперію, протистояти революціям і національним рухам; ▶ зміцнити вплив у Центральній Європі та на Балканах	▶ активна участь у Священному союзі як гарантія стабільності та захисту від революцій; ▶ збереження свого впливу у німецьких державах (через Німецький союз); ▶ виступ проти змін кордонів, підтримка «легітимних» монархій; ▶ протидія російській експансії на Балканах

Російська імперія 	▶ поширити вплив на Балканах та в Османській імперії, просунутися до «тепліх морів»; ▶ зберегти лідерство в боротьбі з революційними рухами	▶ роль «жандарма Європи» через участь у придушенні повстань та революцій; ▶ активна політика на півдні: прагнення проникнути в протоки Босфор і Дарданелли, щоб мати доступ до Середземного моря; ▶ суперництво з Великою Британією через вплив на Сході
Пруссія 	▶ посилити вплив у Німеччині та готуватися до майбутнього об'єднання німецьких земель під своїм керівництвом; ▶ підтримувати порядок і монархічний лад у Центральній Європі	▶ маневрування між союзами, не провокуючи відкритих конфліктів; ▶ співпраця з Австрією й Росією в рамках Священного союзу; ▶ розвиток армії та військово-промислового потенціалу на перспективу ▶ зміцнення позицій серед держав Німецького союзу
США 	▶ територіальне розширення на захід; ▶ уникнення втручання європейських держав у справи американського континенту; ▶ захист власних комерційних інтересів	▶ застосування доктрини Монро (1823 р.) для запобігання європейському втручання; ▶ купівля територій (наприклад, викуп Луїзіани у Франції, Флориди в Іспанії); ▶ ведення війн для розширення території (наприклад, мексикансько-американська війна 1846–1848 рр.); ▶ утвердження впливу в Латинській Америці

Поміркуймо!

Чому Австрійська імперія брала активну участь у Священному союзі? Яких загроз вона прагнула уникнути? Порівняйте зовнішньополітичні цілі Франції та Великої Британії. У чому полягає головна різниця між ними? Які цілі та стратегії були спільними / суперечливими для кількох країн? Що це означало? Чому, на вашу думку, зовнішня політика європейських країн у цей період була сповнена суперечностей і прихованих конфліктів?

2. РЕАКЦІЯ НА РЕВОЛЮЦІЇ

Як змінилась карта Європи внаслідок Віденського конгресу? Згадайте, які революції відбулися в Європі з 1815 р. до середини XIX ст.

Ще під час Наполеонівських війн, що послабили Іспанію та Португалію, колонії в Латинській Америці розпочали активну боротьбу за

незалежність. Для відновлення монархічної влади в регіоні Священний союз розглядав можливість інтервенції. Однак протидія Великої Британії та США, а також логістичні труднощі, пов'язані з перекиданням військ через Атлантику, зробили таку інтервенцію неможливою.

Поміркуймо!

Чому незалежні країни Латинської Америки були вигідні Великій Британії та США, але не вигідні Австрії, Пруссії та Росії?

Реакцією провідних держав на європейські революції були інтервенції. Коли в 1820-х роках спалахнули повстання в Іспанії, Португалії та італійських державах (Неаполь, П'ємонт), Священний союз рішуче втрутився та придушив їх.

Поворотним моментом стала революція у Франції 1830 р., яка скинула Бурбонів. Провідні держави цього разу не вдалися до інтервенції. Причиною цього було кілька факторів: відсутність єдності серед учасників Священного союзу, побоювання нової великої війни, визнання нового короля Луї-Філіппа більшістю держав, які прагнули зберегти з Францією торговельні та дипломатичні зв'язки.

Бельгійська революція 1830 р., що призвела до утворення незалежної Бельгії, також стала прикладом компромісу: європейські держави, зацікавлені у створенні буферної держави між Францією та Німеччиною, визнали її незалежність.

Постать в історії

Король бельгійців

Першим королем бельгійців став принц Леопольд з німецької держави Саксен-Кобург (1831–1865 рр.). Леопольд виявився підходящим кандидатом, оскільки був тісно пов'язаний з британською королівською родиною і під час Наполеонівських воєн завоював визнання як офіцер імператорської російської армії. Для урівноваження французького впливу Леопольд був змушений одружитися з донькою французького короля Луї-Філіппа, Луїзою Марією, яка була на 22 роки молодшою за нього.

Весілля Леопольда I Бельгійського та Луїзи Орлеанської
(Жозеф-Дезіре Кур, фрагмент картини, 1837 р.)

Поміркуймо!

Що спільного та відмінного між реакцією великих держав на революції 1820-х і 1830-х роках? Чому утворення Бельгії було компромісом великих держав?

Коли Європу сколихнула «Весна народів», постало питання реакції на них інших країн. Найвідомішим прикладом військового втручання стала інтервенція Російської імперії в Угорщину у 1849 р. Тоді угорці оголосили незалежність від Австрійської імперії. Австрія не змогла самотійно придушити повстання і звернулася по допомогу до російського імператора Миколи I. Влітку 1849 р. понад 150 тисяч російських солдатів вторглися в Угорщину та допомогли австрійській армії перемогти. Повстання було придушено, а лідери революції зазнали жорстоких репресій.

Свідчать документи

Імператор Всеросійський Микола I (1854 р.): «Найдурнішим із польських королів був Ян Собеський, а найдурнішим із російських імператорів — я. Собеський — тому що врятував Австрію 1683-го, а я — тому що врятував її 1848-го».

Стенограма виступу депутата Вайлда у парламенті Великої Британії (1849 р.): «...Росія неухильно розширює свою владу, і мірою поширення її впливу на нові території продажі британських промислових товарів скорочуються. Так сталося з торгівлею цієї країни з Молдавією та Валахією; а нинішні події в Угорщині, якщо російський вплив буде успішним, позбавлять Англію одного з її найважливіших ринків».

Італійські землі теж стали ареною революцій. Народні повстання спалахнули в Ломбардії, Венеції, Сицилії, Римі. У Римі революціонери проголосили Римську республіку та вигнали Папу Римського. І поки Австрійське військо придушувало повстання у своїх провінціях, Франція вислала армію для відновлення влади Папи.

Поміркуймо!

Про що свідчили дії Росії та Франції? Які їхні мотиви? Поясніть, чому Микола I так самокритично висловився про свої дії. Чому Велика Британія не брала участі в інтервенціях?

3. «СХІДНЕ ПИТАННЯ»

Яка причина кризи Османської імперії у першій половині XIX ст.? Які країни претендували на європейські володіння Туреччини? Які суперечності були між цими країнами?

Міжнародні суперечності щодо майбутнього Османської імперії отримали назву «східне питання».

Особливу роль у загостренні ситуації відіграло грецьке повстання за незалежність, яке розпочалося в 1821 р. Спочатку європейські держави, занепокоєні поширенням революційних настроїв, не підтримували повстанців. Однак поступово відбулося посилення симпатій громадськості до греків, які асоціювалися з колискою європейської цивіліза-

ції. Найбільш активно їх підтримали Росія, Велика Британія та Франція. 1830 р. Османська імперія була змушена визнати незалежність Греції.

Іншим проявом «східного питання» стало Сербське повстання. З початку XIX ст. серби вели збройну боротьбу за самоврядування. Хоча повстання не завершилося повною перемогою, султан був змушений надати Сербії обмежену автономію, яка поступово розширювалась. Це викликало занепокоєння в Османській імперії та зацікавленість Росії як захисниці православного населення Балкан.

Не менш гостро стояло питання про статус дунайських князівств Молдавії та Валахії з традицією внутрішнього самоврядування. Після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. значний вплив у регіоні здобула Росія: вона контролювала призначення господарів у князівствах та отримала право на захист християнського населення. Посилення Росії стало викликом для інших великих держав — Австрії, Британії та Франції.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому ставлення європейських країн до греків відрізнялося від ставлення до сербів чи інших балканських народів. Чому західноєвропейські країни вважали, що збільшення кількості незалежних держав на Балканах посилить Росію?

Турецькі вояки
в одностроях
1826 р.
(гравюра,
1907 р.)

Османсько-єгипетські війни 1831–1833 та 1839–1841 рр. супроводжувалися втручанням великих держав. Договір про оборонний союз між Росією і Османською імперією 1833 р. був апогеем політико-дипломатичних успіхів російського імперіалізму у «східному питанні». За ним відбулося закриття Дарданелльської протоки для військових суден іноземних держав, окрім Російської імперії.

Під тиском Великої Британії, Австрії та через прагнення Миколи I ізолювати Францію Росія погодилася на Лондонську конвенцію 1841 р. Унаслідок цього вона відмовилася від договору 1833 р. та разом з іншими державами визнала необхідність збереження цілісності

Османської імперії й закриття Чорноморських проток для військових кораблів, зокрема й російських.

Арсенал громадянськості

Конфлікти та способи їх подолання. Міжнародне право

У першій половині XIX ст. європейські держави прагнули зберегти мир за допомогою системи «рівноваги сил» і дипломатичних союзів, зокрема Священного союзу. Проте ці механізми часто служили інтересам сильніших країн і не враховували прав народів на самовизначення, що спричиняло революції й війни. Водночас саме в цей період починає формуватися уявлення про міжнародне право як спосіб регулювання конфліктів між державами — через договори, конвенції та принцип невтручання. Цей досвід засвідчив: лише узгоджені правила, що враховують інтереси всіх сторін, можуть стати основою справедливого й тривалого миру.

Поміркуймо!

Чому турецький султан 1826 р. видав наказ про формування регулярної армії і розпустив яничарський корпус? З якою метою Росія уклала оборонний союз із Туреччиною? Кому була найбільш вигідна Лондонська конвенція 1841 р.?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які стратегічні цілі та зовнішньополітичні інтереси мали провідні країни Європи у першій половині XIX ст.?
2. Чому ідея «рівноваги сил» не забезпечила тривалого миру в Європі після Віденського конгресу?
3. У чому полягало «східне питання» і як воно вплинуло на міжнародні відносини?

II. Обговорюємо у групі

1. Які цілі та стратегії могли мати інші країни світу, що не відображені у таблиці на с. 141–142?
2. Чому міжнародна ситуація після 1830 р. стала менш сприятливою для масштабних військових інтервенцій з боку Священного союзу?
3. Як би могли змінитися міжнародні відносини, якби Росія не втручалася у події в Угорщині 1849 р.?

III. Мислимо творчо

1. Створіть ментальну карту, яка відображатиме взаємозв'язки між цілями та стратегіями різних країн, а також точки конфлікту.
2. Проведіть «міжнародну конференцію» 1840-х років: учні представляють різні держави та обговорюють питання впливу на Балкани.

§ 63

«СХІДНЕ ПИТАННЯ» У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

Пригадайте. Яку роль у європейській політиці відігравали Пруссія та Австрія у XIX ст.? Які чинники спричинили зростання інтересу європейських держав до Балкан у XIX ст.?

1. «СХІДНЕ ПИТАННЯ»: ЗАРОДЖЕННЯ ТА СУТНІСТЬ

Внутрішні проблеми Османської імперії та її військові поразки призвели до виникнення в кінці XVIII ст. проблеми майбутнього поділу турецьких володінь в Європі. Кожна з великих європейських держав висувала свої претензії на «Османську спадщину».

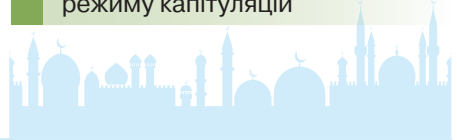
Боротьба за «Османську спадщину»

РОСІЯ

- 1) Прагнула володіти Константинополем як історичним центром православ'я і Чорноморськими протоками, щоб забезпечити собі вільний вихід з Чорного моря
- 2) Підтримувала прагнення слов'янського і грецького населення до звільнення від османського панування
- 3) Прагнула або приєднати балканські території до Росії, або створити державу зі столицею в Константинополі під російським протекторатом

АНГЛІЯ, ФРАНЦІЯ

- 1) Підтримували султанський уряд у його боротьбі з національними рухами на Балканах
- 2) Прагнули збереження Османської імперії для того, щоб експлуатувати її з усіма володіннями за допомогою режиму капітуляцій

Результатом російсько-турецьких воєн стало ослаблення османського панування над Балканським півостровом. Так виникло «східне питання»

Варто запам'ятати!

«Східне питання» — умовне, прийняте в дипломатії та історичній літературі, позначення міжнародних протиріч у XVIII — на початку XX ст., пов'язаних з розпадом Османської імперії, поширенням національного руху серед народів, що населяли імперію, і боротьбою європейських великих держав за поділ її володінь, передусім — європейських.

Поміркуймо!

Розгляньте малюнок, поданий на наступній сторінці. Що символізує клубок ниток із позначками на ньому? Як художник передає суперництво між державами? Чому вирішення «східного питання» виглядає заплутаним? Що говорить цей малюнок про вплив великих держав на долю народів Балкан? Чи справді ці держави «розв'язували» проблему, чи переслідували власні інтереси? Чи можна провести паралелі між «східним питанням» XIX ст. і сучасними міжнародними конфліктами?

Російська імперія,
Велика Британія та
Австро-Угорщина
розв'язують
«східне питання»
(невідомий автор,
1878 р.)

Перший період історії «східного питання» охоплює роки від другої половини XVIII ст. до Східної війни 1853–1856 рр. Він характеризується насамперед зростанням ролі Росії на Близькому Сході. В результаті чотирьох російсько-турецьких війн з 1768 до 1829 рр. Російська імперія закріпила за собою Південну Україну, Крим, Бессарабію, частину Кавказу і міцно утвердилася на берегах Чорного моря, а також виборолала право проходу через Босфор і Дарданелли для свого торгового флоту та військових кораблів.

Політика Росії на Близькому Сході зіштовхувалася з експансією інших європейських держав. На зламі XVIII–XIX ст. головну роль тут намагалася відігравати Франція. З метою завоювання східних ринків і подолання колоніальної переваги Великої Британії Директорія, а потім Наполеон I прагнули територіальних захоплень за рахунок Османської імперії та отримання сухопутних шляхів до Індії. Загострення російсько-французьких протиріч, зокрема у «східному питанні», зумовило невдачу переговорів Наполеона I з Олександром I в 1807–1808 рр. щодо розподілу Османської імперії та стало однією з причин російсько-французької війни 1812 р.

Нове загострення «східного питання» було спричинене повстанням греків у 1821 р. проти османського панування, зростанням розбіжностей між Росією та Великою Британією, а також протиріччями всередині Священного союзу. Османсько-єгипетські конфлікти 1831–1841 рр., що загрожували збереженню влади султана над Османською імперією, супроводжувалися втручанням великих держав.

Микола I прагнув ізолювати Францію в політичному світі, тому його уряд піддався тиску Великої Британії й Австрії та визнав цілісність і незалежність Османської імперії. Також Росія погодилася із закриттям проток Босфор і Дарданелли для іноземних військових суден, зокрема і для своїх.

2. СХІДНА ВІЙНА І НОВИЙ ПЕРІОД «СХІДНОГО ПИТАННЯ»

Другий період історії «східного питання» відкривається **Східною війною 1853–1856 рр.** і завершується в кінці XIX ст. У середині XIX ст. Росія під владою Миколи I вирішила повністю знищити свого південного суперника. Вона знову почала просувати серед великих європейських держав ідею поділу Османської імперії. Ані Франція, ані Британія не приставали до таких планів. Але Микола I вирішив, що Захід не протидіятиме його загарбання європейських володінь Османської імперії.

Привід для війни

суперечка між православними та католиками через контроль над святими місцями в Єрусалимі, тогочасній частині Османської імперії

- католиків підтримала Франція;
- Росія влітку 1853 р. висунула вимогу Османському уряду відкинути претензії Франції і вимагала передачі православних підданих султана під протекцію російського імператора

Російську армію ввели на територію Валахії і Молдови — васальних князівств Османської імперії

Такі агресивні дії Росії критично сприйняли її західні сусіди: Пруссія та Австрія. Британія і Франція відклали свої попередні розбіжності та почали разом шукати вихід із ситуації

1853 р. султан Абдул-Меджид I оголосив Росії війну

На суші османи перемогли росіян, а на морі поразки зазнали вже османи. З великою перевагою в гарматах половина російського Чорноморського флоту знищила османську ескадру в Синопській бухті

23 грудня 1853 р. британсько-французька ескадра увійшла в Чорне море

Союзники висунули росіянам ультиматум, у якому вимагали до кінця квітня вивести війська з Дунайських князівств

Через два тижні Британія і Франція у Константинополі уклали угоду, в якій гарантували територіальну цілісність Османської імперії; султан обіцяв впровадити реформи, спрямовані на встановлення рівноправ'я його християнських підданих

- Микола I відхилив британсько-французький ультиматум, але зрештою під тиском Австрії був змушений вивести війська;
- Франція і Британія вирішили продовжувати війну, щоб послабити Росію та запобігти новій агресії

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру, подану на наступній сторінці.

Джек (рядовий британський солдат) сидить верхи на турецькому солдаті, використовуючи його як «коня». Британський офіцер питає, що він робить, і Джек

жартує, що «приємніше їздити, ніж ходити пішки», а коли цей «втомиться», він «осідлає іншого голубка».

Яке застосування
Джек знайшов
туркам під Балаклавою
(карикатура з журналу,
1856 р.)

? Що символізує поведінка Джека щодо турецького солдата? Що карикатура висміює — відносини між союзниками чи дисципліну в армії? Як ця карикатура може відображати моральний стан солдатів під час Кримської війни? Уявіть себе карикатуристом / карикатуристкою. Запропонуйте власний сюжет карикатури, яка могла б з'явитися у часи Східної війни 1853–1856 рр.

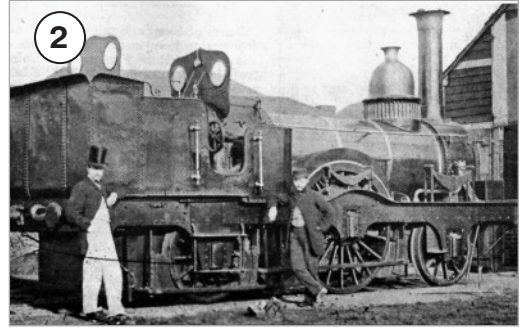
Тоді метою удару союзників мала стати база російського Чорноморського флоту — Севастополь. 1 вересня 1854 року величезна ескадра підійшла до берегів Криму. Того ж дня невеликий десант зайняв Євпаторію. А впродовж наступних п'яти днів відбулася висадка головних сил союзників — почалася 11-місячна облога міста. Власне, це була не зовсім облога, тому що Севастополь ніколи не був відрізаний від російської армії та постачання. Росіяни могли вільно підсилювати його гарнізон та поновлювати озброєння — отже, питання було у гіршому озброєнні російських солдатів, у бездарному командуванні та невмінні узгоджувати дії різних частин і налагоджувати постачання.

Історичні подробиці

Кримська війна стала першою, під час якої збудували тактичну залізницю. У січні 1855 р. британці почали прокладати колію від Балаклавської бухти до своїх позицій навколо Севастополя. Вже у квітні могли перевозити 240 т вантажу на день. Це була перша залізниця в Україні. Того ж місяця британські військові інженери за 18 днів від Балаклави до Варни протягнули телеграфний кабель дном Чорного моря. Звідти вже французькі інженери провели кабель до Бухареста, з'єднавши штаби союзників із їхніми столицями. Телеграф одразу ж дав змогу урядам у Лондоні й особливо Парижі втручатися у ведення війни. Окрім того, той телеграф став доносити подробиці війни до населення їхніх

країн практично в реальному часі. Навесні 1855 р. Франції та Британії вдалося налагодити поштове сполучення між солдатами експедиційних сил та їхніми родичами на батьківщині.

1) Проблеми комісаріату — дорога з Балаклави до Севастополя, в Кадикой, у вологу погоду (Вільям Сімпсон, малюнок, друга половина XIX ст.)

2) Британський локомотив (фото, середина XIX ст.)

? Чому будівництво залізниці від Балаклави до Севастополя було важливим для британських військ? Яким чином нові засоби зв'язку змінювали взаємодію між фронтом і цивільним населенням у країнах союзників?

Це і визначило результат війни у Криму. Постачати франко-британський корпус пароплавами морем виявилось легше, ніж постачати російську армію з території України сухоходом возами. У травні 1855 р. флот союзників здійснив рейд портами Криму та Азовського моря. Результатом було знищення там російської військової інфраструктури. Це ще більше ускладнило становище росіян у Криму. 27 серпня 1855 р. почався останній штурм Севастополя, в результаті якого союзники зайняли зруйноване місто.

Чорне море було головним, але не єдиним театром воєнних дій. Влітку — восени 1854 р. британсько-французька ескадра атакувала володіння Російської імперії на Балтійському морі і до жовтня блокувала російський флот у Кронштадті. На цьому тлі в листопаді 1855 р. Сполучене королівство Швеції і Норвегії уклало угоду із Британією та Францією, згідно з якою союзники пообіцяли шведам допомогу проти можливої російської агресії, а шведи зобов'язалися не поступатися територією на користь Росії.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/RBdJm

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від ютуб-каналу «Історія на карті» — «Кримська війна: велика поразка Російської імперії». Складіть у зошиті хронологічну лінію подій Кримської війни. Напишіть короткий висновок: чи можна Кримську війну вважати «першою сучасною війною»?

У 1854–1855 рр. французькі та британські кораблі діяли також у Білому морі, щоб не допустити створення Росією військової бази. На Далекому Сході союзники зазнали невдачі під час атаки на Петропавловськ-Камчатський, хоча місто було евакуйоване.

Важливим напрямом бойових дій стало Закавказзя. Тут ключовою подією була облога російськими військами фортеці Карс, яка в листопаді 1855 р. капітулювала через голод і хвороби. Облога Карса стала єдиним великим успіхом російської армії у війні. Після цього бойові дії фактично припинилися. Австрія, Пруссія і Швеція пригрозили Росії розривом дипломатичних відносин, тому уряд імператора Олександра II розпочав мирні переговори.

18 березня 1856 р. у Парижі було укладено угоду: Росія повернула Севастополь в обмін на Карс, втратила право тримати військовий флот на Чорному морі та передала Молдові частину Бессарабії. Османській імперії також заборонялося мати флот у Чорному морі.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини. Як художник показує ставлення союзників і ворогів одне до одного?

Підписання миру в Парижі
(Луї Едуард Дюбюф, 1856 р.)

Росія зазнала військової поразки, і це вдарило по її престижу. Армія втратила понад 100 тисяч солдатів. Росія опинилася в ситуації, коли балканський напрям експансії на якийсь час було заблоковано. Східна війна сприяла зміцненню позицій французького та англійського капіталів в Османській імперії і прискорила процес перетворення її у напівколоніальну країну. Водночас виявлена слабкість Росії перед країнами Західної Європи зумовила зменшення її впливу в міжнародних справах, зокрема у «східному питанні».

Однак, коли 1870 р. Франція зазнала поразки у війні з Пруссією, Росія денонсувала ті пункти угоди, що обмежували її права на Чорному морі. А ще через шість років Росія вкотре перебувала у стані війни з Османською імперією.

3. ВІЙНА І НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У XVIII–XIX ст. український чинник у війнах за панування в цьому регіоні був підпорядкований російським інтересам. Росія у нескінченних війнах з Османською імперією без вагань жертвувала українцями. Без українського людського і матеріального ресурсів царська армія не вийшла б до берегів Чорного моря й не закріпилася б там.

Поміркуймо!

Дізнавшись про початок війни, Т. Шевченко з обуренням писав: *«І знову потекла мужицька кров! Кати вінчані, мов пси голодні за маслак, гризуться знову»*. Який вплив Східної війни на населення України мав на увазі Шевченко, обурюючись її початком?

Робота з картоюqr.orioncentr.com.ua/Dxe8s

Скориставшись QR-кодом або покликанням (за можливості — інтегрованим атласом «Історія України. Всесвітня історія» для 9 класу), опрацюйте карту **«Східна (Кримська) війна 1853–1866 рр.»**. Визначте, яким чином Східна (Кримська) війна зачепила українські землі.

На кримськотатарське населення і приазовських ногайців російське командування дивилося як на зрадників і всіляко їх утискало. Їхні господарства було пограбовано. Обидві ворогуючі сторони у примусовому порядку залучали їх до забезпечення тилових робіт.

Восени 1854 р. з'явився наказ військового міністра Російської імперії про депортацію татар: *«Імператор наказав переселити від моря всіх прибережних жителів магометанського віросповідання у внутрішні губернії»*. Наказ було виконано частково — на заваді став брак транспортних засобів. Утім, із багатого південного узбережжя виселили майже всіх кримських татар. Після закінчення війни ця політика продовжувалася. У 1860–1862 рр. з Криму емігрувало більше 140 тис. татар. Реалізовувалася політика «Крим без татар».

Поміркуймо!

Висловіть припущення, якою була справжня мета виселення кримських татар з історичної батьківщини.

Арсенал громадянськості

Які права кримських татар були порушені внаслідок політики Російської імперії? Як знання про такі події допомагає оцінювати сучасні процеси в Криму? Сформулюйте 2–3 кроки, які можуть сприяти захисту прав корінних народів сьогодні.

Війна в Криму стала тяжким випробуванням для населення українських губерній. Українці становили до 50 % особового складу російської армії, а серед матросів Чорноморського флоту їх налічувалося близько 70 %. Значні сили були мобілізовані з українських земель: лише Полтавська губернія виставила 9,5 тис. ополченців. У Київській губернії та частині Волині сформували чотири кавалерійські полки. В обороні Севастополя брали участь підрозділи, сформовані переважно з мешканців українських губерній. Українці також переважали в екіпажах флоту.

У жителів України забирали або примусово закуповували за безцінь для армійських потреб продовольство і фураж. Але чи не найобтяжливішим було транспортування військових вантажів. Залізниць

ще не проклали, й десятки тисяч чоловіків і жінок відправляли на перевезення продовольства, фуражу та військових припасів. Масове невдоволення особливо проявилось серед селян, на яких головним чином і ліг важкий тягар утримання армії. Це спричинило заворушення, що увійшли в історію як «**Київська козаччина**».

Привід до селянських виступів 1855 р.

Опублікування царського маніфесту від 29 січня 1855 р. про створення державного морського ополчення в Петербурзькій і Архангельській губерніях

Селяни України вирішили, що це стосується і їх

Почали поширюватися чутки, що зміст царського маніфесту поміщики приховують, що насправді цар обіцяв після запису в козацьке ополчення звільнення від кріпацтва з наданням поміщицької землі, реманенту, лісів і лук

Селяни примушували священників складати списки козаків, а записавшись, поводили себе, як вільні люди — не відбували панщину, не виконували розпорядження поміщиків і їхніх управителів, створювали органи самоврядування, відбирали в поміщиків землю і майно.

Почавшись у лютому **1855 р.**, селянський рух у березні — квітні охопив 8 із 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Поміщики змушені були залишати свої маєтки. На придушення «козаччини» уряд кинув регулярні війська. У деяких селах селяни вступали в бій із солдатами. За неповними даними, було вбито й поранено 100 учасників руху.

Іншим проявом селянського руху став **похід селян «у Таврію за волею»**. Поширились чутки про те, що російський уряд закликає селян переселятись до Криму з наданням усім охочим волі й землі. Навесні і влітку 1856 р. розпочався масовий рух селян до Перекопу, для припинення якого владі довелося створювати військові заслони і вдаватися до кривавих ексзекуцій.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфу і додаткових джерел інформації заповніть таблицю у зошиті або нотатнику.

Критерій	«Київська козаччина»	«Похід у Таврію за волею»
Причини повстання		
Місце подій		
Характер повстання		
Кількість учасників		
Наслідки повстання		

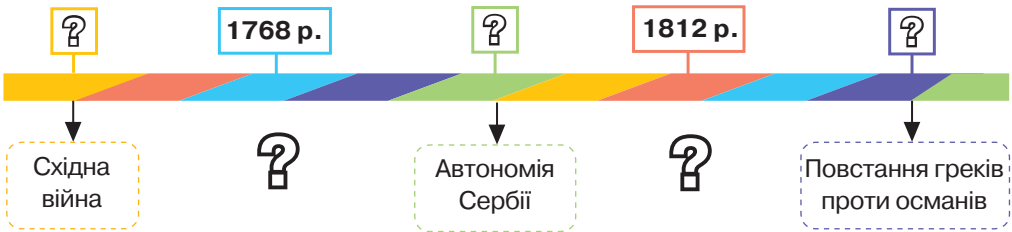
Таким чином, у середині XIX ст. бездержавність українців укотре боляче по них вдарила. Вони були втягнуті в орбіту чергової воєнної авантюри російського самодержавства, яке переможною війною проти Османської імперії хотіло зміцнити свої позиції в країні.

Однак війна завершилася поразкою Росії й загострила цілу низку проблем в державі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Що таке «східне питання» у контексті європейської політики XIX ст.?
2. Які країни були головними учасниками боротьби за вплив на Балкани?
3. Назвіть ключові конфлікти та війни, пов'язані зі «східним питанням».
4. За допомогою матеріалів параграфа заповніть і доповніть запропоновану лінію часу в зошиті або нотатнику.

5. Чи можна було уникнути конфліктів на Балканах, якби європейські держави діяли спільно? Аргументуйте свою думку.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи.

Група 1. «Росія та союзники на Балканах». *Завдання:* **а)** дослідіть, яку роль Росія відігравала у «східному питанні»; **б)** поясніть, чому Росія підтримувала православні народи Балкан; **в)** виберіть один важливий конфлікт чи дипломатичний крок Росії і підготуйте коротку презентацію для класу.

Група 2. «Велика Британія та інші європейські держави». *Завдання:* **а)** розкажіть про позицію Великої Британії та інших європейських держав щодо ослаблення Османської імперії; **б)** поясніть, чому європейські держави прагнули зберегти «баланс сил»; **в)** підготуйте аргументи, чому Велика Британія могла протидіяти російським претензіям на Балкани.

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви берете участь у дипломатичній місії у XIX ст. і повинні вирішити «східне питання» мирним шляхом. Який план дій ви запропонували б?
2. Уявіть себе журналістом / журналісткою. Складіть коротку газетну статтю «Європа та Балкани: боротьба за вплив», використовуючи історичні факти та уявну хроніку подій.

Пригадайте історію утворення незалежних держав на Балканах. Які найбільш важливі проблеми заклалися у цьому регіоні?

1. «БАЛКАНСЬКА ПРОБЛЕМА» у другій половині XIX ст.

Розв'язання балканських та османських проблем ускладнювало те, що у другій половині XIX ст. регіон став центром зіткнення інтересів великих держав, а від його долі почав залежати загальний баланс сил у Європі.

Балканські лідери чітко розуміли, як обернути ворожнечу великих держав собі на користь. Найчастіше покладалися на допомогу Росії, проте шукали військового заступництва і фінансової підтримки також у Франції, Австрії і навіть Британії. Великі держави не лише контролювали зовнішню політику новоутворених держав, але й із запалом втручалися у їхні внутрішні конфлікти.

У добу творення націй, коли карта Європи різко змінювалася, балканські народи прямували тим самим шляхом, що й решта європейських націй. Головними завданнями того часу стали прагнення до національного об'єднання та державності. Зразками слугували об'єднані Італія та Німеччина, а також Угорщина, яка зуміла стати рівноправним партнером у державі Габсбургів. Незалежні або автономні уряди виникали у Дунайських князівствах, Греції, Чорногорії та Сербії, проте Османська імперія все ще контролювала більшу частину півострова — Боснію, Герцеговину, Македонію, Фракію, а також болгарські та албанські землі.

Поміркуймо!

Чому Балкани у другій половині XIX ст. стали «центром зіткнення інтересів» великих держав? Які приклади об'єднання націй слугували моделлю для балканських народів?

Після Східної війни Британія продовжила курс на збереження цілісності Османської імперії. Габсбурзька монархія цілком підтримувала цю позицію: уряд у Відні, звісно ж, зовсім не хотів мати своїм сусідом сильну Сербську державу. Російський уряд був на той час повністю поглинутий внутрішніми реформами, а тому намагався підтримувати загальний мир на Балканах. Франція після поразки у війні з Пруссією не мала жодних можливостей займатися «східним питанням».

Значний вплив на ситуацію мав російський панславізм. Панславісти виступали за звільнення слов'янських народів з-під осман-

ського чи габсбурзького панування та об'єднання їх у федерацію держав, у якій Росія відігравала б провідну роль. На Балканах їх цікавила передусім доля православних слов'ян — сербів, болгар та чорногорців. При цьому не могло бути й мови про звільнення з-під російського підданства поляків: фактично, до них як до католиків росіяни завжди ставилися з великою недовірою і вважали зрадниками слов'янської єдності. У міжнародних відносинах панславістська партія більше виступала проти Габсбургів, ніж проти Османів.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру. Як Росія намагалася поширювати свій вплив на слов'янські народи Балкан? Які символи на карикатурі можуть вказувати на роль Росії у «захисті слов'ян»? Чому Британія ставилася критично до панславізму? Обговоріть, панславізм був ідеологією захисту слов'ян чи інструментом російського впливу на регіон. Уявіть, що ви британський карикатурист / карикатуристка XIX ст. Складіть короткий опис нової карикатури на тему панславізму.

Російська цивілізація
(карикатура
з британського
тижневика «Панч»,
1883 р.)

Організацією панславістів було **Слов'янське благодійне товариство**, засноване у 1858 р. в Москві. У 1870-х роках панславістські погляди були до душі різним верствам населення Російської імперії. Держава щойно зазнала поразки у Східній війні, а розпочаті реформи ще не давали очікуваних результатів. Становлення об'єднаної Німеччини означало появу в Європі ще одного могутнього суперника. Тоді панславісти пропонували плани російського домінування над слов'янами.

Затяжна криза на Балканах дала змогу прихильникам цієї доктрини суттєво вплинути на формування російської зовнішньої політики.

2. РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1877–1878 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

27 квітня 1877 р. російський імператор Олександр II підписав маніфест про оголошення війни Османській імперії. Російська армія мала діяти на двох фронтах — Балканському та Кавказькому, але основним вважався Балканський фронт. Російські війська швидко форсували Дунай та захопили стратегічно важливі міста Систов і

Тирново. На боці Росії виступило Румунське князівство. Болгарію охопило патріотичне піднесення. Скрізь створювалися загони добровольців, які вливалися до регулярної російської армії.

Найдовше протримався османський гарнізон фортеці Плевна. Після трьох невдалих штурмів Плевни розпочалася її тривала облога, яка завершилася в грудні 1877 р. капітуляцією гарнізону. Відразу після падіння Плевни у війну проти Османської імперії вступили Сербія та Чорногорія. У січні 1878 р. російські війська захопили Софію та розгромили османські війська біля Пловдиву. Ця перемога відкривала шлях на Стамбул. Однак різкі протести Великої Британії, що погрожувала Росії війною, примусили російське командування відмовитися від захоплення османської столиці.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа і додаткових джерел інформації складіть коротку історичну довідку для енциклопедії про події російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Які наслідки мала війна для населення?

31 січня 1878 р. було підписано перемир'я, а 3 березня у містечку Сан-Стефано, за 12 км від Стамбула, сторони уклали мирний договір.

За **Сан-Стефанським договором**, Болгарія здобувала власну державність і проголошувалася автономним князівством — васалом Туреччини. Її територія мала охоплювати не тільки північні, а й південні регіони (Македонію, Східну Румелію) з виходом до Егейського моря. Створення такої великої слов'янської держави європейські уряди розцінили як порушення Росією балансу сил. Ні австрійців, ні британців не влаштовувало посилення російського впливу на Балканах. Лондон та Відень вимагали оголосити Сан-Стефанський договір попереднім. Вони домоглися від російського імператора згоди на скликання міжнародного конгресу, який відкрився 13 червня 1878 р. в Берліні. 13 липня був підписаний **Берлінський трактат**.

Підписання Сан-Стефанського
мирного договору
(невідомий автор,
1878 р.)

Під тиском Великої Британії та Австро-Угорщини основні положення Сан-Стефанського договору зазнали суттєвих змін. Щойно утворену велику Болгарську державу поділили на три частини: власне Болгарії залишили всі землі на північ від Балкан разом із районом довкола Софії, надали їй статус автономного князівства і зобов'язали сплачувати османам невелику данину. До Східної Румелії увійшли території між Балканами та горами Родопами, вона отримала напівавтономний статус

під протекторатом великих держав, а султан зберіг за собою право призначати сюди християнського намісника; Македонію та Фракію повернули під владу османів.

Поміркуймо!

Чому європейські держави розцінили створення Великої Болгарії як порушення балансу сил? Порівняйте ідею Сан-Стефанського договору та результат Берлінського конгресу. Які інтереси великих держав були реалізовані? Напишіть лист від імені болгарського лідера до російського імператора, де висловлюєте занепокоєння змінами Берлінського конгресу та пропонуєте план дій для захисту національних інтересів.

3. «БАЛКАНСЬКИЙ ВУЗОЛ». БОСНІЙСЬКА КРИЗА. БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ

Хоча до 1887 р. формування національних держав на Балканах майже завершилося, багато цілей ще не було досягнуто. Не всюди відбулося об'єднання національних територій — особливо це стосувалося албанських земель. Ба більше, багато південних слов'ян та румунів і далі були підданими Австро-Угорщини. Османська імперія продовжувала контролювати більшу частину Балканського півострова. До того ж новоутворені національні держави одразу ж зіткнулися з численними проблемами.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/mPvK5

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і, скориставшись картою **«Балканські війни»**, поясніть територіальні суперечки між новоутвореними державами на Балканах.

Формуючи зовнішню політику, молоді уряди повинні були визначатися з національним питанням. Жодна з нових балканських держав не об'єднувала всіх представників того чи іншого етносу. Саме тому виникали численні плани подальшого нарощування територій. Водночас власну національну ідею слід було пропагувати.

Тогочасні мешканці Балкан мало переймалися ідеями націоналізму. Більшість селян відчували власну спорідненість хіба зі своєю родиною, регіоном та місцевою церквою. Нові уряди дуже швидко зрозуміли, що патріотизму треба навчати. Тому головні зусилля держав та їхніх освітніх систем були зорієнтовані на розробку та поширення національної пропаганди.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте карикатуру, подану на наступній сторінці. Кого на ній зображено? Як художник показує відносини між європейськими державами? Яку головну ідею хотів передати автор? Чи можна стверджувати, що карикатура натякає на неминучість великого конфлікту? Чому? Які саме проблеми та конфлікти на Балканах

Лідери великих держав і киплячий балканський котел (карикатура з журналу «Панч», 1913 р.)

робили цей регіон «вузлом», що складно розв'язати? Чому Балкани порівнювали з пороховим льохом або киплячим казаном?

Важливим кроком у формуванні національних держав на Балканах стало підпорядкування церкви місцевій владі замість Константинопольського патріархату. Це означало не відокремлення церкви від держави, а лише зміну її підлеглості.

Балканські лідери активно використовували образ османської загрози як елемент національної пропаганди. «Турецьке ярмо» стало частиною національних міфів і засобом мобілізації населення, а також відволікання уваги від внутрішніх проблем управління.

Привід до міжнародного конфлікту

Боснійська криза 1908 р.

Боснія здавна була проблемним регіоном:

- приблизно третина населення регіону були мусульманами
- більшість з них були слов'янами за походженням і розмовляли сербохорватською мовою

1878 р. Боснія і Герцеговина були окуповані Австро-Угорщиною, хоча формально залишалися у складі Османської імперії

1908 р. австрійський уряд оголосив про остаточну анексію цих територій — це суттєво зміцнювало позиції Австро-Угорщини на Балканах

Велика Британія і Франція обрали нейтралітет

протест Сербії і Росії

Німеччина відкрито підтримала Австро-Угорщину

Діємо: практичні завдання

Розгляньте обкладинку французького періодичного видання Le Petit Journal про Боснійську кризу: князь Фердинанд Болгарський проголошує незалежність і коронує себе царем, австрійський імператор Франц Йосиф анексує Боснію та Герцеговину, а османський султан Абдул-Гамід II стежить за цим.

Боснійська криза
(обкладинка Le Petit Journal, 1908 р.)

? Кого символізують три постаті? Що можна сказати про їхні ролі в Боснійській кризі? Що означає «*піднімання*» територій Болгарії, Боснії та Герцеговини? Чому це подано у вигляді мішків? Які деталі карикатури показують загострення суперечностей на Балканах? Чому султан зображений безпорадним спостерігачем, а не активним учасником? Який був зв'язок між Боснійською кризою та ширшим «*балканським вузлом*»? Що хотів показати французький художник європейській публіці?

Російська імперія прагнула створити союз балканських держав під власним контролем. У 1911–1912 рр. Сербія та Болгарія вели довгі переговори про розподіл сфер впливу на Балканах, до яких долучилися Греція і Чорногорія. Восени 1912 р. був створений **Балканський союз**, учасники якого у жовтні 1912 р. оголосили війну Османській імперії; історики назвали її **Першою Балканською війною**. Протягом місяця болгарська армія взяла в облогу Адріанополь та наблизилась до Стамбула, сербська — розбила османів у Македонії та Албанії і вийшла до Адріатичного моря. Греки зайняли місто Салоніки. У грудні 1912 р. османи попросили миру, і в Лондоні почалися переговори. 29 травня 1913 р. був підписаний **Лондонський мирний договір**, за яким Османська імперія втратила всі свої європейські володіння, окрім клаптика землі біля Стамбула, та була підтверджена незалежність утвореної у листопаді 1912 р. держави **Албанія**. Розподіл нових територій мав відбутися пізніше.

Саме з цим виникли проблеми: Сербія була обурена тим, що не отримала виходу до моря, а між союзниками виникли протиріччя щодо долі **Македонії** — на цей регіон претендували болгари, серби і греки. У травні 1913 р. був укладений таємний греко-сербський союз, спрямований проти Болгарії.

Поміркуймо!

Розгляньте зображення Балканського союзу. Які країни представляють зображені постаті? За якими елементами можна впізнати ці держави? Що говорить про їхній намір чи єдність? Чому вони зображені разом? Чому на задньому плані видніється Собор Святої Софії? Яке значення мав цей храм для православних народів Балкан і для Османської імперії? Чому саме православні держави об'єднані проти Туреччини? Які політичні, релігійні або історичні причини стоять за таким союзом?

Балканський союз (невідомий автор,
військовий постер, 1912 р.)

У червні 1913 р. нападом болгарської армії на вчорашніх союзників почалася **Друга Балканська війна**. Проти Болгарії виступили Сербія, Греція, Чорногорія, Румунія, підтримала цей союз і Османська імперія. Наприкінці липня 1913 р. Болгарія капітулювала. За **Бухарестським мирним договором**, у серпні 1913 р. Македонія була поділена між Сербією та Грецією, Румунія отримала регіон Добруджа, а османи повернули собі Адріанополь.

Геополітичне становище у регіоні суттєво змінилося. Балканський союз розвалився, території Сербії та Чорногорії збільшилися майже вдвічі, а Османська імперія більше не була європейською державою. Приниження Болгарії штовхнуло її до союзу з Німеччиною та Австро-Угорщиною, а Сербія опинилась у залежності від Антанти і насамперед від Росії, Румунія також схилилася до союзу з Антантою. З'явилася нова держава — Албанія, яка відрізала Сербію від Адріатичного моря. Вона стала предметом зазіхань для Австро-Угорщини та Італії.

Посилився вплив Німеччини — будівництво Багдадської залізниці і підпорядкування військово-політичному впливу Німеччини султанської влади на чолі з Абдул-Гамідом II, а трохи пізніше і молодотурків забезпечили на початку XX ст. переважання позицій Німеччини в Османській імперії.

Німецька експансія сприяла посиленню російсько-німецького і особливо англо-німецького протистояння. Крім того, активізація експансії Австро-Угорщини на Балканському півострові й остаточна анексія Боснії та Герцеговини призвели до крайньої напруженості в австро-російських відносинах. У регіоні склалася нова розстановка сил — замість єдиного союзу православних держав під протекцією Росії фактично утворилися два угруповання: Сербія, Греція і Румунія з одного боку, Болгарія і Османська імперія — з іншого. Підсумки Балканських війн загострили «східне питання» і наблизили початок світової війни.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Чому Балкани у XIX — на початку XX ст. називали «*пороховою діжкою Європи*»?
2. Назвіть держави, що першими отримали незалежність на Балканах.
3. Що таке «*східне питання*»? Які великі держави були зацікавлені у його вирішенні й чому?
4. Поясніть поняття «*панславізм*».
5. Які наслідки мала російсько-турецька війна 1877–1878 рр.?
6. Що стало причиною Боснійської кризи 1908 р.?
7. Поясніть, чому Балканські війни змінили розстановку сил у Європі.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Група 1: «Причини напруженості на Балканах». **Завдання:** **а)** складіть перелік головних причин, які перетворили Балкани на «порохову діжку Європи»; **б)** визначте, які держави були зацікавлені здобути вплив у регіоні та чому; **в)** поясніть, як панславізм та націоналізм впливали на події; **г)** підготуйте короткий усний «дайджест» (2 хв): чому конфлікт на Балканах був неминучим?

Група 2: «Події та наслідки Балканських криз». **Завдання:** **а)** створіть хронологічний ланцюжок: Боснійська криза → Балканський союз → Балканські війни → наслідки для Європи; **б)** визначте, хто посилювався, а хто послабився після Балканських війн; **в)** поясніть, чому саме Балкани стали «розігрівом» перед Першою світовою війною; **г)** підготуйте презентацію (2 хв): як Балканські війни змінили політичну карту світу?

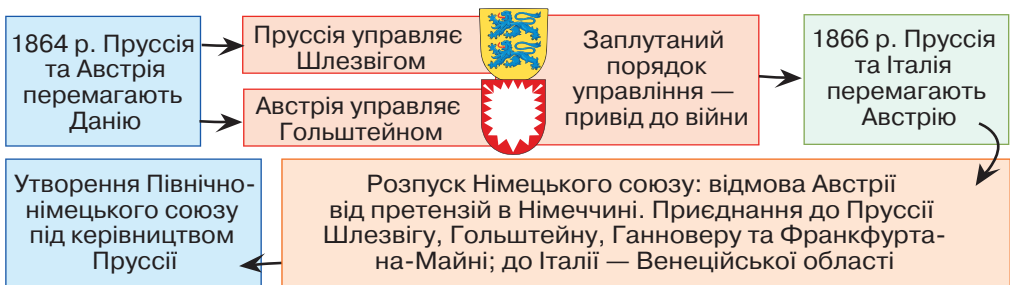
III. Мислимо творчо

- Створіть мініпроект «Моя карта Балканських конфліктів». Позначте: **1)** османські володіння до 1877 р.; **2)** території, що мали відійти Болгарії за Сан-Стефанським договором; **3)** зміни після Берлінського конгресу; **4)** кордони після Балканських війн.
- Напишіть коротке есе (7–10 речень) «Чому Балкани стали причиною Першої світової війни?». Використайте терміни: *анексія, союз, панславізм, націоналізм, вплив великих держав*.

§ 65

ФРАНКО-ПРУССЬКА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Пригадайте. Які країни стояли на заваді об'єднання Німеччини? Розгляньте схему. Поясніть, які кроки до об'єднання вдалося зробити Пруссії.

1. ВИТОКИ ФРАНКО-ПРУССЬКОГО КОНФЛІКТУ

Після створення Північнонімецького союзу на шляху об'єднання Німеччини стояла лише Франція, яка продовжувала підтримувати роздробленість Німеччини. Для Пруссії війна з Францією була останнім кроком на шляху до завершення об'єднання Німеччини. Південнонімецькі держави, які ще не входили до складу Північнонімецького

союзу, вагалися. Бісмарк розумів, що зовнішня загроза з боку Франції може стати тим чинником, який згуртує їх навколо Пруссії. Обидві країни мали свої внутрішньополітичні мотиви для початку війни. Наполеон III сподівався, що успішна війна зміцнить його владу та відверне увагу населення від внутрішніх проблем Франції. З іншого боку, успішна війна для Пруссії зміцнила б позиції Бісмарка та монархії, завершивши процес об'єднання Німеччини.

Наполеон III вирішив укріпити позиції Франції приєднанням Великого Герцогства Люксембург. Пруссія не погодилася з його намірами, що призвело до різкого погіршення франко-пруських відносин. Голова прусського уряду О. фон Бісмарк був переконаний, **що війна з Францією неминуча й необхідна для завершення об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю»**. Для забезпечення нейтралітету провідних держав Європи в ролі агресора мала виступити Франція.

Отто фон Бісмарк

«Я ніколи не сумнівався, що перемога над Францією повинна передувати відновленню німецького королівства, і якщо нам не вдалося цього разу довести справу до досконалого завершення, то на горизонті вимальовувалися подальші війни без попередньої гарантії нашого повного об'єднання».

Поміркуймо!

Чому Франція була перешкодою на шляху до створення об'єднаної Німеччини? Як війна може бути використана задля вирішення внутрішніх проблем держави? Сформулюйте моральну оцінку такого підходу до війни. Як могли вплинути люксембурзькі претензії Франції на Південнонімецькі держави? Чому для О. фон Бісмарка було важливим, щоб війну почала Франція?

Безпосереднім приводом до війни стала кандидатура Леопольда Гогенцоллерна-Зігмарінгена, родича прусського короля Вільгельма I, на іспанський престол. Франція сприйняла це як спробу Пруссії оточити її та посилити свій вплив. Париж вимагав відмови Леопольда від престолу, а також гарантій, що він ніколи більше не претендуватиме на нього.

У відповідь на ці вимоги прусський канцлер Отто фон Бісмарк майстерно використав ситуацію. Він відредагував повідомлення про переговори Вільгельма I з французьким послом (так звана «Емська депеша»), зробивши її тон більш різким та образливим для французів. Публікація цієї «депеші» у пресі викликала хвилю обурення з боку Франції. 19 липня 1870 р. вона оголошує війну Пруссії. Бісмарк досяг своєї мети — Франція стала агресором.

Свідчать документи

Комюніке Бісмарка: «Після того, як повідомлення про відмову принца Гогенцоллерна було офіційно передано імператорському французькому уряду іспанським королівським урядом, французький посол звернувся в Емсі до Його Величності короля з вимогою уповноважити його телеграфувати до Парижа, що Його Величність король зобов'язується назавжди відмовлятися давати свою згоду, якщо Гогенцоллерни знову висунуть свою кандидатуру.

Його Величність король відтак відмовився прийняти французького посла ще раз і наказав черговому ад'ютантові повідомити пану послу, що Його Величність не має наміру більше нічого повідомляти послу».

Свідчать документи

Проблеми перекладу

У французькому перекладі, зробленому агентством Navas, не було перекладено німецьке слово Adjutant, яке позначає високопоставленого ад'ютанта, але у французькій мові воно описує лише унтерофіцера (adjutant), що означало, що король навмисно образив посла, не вибравши офіцера, який би передав йому послання. Саме ця версія була надрукована більшістю газет наступного дня, 14 липня (День взяття Бастилії), і задала тон, дозволивши французам повірити, що король образив їхнього посла ще до того, як той встиг розповісти свою історію.

Поміркуймо!

Чому Франція була проти кандидатури принца Гогенцоллерна на іспанський престол? Поміркуйте: Емська депеша для Франції була причиною чи приводом для початку війни? На кому лежить провина за початок війни?

2. ВОЄННІ ДІЇ 1870–1871 рр.

Як промислова революція могла вплинути на перебіг воєнних дій?

Французькі та пруські вояки 1871 р. (сучасна реконструкція)

Незважаючи на те, що Франція першою оголосила війну, її мобілізація та розгортання військ були значно повільнішими та менш

організованими, ніж у Пруссії. Французьке командування, очолюване імператором Наполеоном III, планувало швидке вторгнення на територію Південної Німеччини, розраховуючи на підтримку Австрії та італійських держав, які, однак, залишилися нейтральними.

Вже наприкінці липня 1870 р. прусська армія, яка швидко і ефективно мобілізувалася завдяки розвиненій залізничній мережі, зосередила значні сили на кордоні. Французькі війська, розпорошені та погано підготовлені до наступу, виявилися неготовими до масштабного конфлікту. Їхнє символічне «вторгнення» на невелику ділянку німецької території швидко захлинулося, і вже за кілька тижнів ініціатива повністю перейшла до пруссько-німецьких військ.

Поміркуймо!

Чому Росія підтримувала Пруссію, погрожуючи Австрії вторгненням до Галичини? Чому Італії була вигідна поразка Франції?

Пруська армія швидко перейшла в наступ і завдала низки поразок французам. Французька армія виявилася неготовою до швидких маневрів та оточення, які майстерно застосовував прусський Генеральний штаб. Вирішальним моментом стала битва під Седаном 1 вересня 1870 р. Французьке військо зазнало нищівної поразки, а сам імператор Наполеон III потрапив у полон разом із близько 100 тисячами солдатів. Це стало справжнім шоком для Франції та переломним моментом у війні.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Британський історик та політик Майкл Говард:

«Поразка під Седаном, як і поразка пруських військ під Єною шістдесят чотири роки тому, була наслідком не просто помилкового командування, а й недосконалої військової системи; а військова система держави не є самостійною частиною соціальної системи, а є її складовою частиною в цілому. Французи мали всі підстави розглядати свої поразки як покарання. Соціальні та економічні зміни останніх п'ятдесяти років призвели до військової та промислової революції. Пруссія йшла в ногу з часом, а Франція — ні. У цьому полягала основна причина її поразки».

Британський історик Пол Кеннеді:

«...кілька великих конфліктів цієї епохи — до певної міри Кримська війна, але особливо Громадянська війна в США та Франко-пруська війна — приносили поразку тим суспільствам, які не змогли модернізувати свої військові системи і не мали широкої промислової інфраструктури для підтримки величезних армій та набагато дорожчого і складнішого озброєння, яке на той час змінювало характер війни».

Новина про поразку і полон імператора спричинила політичну кризу в Парижі. 4 вересня 1870 р. в столиці було проголошено **Третю Республіку**, яка замінила Другу імперію. Новий уряд вирішив продовжити війну, попри тяжке становище, сподіваючись на підтримку населення та можливі повстання в Німеччині.

Пруські війська швидко оточили Париж і почали облогу, що тривала понад чотири місяці (з вересня 1870 р. до січня 1871 рр.). Місто страждало від голоду й холоду. Французи чинили відчайдушний опір, але ситуація ставала дедалі безнадійнішою. 28 січня 1871 р. Франція капітулювала і в Парижі було підписано перемир'я.

Руїни будинку в Сен-Клу
(фото майстерні Адольфа Брауна, 1871 р.)

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/0SluX

Чому битва під Седаном стала переломною? За допомогою QR-коду або покликання опрацюйте карту **«Франко-пруська війна»**. Чому оборона Парижа була приречена на невдачу? На основі матеріалу підручника назвіть причини поразки Франції.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Американський військовий історик Джеффрі Вавро:

«Пруські війська були надзвичайно добре підготовлені і в інших сферах. У 1870 р. вони винайшли “ідентифікаційний жетон”: овальний диск, який носив кожен солдат і на якому було вказано його ім'я, полк і місце проживання...»

Щоб згуртувати армію і націю, кожному солдату видали по дванадцять поштових листівок із марками, щоб він міг писати своїм близьким протягом всієї кампанії».

Арсенал громадянськості

Як впровадження ідентифікаційних жетонів могло свідчити про повагу до особистості кожного солдата навіть у складних умовах війни? Чому, на вашу думку, пруське командування вважало важливим забезпечити солдатів можливістю підтримувати зв'язок із родинами? Які цінності суспільства це відображає? Як держава може піклуватися про гідність і права своїх громадян навіть під час війни? Наведіть приклади з історії або сучасності.

Які форми підтримки морального духу громадян і солдатів є прийнятними з погляду демократичного суспільства? Чи можна сказати, що турбота про зв'язок солдата з родиною сприяє єдності суспільства? Чому?

3. НАСЛІДКИ ВІЙНИ ТА УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Згадайте, коли і за яких умов було ліквідовано Священну Римську імперію.

Найважливішим наслідком війни стало утворення єдиної Німецької імперії. Після розгрому французьких армій та капітуляції Наполеона III німецькі князівства, які раніше входили до складу Північнонімецького союзу, а також південнонімецькі держави (Баварія, Вюртемберг, Баден та Гессен) погодилися на створення єдиної держави під верховенством Пруссії.

18 січня 1871 р. у Дзеркальній залі Версальського палацу, резиденції французьких королів, відбулася урочиста церемонія проголошення Німецької імперії. Пруський король Вільгельм I був проголошений німецьким імператором (кайзером). На політичній карті Європи з'явилася нова потужна держава.

Поміркуймо!

Чому імперію було проголошено саме у Версальському палаці?

Проголошення Німецької імперії
(Антон фон Вернер,
1882 р.)

Малий герб
німецького
імператора
в 1871–1889 рр.

Історичні
подробиці

[qr.orioncentr.
com.ua/HfBrU](http://qr.orioncentr.com.ua/HfBrU)

За умовами Франкфуртського мирного договору, підписаного в травні 1871 року, Франція втратила німецькомовні Ельзас і частину Лотарингії, які були приєднані до Німецької імперії як окрема імперська територія. Ці землі мали стратегічне значення, а також були економічно розвиненими. Крім того, Франція мала виплатити Німеччині величезну контрибуцію в розмірі 5 мільярдів золотих франків. Німецькі війська залишалися на території країни до повної виплати цієї суми.

Поміркуймо!

Опишіть територіальні зміни в Європі, які відбулися внаслідок франко-пруської війни. Чому умови мирного договору були для Франції надзвичайно важкими та викликали глибоке обурення в суспільстві?

Перемога у війні зробила Німеччину найсильнішою державою на континенті. У країні швидко розвивалися промисловість, армія та флот. Відтепер центром політичної сили в Європі стала Німецька імперія, а Франція, ослаблена поразкою, тимчасово втратила провідні позиції.

Поразка, втрата територій і національна образа спричинили виникнення у Франції так званої ідеології **реваншизму** — прагнення взяти реванш за приниження та повернути втрачені землі. Це явище стало постійним джерелом напруженості в європейській політиці й однією з причин Першої світової війни у XX столітті.

Поміркуймо!

Поясніть поняття «реваншизм». Розгляньте репродукцію картини, де учитель у французькій школі показує Ельзас-Лотарингію. Чому картина символізує реваншизм?

Чорна пляма
(Альберт
Беттанньє,
1887 р.)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**І. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Назвіть причини та привід до франко-пруського конфлікту.
2. Опишіть перебіг франко-пруської війни.
3. Назвіть причини утворення Німецької імперії.

II. Обговорюємо у групі

1. Чи можна було мирним шляхом вирішити франко-прусські суперечності?
2. Поразка Франції у франко-прусській війні: закономірність чи випадковість?
3. Яке значення підсумків франко-прусської війни для зміни політичної карти Європи?

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви — журналіст / журналістка одного з європейських видань 1871 р. Підготуйте репортаж із Версальського палацу про проголошення Німецької імперії, відображаючи як офіційну ейфорію, так і приховані побоювання та незадоволення європейських держав.
2. Уявіть себе на уроці у французькій школі, зображеному на картині «Чорна пляма» (див. с. 169). Вигадайте бесіду вчителя та учнів. Розіграйте мінівіставу на основі бесіди.

§ 66

СИСТЕМА «ОЗБРОЄНОГО МИРУ»

Пригадайте. Чому Німеччина прагнула ізолювати Францію й запобігти її союзам з іншими державами? Хто міг бути потенційним союзником Франції у протистоянні з Німеччиною?

1. ТРОЇСТИЙ СОЮЗ ТА АНТАНТА

У 1890-х роках Німеччина активно просуvala свою зовнішню політику, прагнучи наздогнати колоніальні імперії. Швидкий розвиток промисловості вимагав нових ринків збуту, а Німеччина мала мізерні колоніальні території та обмежені ресурси. Це викликало бажання переділу світу. Посилення німецької присутності на Близькому Сході, зокрема проект Багдадської залізниці, викликало тривогу у Великої Британії, яка дотримувалася політики «блискучої ізоляції» та прагнула зберігати рівновагу сил у Європі.

На межі XIX–XX ст. суперництво між Німеччиною та Великою Британією стало головним у міжнародній політиці. Їхні економічні та колоніальні інтереси перетиналися, а змагання у військово-морському озброєнні також лише загострювало конфлікт. Напруга зростала через боротьбу за вплив у Південній Африці. У відповідь країни почали шукати можливості її посилення за допомогою **військово-політичних союзів**.

Варто запам'ятати!

Військово-політичний союз — об'єднання двох або більше держав з метою спільних дій для вирішення загальних політичних, економічних та військових завдань.

Причини утворення блоків

Економічне суперництво

Розвиток індустріалізації посилив конкуренцію за ринки збуту товарів та джерела сировини

Колоніальні зазіхання

Більшість «вільних» територій вже були поділені, тому нові гравці на світовій арені були невдоволені

Гонка озброєнь

Активний розвиток військових технологій і збільшення армій створювали атмосферу недовіри та напруги

Національні конфлікти

Прагнення до незалежності та територіальні претензії створювали постійну загрозу збройних конфліктів

Прагнення домінування

Деякі держави, зокрема Німеччина та Велика Британія, мріяли про світове панування, що викликало занепокоєння у інших провідних держав

Поміркуймо!

Чому Німеччина мала мізерні колоніальні володіння? Чому інші країни були зацікавлені в утворенні військово-політичних союзів?

Першим військово-політичним блоком, що оформився в Європі, став **Троїстий союз**.

1879 р. ➔ Німеччина та Австро-Угорщина уклали **Двоїстий союз**

передбачав взаємодопомогу у випадку нападу Росії на одну з держав або нападу Франції на Німеччину

1882 р. ➔ до цього союзу приєдналася Італія, яка прагнула заручитися підтримкою у своїх колоніальних амбіціях та територіальних суперечках з Францією

Домовилися не брати участі в жодних угодах, спрямованих проти одного з них

Утворився Троїстий союз

Італія повинна була зробити те саме в разі нападу Франції на Німеччину

Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язалися надати Італії допомогу, якщо вона зазнає нападу з боку Франції

Австро-Угорщина звільнялася від надання допомоги Німеччині проти Франції

Велика Британія відмовилася від пропозиції долучитися до блоку

Поміркуймо!

Чому ідея Росії про Союз трьох імператорів (Росії, Німеччини та Австро-Угорщини) зазнала краху? Чому Велика Британія відмовилася від союзу з Німеччиною?

Свідчать документи

Витяг з військової конвенції від 5 (17) серпня 1892 р.: «Натхненні однаковим прагненням до збереження миру, Франція і Росія, маючи єдиною метою підготуватися до вимог оборонної війни, спричиненою нападом військ Троїстого союзу проти однієї з них, домовилися...

1. Якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, підтриманої Німеччиною, Росія використає всі війська, які вона може мати у своєму розпорядженні, для нападу на Німеччину.

Якщо Росія зазнає нападу Німеччини або Австрії, підтриманої Німеччиною, Франція використає всі війська... для нападу на Німеччину.

2. У випадку мобілізації військ Троїстого союзу або однієї з його держав, Франція і Росія негайно, ...не чекаючи жодної попередньої угоди, мобілізують одночасно всі свої сили і спрямують їх якомога ближче до своїх кордонів».

? Чи згодні ви з тезою конвенції про те, що Франція та Росія були «натхненні» прагненням до збереження миру? Чи був франко-російський союз агресивним?

У відповідь на створення Троїстого союзу Франція та Росія почали шукати шляхи до співпраці. У 1891–1893 рр. вони уклали військову конвенцію, а в 1904 р. Франція дійшла згоди з Великою Британією (так звана Сердечна угода, або Антанта). Нарешті, у 1907 р. до цієї угоди приєдналася Росія. Так було сформовано Антанту — союз Франції, Великої Британії та Російської імперії.

Утворення Троїстого союзу й Антанти означало перехід від гнучкої системи союзів до протистояння двох потужних військово-політичних блоків. Це суттєво обмежило можливості для мирного розв'язання конфліктів у Європі й зробило міжнародну ситуацію вибухонебезпечною, наближаючи континент до великої війни.

Поміркуймо!

Які чинники змусили Велику Британію відмовитися від політики «блискучої ізоляції»? Розгляньте плакат. Яку ідею він презентує? Які символи для цього використані?

Згода (плакат, 1914 р.)

2. МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА КОНФЛІКТИ наприкінці XIX — на початку XX ст.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. міжнародна політика дедалі більше визначалася **геополітикою** — прагненням держав контролювати стратегічно важливі території, торгові шляхи, колонії та ресурси. У цей період загострилася боротьба між великими імперіями за вплив у Європі, Азії, Африці та на Балканах.

Варто запам'ятати!

Геополітика — наука, що вивчає вплив географічних чинників на політичні та економічні рішення держав і націй, як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні.

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/nvhtz

Опишіть колоніальні володіння країн Троїстого союзу та Антанти. Території якого блоку були більш вдало розміщені? Який союз, на вашу думку, мав більше ресурсів? Скориставшись QR-кодом або покликанням, розгляньте історичну карту. Визначте її назву і запропонуйте легенду до неї.

Конфлікт (роки)	Причини	Наслідки
Китайсько-японська війна (1894–1895)	Суперництво за вплив у Кореї між Китаєм і Японією	Поразка Китаю, посилення Японії, втрата Кореї, Тайваню й Пескадорських островів
Іспано-американська війна (1898)	Боротьба США за вплив у Карибському басейні та визволення Куби від іспанського панування	Поразка Іспанії, США отримали контроль над Кубою, Філіппінами, Гуамом і Пуерто-Рико
Англо-бурська війна (1899–1902)	Боротьба Британії за контроль над бурськими республіками в Південній Африці та їхніми ресурсами (золото, алмази)	Поразка бурів, включення Трансваалю та Оранжевої республіки до складу Британської імперії
Російсько-японська війна (1904–1905)	Суперництво Росії та Японії за вплив у Кореї та Маньчжурії	Поразка Росії, втрата впливу в Східній Азії, революція 1905 р.
Боснійська криза (1908–1909)	Австро-Угорщина анексувала Боснію і Герцеговину, що викликало обурення в Сербії та Росії	Загострення протистояння між Антантою і Троїстим союзом
Конфлікт у Марокко (1911)	Суперництво між Францією та Німеччиною за вплив у Північній Африці	Зміцнення позицій Франції в Марокко, загострення напруження між Німеччиною та Антантою
Італійсько-турецька війна (1911–1912)	Боротьба Італії за контроль над Лівією, що була частиною Османської імперії	Італія здобула Тріполітанію і Кіренайку, послаблення Османської імперії
Перша балканська війна (1912–1913)	Антиосманське повстання Балканського союзу (Сербія, Болгарія, Греція, Чорногорія)	Поразка Османської імперії, територіальні здобутки країн Балканського союзу

Друга балканська війна (1913)	Боротьба між колишніми союзниками за розподіл здобутих у Першій балканській війні територій	Поразка Болгарії, територіальні поступки Сербії, Греції та Румунії
-------------------------------	---	--

Діємо: практичні завдання

За допомогою історичного атласу знайдіть на карті регіони, де відбувалися вказані конфлікти. Сформулюйте 2–3 головні причини, що штовхали держави до збройних протистоянь наприкінці XIX — на початку XX ст. Назвіть конфлікти, в яких причиною було колоніальне суперництво. Які держави були головними учасниками цих конфліктів? Визначте, які великі держави найчастіше фігурують у зазначених конфліктах. Чому? Які з них належали до Троїстого союзу та Антанти?

Арсенал громадянськості

Гаазькі конференції 1899 і 1907 рр.: перші кроки до міжнародного права та роззброєння

На зламі XIX–XX ст., у період зростання міжнародної напруги, світова спільнота вперше зробила серйозні кроки до врегулювання воєн через право, а не силу. У нідерландському місті Гаага відбулися дві міжнародні конференції — у 1899 та 1907 рр. Їхньою метою було зменшення небезпеки збройних конфліктів і встановлення загальних правил ведення війни. Під час конференцій держави домовилися про заборону деяких типів озброєнь, зокрема снарядів, що поширюють отруйні гази, а також про заснування Постійної палати третейського суду — органу для мирного вирішення міжнародних суперечок.

Гаазькі конференції стали першим прикладом спроб створити правові рамки для обмеження воєнної агресії та заклали основу сучасного міжнародного гуманітарного права, що захищає жертв конфліктів. Для громадянина демократичного суспільства важливо розуміти, що мир — це результат свідомих зусиль, співпраці та поваги до норм права між державами.

Гаазька мирна конференція
(карикатура Вільяма К. Морріса,
бл. 1908 р.)

? Яку проблему міжнародних відносин початку XX ст. відображає карикатура? Чому, попри мирні конференції, держави продовжували готуватися до війни? Які сучасні приклади міжнародних переговорів можна порівняти з цими конференціями?

3. ГОНКА ОЗБРОЄНЬ, ПОСИЛЕННЯ МІЛІТАРИЗМУ, ШОВІНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА

Починаючи з 1870-х років, провідні держави світу почали нарощувати свої армії та флоти. Було розроблено нові види озброєння — кулемети, скорострільні гармати, броненосці, підводні човни. Кожна держава прагнула перевершити інші в кількості і якості військової техніки, що поступово підвищувало напругу в міжнародних відносинах. Почалася гонка озброєнь — суперництво задля військової переваги, збільшення запасів зброї та розвиток нових видів озброєнь.

Нарощування озброєнь йшло пліч-о-пліч із посиленням мілітаризму. *Мілітаризм* — це ідеологія, що надає першочергового значення військовій силі та її застосуванню для вирішення міжнародних проблем. Він характеризується зростанням впливу військових у державному управлінні, ідеалізацією армії та військової служби, а також поширенням переконання, що війна є природним і навіть бажаним способом вирішення конфліктів.

Історичні
подробиці

qr.orioncentr.
com.ua/bWyYH

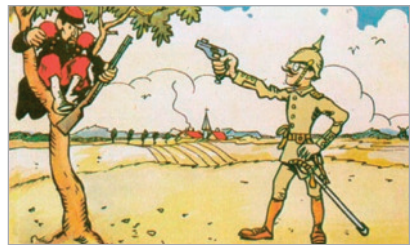

Поміркуймо!

Які уроки цього історичного періоду ми можемо винести для сучасного світу? Як ви вважаєте, чи могли гонка озброєнь та посилення мілітаризму призвести до війни?

Підготовка до війни потребувала не тільки виробництва зброї, а й зміни свідомості людей. У суспільстві посилювався *шовінізм* — ідеологія, що стверджує перевагу однієї нації над іншими, часто з метою обґрунтування їхньої дискримінації або пригнічення. Газети, плакати, художня література й шкільні підручники сприяли формуванню ворожого ставлення до інших народів. Так, у Німеччині писали про «історичну місію» німецького народу, у Франції — про помсту за поразку у франко-пруській війні 1870–1871 рр., а в Російській імперії прославляли «єдність слов'ян» під царською владою.

Гонка озброєнь, посилення мілітаризму, шовіністична пропаганда були складовими мілітаризації суспільства.

Француз і німець (уришок з німецької дитячої книжки «Нація повстає», 1914 р.)

Варто запам'ятати!

Мілітаризація — підпорядкування цілям підготовки війни економічного, політичного й громадського життя.

Поміркуймо!

Яка ідея сатиричного малюнка, що поданий на попередній сторінці? Як ви вважаєте, чи були подібні сюжети у французьких виданнях? На що налаштовували читачів подібні малюнки?

За легендою, Отто фон Бісмарк колись висловився так: *«Війни виграють не генерали, війни виграють шкільні вчителі та парафіяльні священники»*. Як ви розумієте ці слова? Чи є актуальними вони сьогодні?

Арсенал громадянськості**Створення «образу ворога»**

Кожна країна створювала свій «образ ворога», протиставляючи йому власну націю як єдину правильну, сильну та цивілізовану. Німці зображували французів як декадентів, британці німців — як агресивних мілітаристів, австрійці сербів — як бунтівників і так далі.

Викривлення інформації

Пропаганда часто маніпулювала фактами, викривляла історію, підкреслювала переваги своєї нації та применшувала досягнення інших. Це призводило до взаємної недовіри, упереджень та почуття загрози.

Чому медіа виступали в ролі інструмента мілітаризму?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Які причини створення Троїстого союзу та Антанти?
2. Дайте визначення поняттям «геополітика», «військово-політичний союз», «мілітаризація».
3. Які складові мілітаризації суспільства?

II. Обговорюємо у групі

1. Які основні тенденції міжнародних відносин у другій половині XIX — на початку XX ст.?
2. Чому попри значні міжнародні конфлікти другу половину XIX — початок XX ст. деякі історики характеризують як «озброєний мир»?
3. Яке співвідношення між політикою і мораллю в модерному суспільстві?

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що вас обрано до парламентів Німеччини й Великої Британії, які повністю підтримують зовнішньополітичний курс своїх держав. У 1900 р. вам запропоновано виступити в парламентах цих країн із питань зовнішньої політики. Складіть тексти таких промов.
2. Створіть інфографіку «Міжнародні кризи і збройні конфлікти початку XX ст. та військово-політичні блоки».

§ 67

УКРАЇНА МІЖ БЛОКАМИ
СВІТОВОГО ПРОТИБОРСТВА

Пригадайте розподіл українських земель на початку XX ст., їх економічне та політичне становище. Наведіть приклади інтересу європейських політиків до «українського питання» в XIX ст. Які були причини?

1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ПЛАНАХ ДЕРЖАВ АНТАНТИ

На початку XX ст. геополітична ситуація у світі визначалася прагненням урядів західноєвропейських держав — членів Троїстого Союзу та Антанти до перегляду кордонів у Європі, територіального розширення, встановлення контролю над стратегічно важливими територіями на континенті.

Українські землі через їх географічне розташування та ресурсне багатство стали точкою зіткнення інтересів великих держав.

Російська імперія

1 Прагнула продовження **експансії** та подальшого розширення на захід

2 Використовувала **концепцію «збирання руських земель»**, які начебто колись належали московським правителям, а потім були підступно відібрані сусідами

Виправдовувала, зокрема, і свої претензії на Галичину й Буковину як «частину російського простору»

Насправді ці регіони були потрібні Російській імперії для створення зручного плацдарму у просуванні на Балкани, полегшення вирішення проблеми чорноморських проток Босфор і Дарданелли та здобуття вільного виходу до Середземного моря, а в перспективі — захоплення Стамбула та відродження Константинополя як центру світового православ'я

3 **Просування на захід** породжувало надії на активізацію ідеї «панславізму», реалізація якої сприяла б поширенню російських впливів на всю Східну Європу

Зрештою володіння Галичиною дало б змогу **знищити осередок українського національного руху**, існування якого не дозволяло остаточно придушити українське життя в Наддніпрянщині, та заодно нейтралізувати польські політичні впливи і прагнення. Український національний рух постійно тривожив російських правителів. Відповідно, для його позбавлення Російська імперія мала зайняти Галичину, Північну Буковину та Закарпаття. Напередодні Першої світової війни в російських урядових колах, у Думі, від російських політиків, у пресі все сильніше почали лунає слова про «**українську небезпеку**» для Росії з боку Австрії та погрози в бік останньої за

Свідчать
документи

qr.orioncentr.
com.ua/imty0

допомогу українцям. В результаті, задля поборення українського руху в Галичині напередодні війни царський уряд значно збільшив матеріальну і моральну підтримку москвофілам, через яких пропагувалася всеросійська імперська ідея.

Британія та Франція

- 1 **Головна мета:** нейтралізація Німецької імперії — для чого було необхідно залучити «малі народи» Європи, зокрема українців
 - 2 Подавалося це як «самовизначення народів Європи», хоча насправді мало позбавити матеріальної та сировинної бази України майбутніх супротивників
 - 3 Намагання Британії зберегти свою морську й колоніальну могутність та усунути Німеччину як конкурента на світовій арені
 - 4 Британські політики намагалися уникати українського питання задля збереження добрих відносин з російськими союзниками
- Найбільше імпонувала ідея «неподільної Росії» як військово-політичної протизваги Центральним державам на сході Європи

Свідчать документи

Український науковець і політичний діяч О. Шульгін: «До початку Першої світової війни «українське питання» просто не існувало для французів і решти союзників. Їм треба було утвердити ідеологію війни як звільнення малих народів від гніту. Ні Британії, ні Франції не було діла до нікому невідомого народу українського».

2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ПЛАНАХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЙ

НІМЕЧЧИНА

Ще у 1888 р. німецький історик і публіцист Едуард Гартман висловив **ідею створення «Київського королівства» на українських землях.** Це відбивало прагнення максимально послабити Росію, відрізавши її від Чорного та Балтійського морів

До цього додавалися плани щодо **використання економічних ресурсів Південної та Східної України,** промислової бази, сільськогосподарських ресурсів і чорноморських портів

На початку XX ст. також розглядалася **можливість створення «незалежних» української та балтійських держав під німецьким протекторатом** і створення таким чином буферної зони, яка б відсувала Росію від Європи

Перед початком Першої світової війни канцлер Німеччини Т. Бетман-Гольвег зазначив, що у разі розгортання війни супроти Росії «планується спровокувати повстання в Україні». Така позиція Німеччини отримала підтримку і від австрійського уряду, який

вважав, що головна мета Центральних держав у війні — ослаблення Росії, чому активно сприятиме зростання українського національного руху та формування незалежної української держави.

Відсутність сильного союзника могла створити загрозу для незалежності України з боку Росії, тому розглядалася можливість встановлення німецького або австрійського протекторату. Німеччина підтримувала національно-визвольні рухи на західних землях Російської імперії та сприяла ідеї створення незалежної Української держави.

Українське питання активно обговорювалося в німецькій політиці й пресі. Пропонувалися різні варіанти його розв'язання, зокрема відновлення історичних українсько-російських кордонів початку XVIII ст.

Свідчать документи

З таємних документів німецького Генерального штабу (1 грудня 1915 р.): «Кожен, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, в якому знаходиться Росія, є свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатої України. Якщо ми зуміємо змінити стан України на незалежну державу й утримати незалежну Україну при житті, то з певністю завдамо смертельний удар Великій Росії. Тому Україну слід вважати серцем Великої Росії. ...Україна, відділена від Росії, створить мур між Росією, Центральними державами та Бакланами, закриваючи доступ Росії до Чорного моря».

Німецький публіцист П. Рорбах: «Природні багатства України настільки великі, що якщо відірвати Україну від економіки Росії та дати можливість вийти у світове економічне співтовариство, то Україна стане однією з найбагатших країн світу».

Історичні подробиці

При обговоренні плану розширення кордонів Німеччини, соціолог та історик М. Вебер сформулював концепцію, магістральною ідеєю якої була зміна політики щодо населення окупованих територій. На думку науковця, покращення відносин із народами, які населяли європейську частину Російської імперії, було можливим лише у разі «відмови Німеччини від виробленої роками політики експансії та колонізації». Однак курс, пропонований М. Вебером, був відкинтий з огляду на панування у Німеччині великодержавної ідеї, спрямованої на часткове розчленування Росії.

Османська імперія також мала плани щодо відновлення свого впливу у Північному Причорномор'ї та мріяла про повернення Криму.

Отже, роз'єднаність і бездержавність українських земель та заострення військово-політичних суперечностей між імперіями Романових, з одного боку, і Габсбургів та Гогенцоллернів, з іншого, робили Україну зручним і бажаним об'єктом дипломатичної гри провідних

країн регіону. При цьому інтереси власне українського населення залишались поза увагою. Політика держав — учасниць протиборчих союзів щодо України диктувалась насамперед прагматичними міркуваннями, спрямованими на нейтралізацію супротивника. Зрештою це підбило діячів українського національного руху до активної співпраці з урядами країн — супротивниць у Першій світовій війні.

● ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Чому українські землі опинилися в центрі інтересів великих європейських держав?
2. Чому Велика Британія та Франція формально підтримували ідею самовизначення народів, але ігнорували українське питання?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. Група 1. «Плани Антанти щодо України». *Завдання:* а) які вигоди Антанта прагнула отримати, контролюючи українські землі? б) чому союзники здебільшого підтримували російське бачення «неподільної імперії»? в) як це впливало на український національний рух?

Група 2. «Плани Центральних держав щодо України». *Завдання:* а) чому Німеччина й Австро-Угорщина були зацікавлені в створенні української держави під своїм впливом? б) які економічні та стратегічні фактори робили Україну бажаним об'єктом? в) чи могла незалежна Україна реально існувати під протекторатом цих держав?

III. Мислимо творчо

Уявіть, що ви пан / пані дипломат початку XX ст. Створіть коротке мемо (службове повідомлення) або звернення: «Чому для Європи важливо враховувати українське питання, а не лише інтереси імперій?».

§ 68

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6:
«МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ
кінця XIX — початку XX ст.»

qr.orioncentr.com.ua/m7PQG

§ 69

УЗАГАЛЬНЕННЯ:
«МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ»

qr.orioncentr.com.ua/1FrFk

ІСТОРІЯ СЬОМА. КУЛЬТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ: МІЖ РОМАНТИЗМОМ І МОДЕРНІЗМОМ

§ 70

МОДЕЛЬ СВІТУ ХІХ ст. СВІТОГЛЯД ЛЮДИНИ

Пригадайте особливості світогляду людини у Середньовіччі. Як він змінився у Ранній Новий час?

1. НОВІ ЦІННОСТІ ЛЮДИНИ ХІХ ст.

«Довге» ХІХ ст. в історії Європи і Америки — це доба модернізації суспільства, бурхливих змін в економічних, соціальних, політичних, культурних процесах та перетворення самого способу життя людини. Завершилася індустріальна революція, утвердилося механізоване виробництво, різко прискорився економічний розвиток Європи й Північної Америки.

Головним елементом способу життя людини у добу Нового часу стало принципово нове ставлення до праці. Провідним видом праці стає підприємництво — **бізнес**. Головною метою і критерієм успіху бізнесу є отримання прибутку, а також постійне зростання й розширення справи. Крок за кроком бізнес завойовує позиції у сфері ремісничого виробництва та сільського господарства. Найважливішу роль починають відігравати грошові відносини. Банки й біржі регулюють рух товарів, вкладені гроші, боргові зобов'язання тощо. **Капітал**, тобто гроші, що приносять гроші (прибуток), стає самостійною силою, яка не залежить від соціального походження її власника. У світі бізнесу найважливішими стають такі людські якості, як діловитість, підприємництво, майстерність, зростає роль фахівців та освіти. Головний закон бізнесу — найбільший результат із найменшими затратами, причому і те, й інше має грошове вираження.

Поміркуймо!

Як індустріальна революція змінила спосіб життя людей? Чи можна сказати, що «довге» ХІХ ст. заклало підвалини нашого сучасного світу? Головний закон бізнесу — найбільший результат із найменшими затратами. Чи завжди це корисно для суспільства? Де тут можливі ризики?

Прагнення до постійного зростання бізнесу прискорило темп життя, сприяло розриву з традиціями та зростанню мобільності населення. Збільшилася кількість переселенців, емігрантів і національних та релігійних меншин.

Ділова активність була тісно пов'язана з колонізацією: у ХVІІІ–ХІХ ст. європейці вивозили до колоній капітал і технології, організовували там виробництво та торгівлю. Завдяки цьому економічний вплив Європи у світі значно розширився.

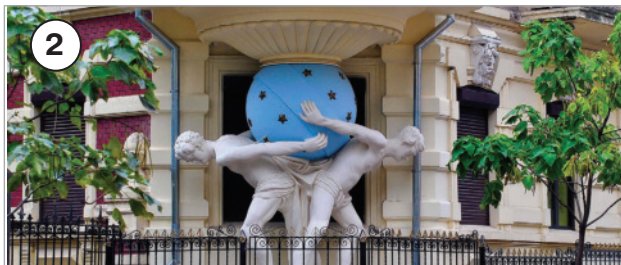
У XIX ст. бізнес перетворився на глобальний процес, у якому роль окремої людини зменшувалася. Економіка дедалі більше залежала від фінансових операцій, цінних паперів і бірж. Завдяки акціям власність ставала анонімною, а управління підприємствами здійснювали власники або їхні повірені.

Вони залучали **найманих працівників** — інженерів, управлінців, робітників — і укладали з ними договори про оплату праці. Вирішальним чинником у бізнесі була **приватна власність**, юридичне оформлення якої стало одним із ключових завдань суспільно-політичного розвитку Нового часу.

Постать в історії

У чоловічому світі бізнесу XIX ст. жінки з'являлися рідко, та все ж інколи вони отримували шанс — зазвичай тоді, коли за законами патріархального суспільства успадковували справу від чоловіка, батька чи брата. Саме так сталося із **Софією Фальц-Фейн**: вона отримала можливість увійти у бізнес, коли вийшла заміж. Обидва її чоловіки були заможними землевласниками Херсонської губернії, господарями величезних отар і прибуткових вовняних виробництв. Двічі овдовівши, Софія почала творити власну історію. Вона зуміла переосмислити й оновити успадкований бізнес, зробивши його відомим і прибутковим не лише завдяки вівчарству, а й завдяки вирощуванню зерна та виробництву консервів. Її називали «золотою рибкою» херсонських степів. Вона — рішуча жінка, яка звела власний порт у Хорлах і навіть планувала прокласти власну залізницю. Вона — мати людини, що заснувала біосферний заповідник «Асканія-Нова». І вона ж — непохитна бабуса, яка в 1919 р. відмовилася тікати зі свого дому й загинула від більшовицької кулі прямо у своєму офісі.

- 1) Реклама консервів Чорноморсько-Азовської фабрики в Одесі (через упізнаваний логотип Софія Фальц-Фейн отримала прізвисько «Золота рибка»)
- 2) Будинок Фальц-Фейнів у м. Одеса (сучасне фото)

? Які риси Софії Фальц-Фейн відображають прагнення людини XIX ст. до самореалізації та підприємливості? Чому успіх Софії Фальц-Фейн у бізнесі був нетиповим для жінок того часу? Яким чином приклад Софії Фальц-Фейн допомагає зрозуміти, що означає бути людиною нових цінностей у XIX ст.?

2. ЗМІНИ У НАУЦІ ТА ТЕХНІЦІ

Надзвичайно важливим фактором постійного розширення бізнесу стає техніка. У добу Нового часу постало завдання створити кероване людьми механізоване виробництво.

1784

➔ **Дж. Вайтом** створено універсальний **паровий двигун**, що був здатний зрушити машини будь-якого типу

1794

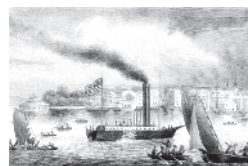
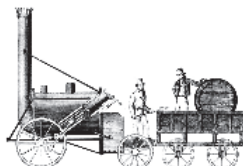
➔ англійський механік **Г. Моделі** винайшов **рухомий суппорт** (утримувач різця) для токарного верстата

1807

➔ пароплав **Л. Фултона**

1814

➔ паровоз **Дж. Стефенсона**

1839

➔ винайдено фотографію — французький художник і винахідник **Л.-Ж.-М. Дагер** розробив перший практично придатний метод фотографування — **дагеротипію**

1844

➔ винайдення **С. Морзе** електромагнітного телеграфу і швидко друкуючих поліграфічних машин

1863

➔ в Лондоні була побудована перша підземна залізниця (3,6 км) — **метро**

Поміркуймо!

Розгляньте зображення будівництва Метрополітена-рейлвей поблизу вокзалу Кінгс-Крос (1861 р.) в Лондоні. Які труднощі могли виникати під час будівництва метро в Лондоні в ХІХ ст.? Як будівництво метро могло змінити життя мешканців міста? Як на картині художник показав масштаби та складність роботи? Які нові технології того часу дозволили побудувати метро?

Спорудження
Метрополітен-рейлвей
(Персі Вільям Джагін,
1861 р.)

У 1869 р. відбулося відкриття **Суецького каналу**. Його довжина становила 164 км, ширина по дну — 22 м, первісна глибина — 7,5 м. Згодом канал був поглиблений і розширений.

Різке зростання попиту на метал привело до винаходу англійцем Г. Бессемером конверторного способу переробки чавуну на сталь, так званого **бессемерівського процесу** (1856 р.). У 1864 р. французький

металург П. Мартен для виробництва сталі збудував піч, яку згодом, як і спосіб плавки, назвали його іменем.

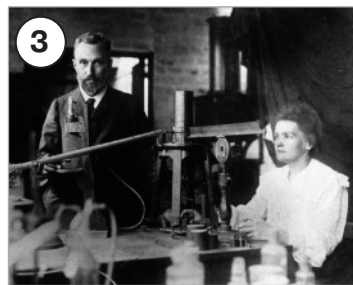
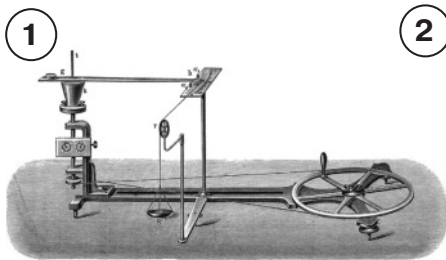
З кінця 70-х років XIX ст. почав поширюватися **телефонний зв'язок**, розпочалася ера електричної лампочки. Американський винахідник і підприємець Т. Едісон у своїх майстернях, які стали згодом основою знаменитої «Дженерал електрик», розробляв усю техніку електроосвітлення. У 1882 р. він побудував у Нью-Йорку першу в світі **теплову електростанцію** загального користування, а в 1896 р. дала струм найбільша **гідроелектростанція** — Ніагарська. У 80-х роках на вулицях Берліна з'явилися перші **трамваї**. У 1897 р. німецький інженер Р. Дізель реалізував свою ідею **двигуна внутрішнього згорання**, названого його іменем, а італійський радіотехнік і підприємець Г. Марконі одержав патент на винахід **радіоприймача**.

Наприкінці XIX ст. відбувся справжній переворот у науковому мисленні. Були подолані стереотипи наукової свідомості, що склалися під впливом класичної механіки. Наприкінці 1895 р. німецький фізик **В. К. Рентген** повідомив про існування нового роду променів із дивовижними якостями. Залишаючись невидимими, вони пронизують різні предмети. Раніше за Рентгена «*x*-промені» відкрив в Австро-Угорщині видатний український учений **І. Пулюй**. У кінці XIX ст. почалося становлення як самостійної галузі науки **атомної фізики**. У 1896 р. французький фізик **А. Беккерель** уперше виявив радіоактивність солей урану. Радіоактивність різних елементів, радіоактивне випромінювання вивчали видатні французькі фізики **П. Кюрі** та його дружина **М. Склодовська-Кюрі**. Вони запровадили в науковий обіг поняття «**радіоактивність**».

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку історичну довідку про одного з науковців XIX ст. на вибір: В. К. Рентген, І. Пулюй, А. Беккерель, П. Кюрі, М. Склодовська-Кюрі. Результати роботи доповніть ілюстраціями з мережі «Інтернет» та продемонструйте свою роботу в класі.

- 1) Прилад І. Пулюя для визначення механічного еквівалента теплоти
- 2) Знімок руки Альберта фон Кьоллікера, який зробив В. К. Рентген у 1896 р.
- 3) Марія і П'єр Кюрі у своїй паризькій лабораторії (фото, до 1907 р.)

Специфічною формою інтеграції науки й техніки стало відкриття кінематографа, який винайшли і запатентували в 1895 р. брати Люм'єр у Парижі. У грудні 1895 р. в підвалі «Гран кафе» на бульварі Капуцинів (Париж) відбувся перший публічний платний сеанс кіно. Всього фірма Люм'єр випустила близько 1,5 тис. одно- та двоххвилинних фільмів. У жанровому плані це були прості репортажі, ігрові сцени на літературні та історичні сюжети.

XIX ст. відзначилося і прогресом **будівельної техніки**. Цей прогрес був пов'язаний зі зростанням населення та перебудовою міст відповідно до потреб промисловості, транспорту. Багато міст було переплановано: вузькі заплутані проїзди, що збереглися з доби Середньовіччя, замінені на геометрично чітку сітку вулиць і проспектів. Починають використовувати цемент і бетон, потім поширення набули суцільнометалеві конструкції.

До кінця XIX ст. розвиток техніки зробив життя людей у новоевропейській цивілізації відмінним від життя в усі інші історичні епохи. Людина все більше вилучається з природних умов і поміщається у штучні. Вулиці міст стають яскраво освітленими — порушується цикл день—ніч; будинки стають комфортабельними — порушується цикл зима—літо; паровоз, пароплав, телеграф змінюють сприйняття простору й часу. Побут стандартизується, підкорюючись законам масового виробництва. Поступово зникають національні особливості в архітектурі, різниця в одязі тощо.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/SShh2

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео з циклу «Одна історія» — «Як брати Люм'єр винайшли кіно і створили перший фільм». Чому винахід кінематографа вважали технологічним проривом свого часу? Придумайте короткий сюжет «історії одного винаходу» про кінематограф, де продемонструйте, як наука та техніка змінюють життя людей.

3. СОЦІАЛЬНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ

Витоки суспільної структури, держави й права Нового часу сформувалися у надрах Середньовіччя. Однак середньовічна соціальна система була повністю перетворена, причому періоди поступової перебудови змінювалися періодами революційного насильницького і кривавого руйнування всієї системи. Насамперед підприємницькій основі нової європейської цивілізації не відповідав жорсткий поділ суспільства за соціальними станами. Він гальмував підприємницьку активність, заважав залученню людей до ділової сфери, що постійно розширювалася. Середньовічна людина, залежна від тих, хто знаходився вище за неї у становій ієрархії, повинна була вести спосіб життя, відповідний до її соціального стану. Середньовічний європеєць служив Богові, монарху, феодалному сеньйору, своїй корпорації або громаді.

Європеєць нового часу служив справі та мав бути максимально вільним від будь-яких неділових стосунків.

Тривалий процес руйнації середньовічного суспільства остаточно завершився лише у середині XIX ст. Він привів до виникнення нової суспільної системи, заснованої на принципах **юридичної рівності** людей, єдиного **громадянства**, **прав людини й громадянина**, свобод, що були закріплені на законодавчому рівні. Права людини й громадянина розумілися як такі, що належать особі від природи і можуть обмежуватися лише за законом.

Основою відмінності в соціальному стані стала **власність**. Виокремилися групи власників великих промислових, сільськогосподарських та торговельних підприємств — **велика буржуазія**; власники капіталу й цінних паперів — **банкери, фінансисти, рантьє**; власники землі й **ресурсів**. У Новий час в Європі й США продовжував існувати значний прошарок **дрібних товаровиробників** — **ремісників і фермерів**. Однак багато людей були позбавлені власності й брали участь у виробництві як **наймані працівники**: управлінці, інженери, техніки, промислові робітники, некваліфіковані робітники та ін. Вирішення головних завдань — гарантування права власності й регулювання відносин підприємців та найманих робітників — стало неможливим без втручання держави.

Середньовічна держава була нецентралізована й станова, найважливіші функції передавалися лицарству (армія, суд, податки), церкві (суд, податки, освіта), міським комунам (суд, поліція, податки). На початку Нового часу практично вся внутрішня і зовнішня політика зосередилася в руках центрального уряду. У XIX ст. остаточно завершується знищення решток середньовічної політичної системи.

Процес централізації мав два важливі аспекти. З одного боку, влада переходила від представників суспільних станів до **державних службовців** (чиновників), що були призначені урядом або обиралися населенням. З іншого боку, переосмислюється поняття суверенітету — джерела влади. У Новий час панівною стає ідея громадського, народного суверенітету. Вона простежується в основній формі держави XIX ст. — **парламентській державі**.

Діємо: практичні завдання

Напишіть короткий лист від власника / власниці капіталу своєму найманому робітнику, пояснюючи роль власності та обов'язки у підприємстві.

Найхарактерніші для XIX ст. політичні системи — **конституційна монархія** і **демократична республіка**, їх можна назвати двома різновидами парламентської держави. Значення парламенту зростало, бізнес ставав основою європейської економіки. У революційну та післяреволюційну епохи парламент став замість короля представником народного суверенітету (верховної влади). У парламентській держа-

ві дуже велика роль виборних посадових осіб: президента, прем'єр-міністра, депутатів, суддів. Поділ виконавчої (уряд), законодавчої (парламент) і судової влади дав змогу узгоджувати інтереси окремих соціальних груп та краще контролювати державний апарат, що надзвичайно ускладнився.

Діємо: практичні завдання

Намалюйте схему «Парламентська держава XIX ст.», показавши зв'язок між громадянами, виборними посадовцями та органами влади.

Виборність багатьох, зокрема й вищих, чиновників, призвела до створення **партій і громадських організацій** (наприклад, професійних спілок). На їхню підтримку кандидат мів розраховувати за умови реалізації їхніх програм. Партії, профспілки та інші громадські організації утворили сферу «громадянського суспільства», яке було відносно незалежним від держави.

Для Нового часу стала типовою національна держава, що об'єднувала більшу частину певної нації і захищала її національні інтереси. Зіткнення цих інтересів часто призводило до воєн. Крім того, деякі держави прагнули гегемонії в Європі, провадили активну колоніальну політику, створювали величезні колоніальні імперії. Відображенням цих процесів стали ідеї націоналізму, а також національної зверхності і зверхності європейських «цивілізованих» народів над неєвропейськими «нецивілізованими».

4. КАРТИНА СВІТУ XIX ст.

Порівнюючи картини світу Нового часу з Середньовіччям, слід відзначити насамперед утвердження її **нерелігійного (світського) характеру**. Інтелектуальні пошуки Нового часу є спробами дати опис природи, історії і культури, спираючись лише на людський розум. На перший план виступають такі поняття, як «**природний закон**», «**поступ**», «**розвиток**», «**еволюція**», «**прогрес**» тощо.

ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

поширюються концепції еволюції, саморозвитку природи

- Кант і Лаплас висунули гіпотези про утворення планет з газової хмари, що обертається навколо Сонця
- Вчення Бюффона й Лайєля про еволюцію Землі і безперервну зміну земної поверхні
- Вчення Дарвіна про еволюцію шляхом природного відбору (1859 р.) стало обґрунтованою дослідним шляхом теорією еволюції
- Універсальність клітинної будови організмів була встановлена німецьким біологом Шванном
- У 1865 р. австрієць Мендель відкрив закон спадковості і заснував науку генетику
- 1868 р. російський вчений Менделєєв відкрив періодичний закон хімічних елементів

Новий час — це також **доба ідеологій**. Ідеологічні концепції XIX ст. були надзвичайно різноманітні. Одним із провідних ідейно-політичних напрямів цього часу був **лібералізм**. Він об'єднав прихильників парламентської держави або «правової держави» — конституційного правління, заснованого на поділі влади між виконавчими й законодавчими органами, яке забезпечувало основні політичні права громадян, зокрема свободу слова, друку, віросповідання, проведення зібрань тощо.

Для політичної думки Нового часу характерним є критичне ставлення до нового європейського суспільного ладу, пошуки альтернативи йому. Найповніше ці настрої виразилися у **соціалістичних і комуністичних теоріях**. Загальними рисами цих ретельно розроблених концепцій були вимоги повної рівності, знищення суспільної ієрархії і того, на чому вона ґрунтується: приватної власності, сім'ї, держави, релігії. У середині XIX ст. соціалізм перетворився на масовий рух. Значну роль у цьому відіграли **Карл Маркс** та **Фрідріх Енгельс**. Марксизм претендував на звання «наукового соціалізму», що нібито доводив об'єктивну необхідність переходу до комунізму. Соціальні конфлікти та тяжке становище робітників сприяли його поширенню. Експлуатацію марксистки розглядали як соціальне явище, а пролетаріат — як головну силу суспільства і творця матеріальних благ.

У XIX ст. традиції Просвітництва продовжив позитивізм. Він стверджував, що справжнє знання здобувається лише через окремі науки та їх узагальнення. Засновник позитивізму **Огюст Конт** вважав, що філософію можна звести до загальних висновків природничих і соціальних наук. Наука, на його думку, не пояснює явища, а лише описує їх, відповідаючи на питання «як?», а не «чому?». Позитивісти були переконані в безперервному прогресі науки та її здатності змінювати суспільство. Ідея прогресу стала ключовою для світогляду Нового часу.

- Рисами науки Нового часу стали математизований та експериментальний характер
- Використання спеціальних наукових мов, колективний характер досліджень, нерозривний зв'язок науки і техніки
- Розвивалася філософія — уявлення, що розвиток суспільства так само, як і природний розвиток, відбувається за «чіткими законами історії»

Поміркуймо!

Що означає поняття «*позитивізм*», яке запропонував Конт? Чим позитивізм відрізняється від філософії Просвітництва? Уявіть, що ви вчений XIX ст. — як би ви застосували принципи позитивізму для створення нової технології або наукового відкриття?

Наведіть приклади, коли наука змінювала суспільство (і позитивно, і негативно). Уявіть діалог між ученим-позитивістом і філософом: про що вони сперечатимуться?

Огюст Конт

Розумна політика не може ставити собі за мету змусити розвиватися людство, яке рухається завдяки власним імпульсам відповідно до закону, так само незмінного, як і закон гравітації, хоча і гнучкішого.

Але вона ставить собі за мету полегшити розвиток людства, навчаючи його.

5. СВИТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ XIX ст.

Розвиток філософської думки протягом XIX ст. був спрямований на відкриття нових можливостей людини, переосмислення її місця й ролі у багатомірному і складному світі, що дало нові імпульси для розвитку мистецтва.

Ще французькі просвітники високо оцінювали моральне значення мистецтва, акцентуючи увагу на його високій виховній місії. Філософією Просвітництва сутність культури пов'язувалася з досягненням особистої **свободи людини**.

Іммануїл Кант: природа створила людину такою, що тільки через діяльність вона формує і себе, і навколишній світ. Культура в його розумінні — це здатність людини контролювати свою біологічну сутність, уміння поставити моральний обов'язок вище за власні інтереси

Йоганн Готфрід Гердер: немає культурних і некультурних народів. Заперечував поділ людства на раси. Підкреслював, що фізичні й духовні якості людей формуються під впливом природного і соціального середовищ. Існує лише певна різниця у рівні їхнього розвитку

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель: суть культури полягає у звільненні людини і в піднесенні її до рівня суспільної істоти

Людвіг Феєрбах: необхідно поєднати інтереси кожної людини і суспільства. Щасливою людина може бути тільки за наявності відповідних умов, які мають бути людськими. Саме на необхідності надати людині можливості для задоволення найважливіших потреб наголошували прибічники соціалізму

Поміркуймо!

Прочитайте наведені цитати Г. Гегеля. Які його погляди та ідеї вони відображають?

- ▶ «Сутність культури полягає у звільненні людини».
- ▶ «Розум пізнає себе через історію».
- ▶ «Світова історія — це суд людства над собою».

- ▶ «Все, що реальне, є раціональне; все, що раціональне, є реальне».
- ▶ «Держава є вищим проявом моральності, вона втілює розум у суспільному житті».
- ▶ «Свобода — це свідоме усвідомлення необхідності».
- ▶ «Культура — це не сукупність речей, а процес розвитку духовного життя людини».
- ▶ «Розвиток духу відбувається через суперечності та їхнє подолання».

Бурхливий розвиток капіталізму, до того часу змальований ідеальним, продемонстрував глибокі суперечності між багатством і бідністю, між громадянським потягом і егоїзмом панівних кіл. Соціалісти передбачали розквіт культури, науки, освіти як життєво необхідних складових майбутнього суспільства — гармонійного, радісного і морально чистого.

Проте реальне суспільне життя було далеке від цього ідеалу. Революційні перетворення збудили національні почуття європейських народів. Відгуком на ці суспільні явища був розвиток філософських підвалин **романтизму** в Німеччині на зламі XVIII і XIX ст. Представники романтичного напрямку обстоювали ідею вічної боротьби зі злом, тому що саме ця боротьба не дає злу панувати у світі. Романтики підходили до аналізу дійсності з позицій вічних суспільних ідеалів, сконцентрувавшись на внутрішньому світі людини.

Під впливом науково-технічних досягнень доби панівний до цього часу релігійний досвід усе більше розглядався як другорядний. Усе це зруйнувало традиційну картину світу, водночас породжувало впевненість у домінуванні науки над мистецтвом. Засновники **прагматизму** **Чарлз Сандерс Пірс** та **Вільям Джеймс** вважали, що будь-який висновок, який претендує на істину, повинен мати практичні наслідки, прагматизм не визнає нічого, що практично не стосується людського життя.

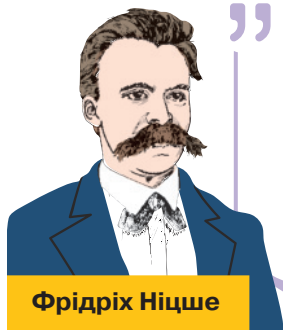
Здобутки технічного прогресу неправомірно розглядалися як прогрес усієї культури, що призвело до **переоцінки економічного фактора в житті суспільства**. Активність і підприємливість, індивідуалізм і лібералізм, раціоналізм і практицизм стали характерними рисами західної культури. Граничне спрощення «економічної людини», що стала фанатом своєї справи, відмова від колективних цінностей і гуманізму були характерними ознаками доби.

Реакцією на це стали **пошуки істини у «несвідомому»**. На цих підвалинах формується філософія життя в поглядах **Фрідріха Ніцше**: основа життя — це воля, інстинкт влади, а якщо його немає, то істота деградує. Поступово набуває популярності психоаналіз **Зігмунда Фрейда**, що досліджував творчу роль несвідомого і почуттів. Головною тенденцією в розвитку культури тих часів була потреба у формуванні **нових духовних орієнтирів**, своєрідного бачення краси світу, утвердження естетично розвиненої особистості.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації складіть чекліст з відомими цитатами Фрідріха Ніцше. Які цінності та ідеї Ніцше пропонував як альтернативу традиційній моралі та релігії? Як ви розумієте наведену нижче цитату в контексті філософії Фрідріха Ніцше?

Фрідріх Ніцше

„Брати мої по війні!
Я люблю вас до глибини душі;
тепер і раніше я був вашим рівним.
Та я також ваш найкращий ворог.
Дозвольте ж мені сказати вам правду!..
Я бачу безліч солдатів; як би я хотів бачити багато воїнів!
«Мундиром» називається те, що вони носять:
та не буде мундиром те, що приховують під ним!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Що стало головним видом праці у добу Нового часу? Як змінилося ставлення до праці порівняно з Середньовіччям?
2. Назвіть основні технічні досягнення XIX ст. і поясніть їх вплив на життя людей.
3. Які соціальні зміни відбулися у суспільстві під час індустріальної революції?
4. Поясніть, що означає термін «парова та залізна епоха» у контексті XIX ст.
5. Які нові напрями у науці та філософії сформували світогляд людини XIX ст.?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся в групи. За матеріалами параграфа визначте, яку роль у формуванні культури XIX ст. відіграли філософські ідеї Просвітництва, романтизму та соціалізму. Результати роботи представте у вигляді мапи думок або інфографіки.

III. Мислимо творчо

1. Уявіть, що ви мешканець / мешканка великого міста XIX ст. Опишіть свій день з урахуванням нових технологій і транспортних засобів.
2. Складіть власну «декларацію цінностей» людини XIX ст., використовуючи інформацію з параграфа.
3. Уявіть себе мислителем / мислителькою XIX ст., який / яка спостерігає зміни в суспільстві. Напишіть коротке есе або звернення, у якому: поясніть, як науково-технічний прогрес впливає на світогляд людей; висловіть своє ставлення до ідей романтизму (роль почуттів, внутрішнього світу людини).

§ 71

НАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРИ. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Пригадайте. Що таке культура? Яке значення культури в житті людини та спільнот? Що таке нація? Які ознаки має нація? Які з них пов'язані з культурою?

1. НАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРИ

У XIX ст. саме культура стала важливим чинником формування модерних націй, а інтерес до «свого», «народного» посилився серед інтелігенції в різних країнах. Національна культура сприяла формуванню національної спільноти.

Варто запам'ятати!

Національна культура — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених певною нацією протягом її історії.

Національна спільнота — історично сформована спільність людей, об'єднана спільною мовою, культурою, традиціями, територією, економічним життям і усвідомленням своєї належності до певної нації.

Національна культура виражає самобутність нації, її історичну пам'ять, менталітет, способи мислення та світогляд. Вона охоплює мову, літературу, мистецтво, музику, традиції, звичаї, вірування, світогляд, систему освіти, наукові досягнення та повсякденне життя.

Поміркуймо!

Чи тотожні поняття «національна спільнота» та «нація»? Розкрийте ознаки національної культури на прикладі української нації.

Ознаки національної культури

Національна ідентичність	формує почуття належності та спільної історії
Спільна мова	передає знання та цінності між поколіннями
Історична пам'ять	зберігає минуле та формує майбутнє
Унікальність та самобутність	вирізняє культуру через мистецтво та традиції
Динамічність та розвиток	адаптується до змін, зберігаючи основи
Ціннісна орієнтація	формує моральні та етичні принципи
Інституції збереження	забезпечує збереження та передачу культурної спадщини

У XIX ст. формування національних культур у Європі було тісно пов'язане з політичними й економічними змінами. Французька революція та революційні рухи сприяли прагненню народів до національного самовизначення. Індустріалізація й урбанізація поширювали освіту, друковане слово, театри й музеї, що сприяло культурній активності. Романтизм підкреслював цінність народної творчості, мови й традицій, а історичні та етнографічні дослідження підтримували національне формування.

Національні культури розвивалися під впливом двох процесів: збереження традицій і водночас модернізації суспільства через науковий і технічний прогрес. Важливими стали ідеї свободи, рівності та громадянських прав, що сприяли появі рухів за емансипацію жінок і боротьби народів за визнання своєї мови, культури та історії.

Варто запам'ятати!

Емансипація — процес звільнення людини або спільноти від обмежень, залежності чи дискримінації, зокрема в політичній, соціальній чи культурній сферах.

В руках активістів національної культури медіа можуть бути інструментом національного розвитку. Вони поширюють рідну мову, культуру, історичну пам'ять і формують почуття спільної ідентичності. Водночас здатні слугувати знаряддям національного пригнічення, якщо контролюються владою, яка нав'язує панівну ідеологію, витісняє місцеві традиції, забороняє вживання мови меншини чи спотворює історію.

Поміркуймо!

Як суспільні зміни вплинули на культуру? В чому полягала суперечність між традиційною національною культурою та модернізацією? Що спільного у рухів за права жінок і рухів національних спільнот? Як медіа впливали на формування національної свідомості?

Розвиток культур національних спільнот, що мали власну державу, і тих, хто прагнули її мати, відбувалися в різних умовах.

Чинник	Державні спільноти	Бездержавні спільноти
Освітній розвиток	Швидке поширення освіти власною мовою, розвиток університетів	Нерівномірний розвиток, обмеження мови в освіті
Роль інтелектуалів	Формували державну ідеологію, культурну політику	Вели просвітницьку діяльність, зберігали традиції
Сприйняття владою	Підтримувалися офіційно	Часто заборонялися або витіснялися
Засоби збереження	Музеї, академії, театри за підтримки держави	Громадські організації, недержавні ініціативи

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська етнологиня Ганна Скрипник:

«Українська культура XIX ст. розвивалася за нових міжнародних реалій Європи й у новому внутрішньому суспільно-політичному полі, зумовленому зміною політичного статусу українських земель. Обмеження, а згодом і цілковита руйнація традиційних політичних структур, витворених козацтвом, ліквідація політичних і культурно-національних прав українців, правове закріплення на землях Слобідської та Правобережної України загальноросійського кріпосного права й поширення кріпосницької залежності на всю людність, цілковите підпорядкування української православної церкви Московській патріархії та імперській політичній доктрині — усе це прямо чи опосередковано впливало на розвиток національної культури, створювало загрозу повного нівелювання її етично самобутніх рис, інтелектуального знекровлення... через відтік з її духовного середовища представників науки, освіти, мистецтва...».

? Які особливості культурного розвитку України виокремлює етнологиня? Що, на вашу думку, сприяло збереженню і розвитку української культури в умовах імперського панування?

2. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Пригадайте, як етнографічні дослідження вплинули на уявлення про націю.

Література є однією з головних форм вияву національної культури, адже вона зберігає мову, відображає історичний досвід народу та формує національну свідомість.

Поміркуймо!

Розгляньте таблицю. Наведіть приклади на підтвердження її тез з історії України.

Твір (рік першої публікації)	Автор / авторка	Значення
«Енеїда» (1798 р.)	Іван Котляревський	Перший твір українською літературною мовою; початок нової української літератури
«Наталка Полтавка» (1819 р.)	Іван Котляревський	Заснування української національної драматургії

«Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831–1832 рр.)	Микола Гоголь	Російськомовний твір поєднує український фольклор з художніми засобами європейської прози; вплив на формування образу України в світовій літературі
«Русалка Дністровая» (1837 р.)	Руська трійця	Перший альманах українською мовою в Галичині; вияв народного духу
«Кобзар» (1840 р.)	Тарас Шевченко	Формування національної свідомості; поєднання поезії, національного й соціального протесту
«Чорна рада» (1857 р.)	Пантелеймон Куліш	Перший історичний роман українською мовою
«Хмари» (1874 р.)	Іван Нечуй-Левицький	Один із перших соціально-політичних романів, що порушує питання громадянської позиції української інтелігенції
«Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1875 р.)	Панас Мирний, Іван Білик	Соціально-психологічний роман про долю народу
«Захар Беркут» (1883 р.)	Іван Франко	Історичний роман, що утверджує ідеї єдності громади і самопожертви
«Contra spem spero!» (1893 р.)	Леся Українка	Символ незламного духу та особистої емансипації
«Лісова пісня» (1912 р.)	Леся Українка	Поєднання фольклору й модерної драматургії; гімн свободі і творчості

Історичні подробиці

Драматична поема Лесі Українки «Бояриня» (1910 р.)

Глибоко символічний твір, що поєднує ідеї національної гідності та емансипації жінки. Через образ Оксани, українки, яка у 1670-ті роки потрапляє в московське середовище й переживає внутрішній конфлікт між покорою й свободою, авторка порушує важливі питання: чи може жінка зберегти особисту та національну самоповагу в умовах чужої, пригнічувальної культури; як вибір жінки стає частиною вибору нації? «Бояриня» — це твір не лише про долю окремої жінки, а й про боротьбу України за збереження власної ідентичності.

Портрет Лесі Українки
(Іван Труш, 1900 р.)

Поміркуймо!

Творчість яких згаданих у таблиці авторів і авторок ви знаєте з уроків літератури? Поясніть, як вивчені вами твори сприяли розвитку української національної культури. Чому триває дискусія, чи можна вважати Миколу Гоголя українським письменником? Висловіть свою аргументовану думку щодо цього питання.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ігор Гирич:

«Пантелеймон Куліш у 1850-х рр. підходить до завершення формулювання визначальних засад фонетичного правопису, який став основою для українського культурно-політичного сепаратизму».

Одним із найважливіших кроків у становленні української духовної культури став переклад Біблії українською мовою. Спроби перекласти Біблію робилися з метою наблизити Слово Боже до простого народу. Найвідомішим став переклад, здійснений Пантелеймоном Кулішем, Іваном Пулюєм та Іваном Нечуєм-Левицьким. Хоча російська влада забороняла його поширення, цей переклад мав велике значення: він показував, що українська мова здатна передавати глибокі духовні тексти.

Поміркуймо!

З'ясуйте, що таке «фонетичний правопис». Яке значення мало створення П. Кулішем українського правопису? Яких авторів перекладу Біблії українською мовою ви знаєте? Яке їх громадянство? Про що це свідчить?

У XIX ст. український театр і музика були не лише мистецтвом, а й формою громадянської участі. Вони об'єднували людей різних станів і поглядів довкола ідеї української культури.

У XIX ст. музика була не лише засобом розваги, а й формою збереження національної ідентичності. Особливо важливою стала роль **Миколи Лисенка** — композитора, піаніста, фольклориста і громадського діяча. Лисенко збирав та опрацьовував народні пісні, писав опери, романси й хорові твори. Його опера «Наталка Полтавка» на основі п'єси Івана Котляревського стала символом українського національного театру. Лисенко заснував музичну школу в Києві, яка виховала покоління українських митців. Ще однією видатною мистецькою постаттю була **Соломія Крушельницька** — співачка світового рівня, яка підкорила найвідоміші оперні сцени Європи. Вона виконувала партії італійською, французькою, німецькою, але не забувала про українське — виступала з народними піснями, підтримувала національне мистецтво і прославляла українську вокальну школу за кордоном.

Микола
Лисенко
(фото, XIX ст.)

Соломія
Крушельницька
(фото, XIX ст.)

Марко
Кропивницький
(фото, XIX ст.)

Марія
Заньковецька
(фото, XIX ст.)

Театральне мистецтво стало ще одним осередком національного пробудження. У Наддніпрянській Україні першою професійною трупою став театр, заснований 1882 р. під керівництвом **Марка Кропивницького**. Він не тільки писав п'єси, а й виступав як режисер і актор. Однією з найяскравіших актрис цього періоду була **Марія Заньковецька**. Її щирість, сила емоцій і глибина ролей викликали захоплення у глядачів. Вона стала символом українського театру, виконуючи ролі простих жінок із народу — сильних, гідних і співчутливих.

Діємо: практичні завдання

Обговоріть у класі, чи може сучасний театр або музика впливати на суспільство так, як це було в XIX ст.

3. САМООРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСТВА ДЛЯ ПІДТРИМКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Які громадські організації українців XIX — початку XX ст. могли сприяти розвитку української культури?

Варто запам'ятати!

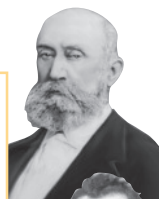
Меценат — заможна особа, яка безкорисливо надає фінансову та іншу матеріальну підтримку науці, мистецтву, освіті та культурі загалом.

Відсутність державної підтримки культури вимагала зусиль українських меценатів — заможних і освічених людей, які на власні кошти підтримували національні ініціативи, художників, письменників, видавництва, музеї та навчальні заклади. Саме завдяки меценатству вдалося зберегти й розвинути численні здобутки української культури.

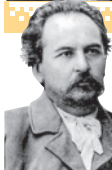
МЕЦЕНАТИ

Платон Симиренко підтримував українське книгодрукування, зокрема видання «Кобзаря», та сприяв розвитку національної освіти і преси

Григорій Галаган заснував Колегію Павла Галагана, один із найкращих навчальних закладів, що виховував українських інтелектуалів

Євген Чикаленко фінансував видання українських газет та книжок, як-от «Громадська думка» і «Рада»

Василь Тарновський зібрав унікальну колекцію українських старожитностей і передав її Чернігівському історичному музею

Подружжя колекціонерів, знавці мистецтва та громадські діячі **Богдан і Варвара Ханенки** зібрали велику колекцію європейського та східного мистецтва, заснували в Києві музей, відкритий для широкої публіки. Сьогодні їхня збірка є основою Музею Ханенків у Києві — одного з провідних музеїв світового мистецтва України.

Монети Національного банку України: «Родина Симиренків» (2005 р.), «Богдан Ханенко» (2019 р.), «Родина Галаганів» (2009 р.)

Арсенал громадянськості

Поясніть, що означає афоризм Євгена Чикаленка: «Любити Україну треба не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені». Як ця фраза відображає сутність меценатства? Які історичні факти відображають подані монети?

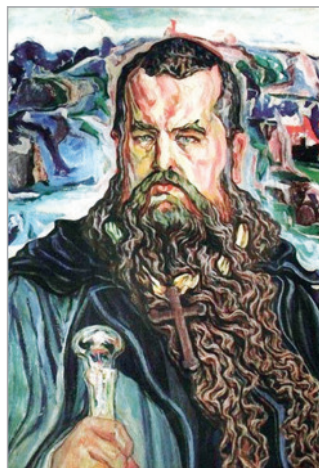
У першій половині ХХ ст. видатною постаттю став митрополит **Андрей Шептицький** — глава Української греко-католицької церкви з 1900 р. Він поєднував релігійне служіння з активною громадською та культурною діяльністю. Шептицький підтримував розвиток української освіти, науки, видавничої справи, був меценатом митців. Він прагнув модернізувати церкву, наблизити її до потреб народу, проповідував толерантність і міжконфесійну співпрацю.

Історичні подробиці

Андрей Шептицький

Роман Марія Олександр Шептицький (чернече ім'я Андрей) народився 29 липня 1865 р. в селі Прилбичі на Львівщині у давній та знатній аристократичній родині Шептицьких і мав графський титул. Засновниками роду були галицькі бояри, а серед предків були греко-католицькі митрополити. Хоча родина була полонізованою і виховувалася у римо-католицькій традиції, Роман Шептицький та його брат Климентій свідомо обрали шлях служіння Українській греко-католицькій церкві та своєму народу.

Мойсей (портрет Митрополита Андрея) (Олекса Новаківський, 1915–1919 рр.)

Поміркуймо!

Обґрунтуйте роль Української греко-католицької церкви у підтримці української культури. Чому художник зобразив Андрея Шептицького в образі Мойсея?

В умовах обмежень української мови та культури з боку імперських керівництв українські інтелектуали організували громадські об'єднання, які стали опорою для розвитку національної культури.

1868 р.

у Львові створено товариство «Просвіта»

Мета: піднесення освітнього рівня українців шляхом видання книжок українською мовою, відкриття читалень, бібліотек, шкіл і культурних осередків

«Просвіта» швидко поширилася по всій Галичині, а згодом і за її межами

1873 р.

у Львові створено
Літературне товариство імені Тараса Шевченка

Мета: розвиток української літератури, видавничої справи та збереження культурної спадщини. Його членами були провідні українські письменники, історики, мовознавці

У 1892 р. це товариство було реформоване
в **Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ)**, яке стало першою справжньою українською академічною установою

Мета: організовувати наукові дослідження, видавати праці з історії, мови, літератури, природничих наук. Його діяльність охоплювала не лише Галичину, а й усі українські землі. Серед видатних діячів НТШ були Іван Франко, Михайло Грушевський, Іван Пулюй

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Галина Сварник:

«Серед засновників товариства були громадяни обох імперій. Із підросійської сторони — історик і археолог Володимир Антонович, письменник Олександр Кониський та інші, із підавстрійської — голова товариства “Просвіта” Юліан Романчук, етнограф Михайло Коссак, купець Михайло Димет. Товариство поставило завдання “збирати та зберігати”, та головна мета, до якої прагнули засновники, — об’єднати українську націю. Своїм патроном товариство обрало Тараса Шевченка. Кажуть, зробили це за пропозицією “хрещеної матері” товариства — Єлизавети Милорадович зі Скоропадських...».

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, саме Львів став центром створення цих українських громадських організацій? Поясніть, чим відрізнялися функції Літературного товариства імені Тараса Шевченка та Наукового товариства імені Тараса Шевченка?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Що таке національна культура? Які її основні ознаки?
2. Назвіть провідних діячів української культури XIX — початку XX ст. У чому полягав їхній внесок?
3. Яку роль відігравали громадські організації «Просвіта» та НТШ у розвитку української культури?

II. Обговорюємо у групі

1. Яка роль культурних цінностей як фундаментальних світоглядних засад життєдіяльності будь-яких людських спільнот?
2. Які особливості розвитку культурного життя в різних регіонах України можна виділити?
3. У чому полягав вплив меценатства на розвиток української культури? Які паралелі можна провести із сучасністю?

III. Мислимо творчо

1. Створіть уявний «Музей української національної культури XIX ст.». Оберіть 3–5 експонати (літературні твори, музичні твори, діячі, події тощо), які, на вашу думку, найкраще відображають розвиток української культури в цей період, і обґрунтуйте свій вибір.
2. Уявіть, що ви журналіст / журналістка XIX ст. Підготуйте невелику статтю для газети, в якій висвітліть діяльність одного з українських меценатів. Яким чином їхня діяльність вплинула на культурне життя вашого міста чи регіону?

§ 72

КЛАСИЦИЗМ ТА РОМАНТИЗМ. КЛАСИЦИЗМ В УКРАЇНІ. УКРАЇНСЬКИЙ РОМАНТИЗМ

Пригадайте. Які суспільні зміни в Європі були визначальними для зародження модерної культури? Як позначалися модернізаційні процеси на розвитку української культури? Які нові жанри та напрями культури виникли у XIX ст.?

1. КЛАСИЦИЗМ

У другій половині XVIII — на початку XIX ст. культура країн Європи формувалася під впливом класицизму. Цей напрям базувався на пізнанні світу через розум. Представники класицизму були переконані, що саме впорядкованість і гармонія є визначальними чинниками як суспільного життя, так і мистецтва. Мислителі й митці прагнули створювати твори, які б впливали на світогляд людини, навчали її мисленню, громадянській відповідальності та формували високі моральні принципи.

Варто запам'ятати!

Класицизм — це стиль мистецтва й літератури кінця XVII — початку XIX ст., що характеризується орієнтацією на ідеали античності, дотриманням чітких правил, ідеалом яких є розум, логіка та гармонія.

Зародження класицизму було реакцією на попередні стилі, передусім бароко, що характеризувався емоційністю та декоративністю. В умовах швидкої трансформації — наукових відкриттів, промислової революції, політичних зрушень — європейське суспільство потребувало нової мови культури, яка б виражала стабільність, порядок та стриманість. Це спонукало митців класицизму звертатися до ідеалів античності, де існували вимоги чіткої структури, пропорційності та ясності, закладені в давньогрецькій та давньоримській традиціях. Античність стала для представників класицизму справжнім символом мудрості, еталоном чіткості та універсальності.

Ці ідеї відчутно позначилися на архітектурі. У великих містах Європи — Парижі, Лондоні, Відні дедалі частіше зводилися споруди з колонами, стриманими фасадами, портиками. Такі будівлі призначалися переважно для державних установ, навчальних закладів. Архітектура

Арка миру
(Луїджі Каньола, Мілан)

класицизму підкреслювала значущість громадських інституцій у житті суспільства. Тріумфальні арки, палаци та широкі площі ставали своєрідними символами епохи, яка прагнула балансу рівноваги та гармонійного облаштування простору. У живописі та скульптурі митці дотримувалися подібних принципів. Герої античних міфів, постаті з історії та образи, що уособлювали чесноти, відтворювалися стримано і врівноважено. Символами класичного мистецтва скульптури стали європейські митці — італієць **Антоніо Канова** та данець **Бертель Торвальдсен**.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте представлену роботу. Надгробок дітей Понінського — твір данського скульптора Бертеля Торвальдсена, виконаний у стилі класицизму. Його було створено на замовлення графині Олени Понінської для вшанування пам'яті її дітей. Пам'ятку знайшли у занедбаному стані на цвинтарі у зниклому місті Червоногород на Тернопільщині і врятували завдяки діяльності Бориса Возницького. З 1961 року вона зберігається у Львові.

Надгробок дітей
Понінського (робота Бертеля
Торвальдсена, 1842 р.)

? Які риси античного ідеалу ви бачите в образах дітей? Які почуття викликає у вас цей твір? Чи важливо зберігати твори іноземних митців на території України? Напишіть короткий опис (5–7 речень) цього надгробка для музейного каталогу.

Важливе місце класицизм посідав у музиці. На межі XVIII–XIX ст. сформувалася віденська класична школа. Її представниками були **Йозеф Гайдн**, **Вольфганг Амадей Моцарт** та **Людвіг ван Бетховен**, які створили канони музичної форми, що стали основою європейського музичного мислення на довгі десятиліття. Фортепіанні сонати Бетховена відображають прагнення передавати глибокі внутрішні почуття людини.

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncentr.
com.ua/Pxnx5

Культура класицизму використовувалася державами для творення певних суспільних ідеалів: дисципліни, громадянської відповідальності, поваги до закону та порядку. За класицизму змінювалося культурне відображення часу, де Європа переходила від старих порядків до нових форм культурного та соціального життя. Культурна спадщина класицизму надовго визначила вигляд європейських міст, характер музики та уявлення про художню досконалість, ставши частиною історичного розвитку Європи.

2. РОМАНТИЗМ

На початку XIX ст., коли Європа переживала глибокі суспільно-політичні й національні потрясіння, в культурі сформувався новий напрям — романтизм. Він став реакцією на раціоналізм та стриманість класицизму і відповідав потребам часу, спричиненим війнами, революціями, активізацією національних рухів та пошуками нових форм самовираження. Романтизм приніс у культуру інший погляд на людину і світ — емоційний, індивідуалістичний, зосереджений на духовному досвіді та унікальності особистості.

Будинок
парламенту
Угорщини,
Будапешт
(сучасне
фото)

Варто запам'ятати!

Романтизм — це ідейний і художній напрям у європейській та світовій культурі кінця XVIII — першої половини XIX ст., який виник як реакція на раціоналізм Просвітництва та класицизм. Характеризується утвердженням цінності емоцій, зображенням пристрастей і бунтарського характеру.

Європейський романтизм виник як прагнення митців утвердити цінність внутрішнього світу людини. Романтики наголошували на почуттях, творчій уяві, свободі й зверненні до природи. Наполеонівські війни, перебудова європейських держав, боротьба народів за незалежність значно посилювали відчуття складності людського життя, неможливості звести людину до набору правил. Романтики шукали відповіді не в строгих формах, а у світі переживань, спогадів та власного досвіду.

У літературі романтизм проявлявся в звертанні до історичного минулого, народних традицій і героїчних образів. Твори **Джорджа Байрона**, **Вальтера Скотта**, **Генріха Гейне**, **Віктора Гюго** та інших авторів розкривали драматичні конфлікти особистості зі світом, підносили ідею свободи та відповідальності, формували образи сильних, незалежних людей. Для романтиків були характерні гострі емоційні переживання, прагнення до ідеалу, інтерес до природи та творчості. У музиці романтизм став відповіддю на зміну духовної атмосфери Європи. Композитори дедалі частіше прагнули до емоційного вираження власних переживань, на відміну від суворой рівноваги, притаманної для класиків. Творчість **Фредеріка Шопена**, **Роберта Шумана** містила мотиви боротьби, мрій, протестів. Музика романтиків спонукала слухачів

переживати цілий спектр емоцій, відтворюючи драматизм доби та осмислення індивідуальної історії кожної людини.

Художники романтизму не ставили за мету передати точну картину реальності. Дедалі більшого значення у їх роботах набувало прагнення передати внутрішній стан людини, її конфлікт зі світом. Морські бурі на полотнах **Вільяма Тернера**, бунтівні сцени **Ежена Делакруа** стали уособленням емоційності та напруженості романтичного світогляду.

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте репродукції робіт Ежена Делакруа. Визначте основні сюжети та ідеї, закладені у них. Яким чином ідеї романтизму відображені у роботах Делакруа?

1) Данте і Вергілій подорожують пеклом (Ежен Делакруа, 1822 р.)

2) Воля, що веде народ (Ежен Делакруа, 1822 р.)

Хоча романтизм відмовлявся від суворих канонів класицизму, він пропонував переосмислення ролі людини та суспільства, де головними цінностями були свобода, індивідуальність, духовний розвиток і творчість.

3. КЛАСИЦИЗМ ТА РОМАНТИЗМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У кінці XVIII — першій половині XIX ст. українські землі переживали період значних суспільних змін. В цей час розвивалися міста, створювалися культурні та навчальні осередки. За таких обставин культурне життя суспільства передбачало взаємодію двох провідних мистецьких напрямів — класицизму та романтизму. Обидва ці стилі відображали різні сторони тогочасної доби: з одного боку, прагнення до впорядкованості та гармонії, а з іншого — зростання інтересу до внутрішнього світу людини, її ідеалів та переживань.

Пам'ятник Арману де Рішельє в Одесі (Іван Мартос, фото початку XXI ст.)

- 1) Будинок Дворянського зібрання, Полтава (фото, початок ХХ ст.)
- 2) Будівля київського університету Святого Володимира (фото, початок ХХ ст.)

Класицизм на українських землях найвиразніше проявлявся в архітектурі. У Полтаві, Харкові, Києві, Одесі зводилися корпуси університетів, урядові споруди, поміщицькі маєтки. Характерними ознаками цих будівель були симетричні фасади, колони, стримане оздоблення. Яскравими прикладами класицизму є ансамбль Круглої площі в Полтаві — цілісна композиція, що відображала прагнення влади до раціонального планування міського простору. У скульптурі та образотворчому мистецтві класицизм формував образ освіченої, стриманої людини. Пам'ятники герцогу де Рішельє в Одесі, античні скульптури ансамблю площі Ринок у Львові та витончені портрети **Дмитра Левицького**, **Володимира Боровиковського** передавали ідеали гармонії та шляхетності. Українські землі ставали частиною загальноєвропейського культурного простору, де мистецтво використовували для утвердження нових суспільних цінностей — освіченості, громадянської гідності. Поруч із класичним стилем поступово поширювалися настрої, характерні для романтизму — напряду, що зосереджував увагу на людських почуттях, духовному житті, самотності суспільства. Романтизм в Україні зароджувався тоді, коли суспільство починало осмислювати власну культурну спадщину та прагнуло зберегти національні традиції. У літературі романтичні настрої втілювалися у творах **Миколи Костомарова**, **Петра Гулака-Артемовського**. Письменники зверталися до української історії, козацьких традицій, народних легенд, у яких відображалася духовна сила народу. Кульмінацією українського романтизму стала творчість **Тараса Шевченка**. У його віршах постали сильні емоційні образи, що сягали долю людини й народу, а тема свободи, гідності та боротьби стала провідною.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/U80my

Роздивіться портрети митців, подані на наступній сторінці. Скориставшись QR-кодом або покликанням, складіть історичний портрет одного з діячів за поданим зразком. Визначте, яку роль відігравала творчість обраної постаті на тлі процесу українського національного відродження.

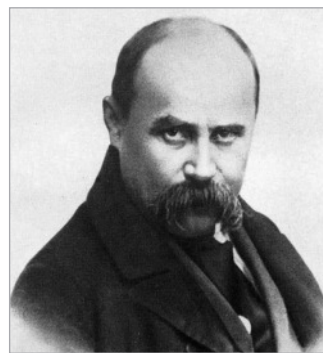

Микола Костомаров
(Петро Борель,
літографія,
1864–1869 рр.)

Петро Гулак-
Артемівський
(невідомий
автор, 1850 р.)

Тарас
Шевченко
(Іван Досс, фото,
1858 р.)

Романтичні ідеї проникали і в музику. Наприкінці XIX ст. **Микола Лисенко** продовжив розвиток романтичної традиції, створивши новий національний музичний стиль на основі народних мотивів та української поетичної спадщини. Його творчість стала завершенням процесу, який розпочався із захоплення українських інтелектуалів народною культурою на початку XIX ст.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «класицизм», «романтизм».
2. Які ознаки були визначальними для мистецьких стилів класицизму та романтизму?
3. Чому митці-романтики зверталися до народної творчості, а прихильники класицизму — до античних зразків?

II. Обговорюємо у групі

Порівняйте відображення мистецьких стилів класицизму і романтизму в Європі та українських землях.

Стилі	Європа	Українські землі
Класицизм		
Романтизм		

III. Мислимо творчо

Оберіть предмет, який символізує один із жанрів (колона, ліхтар, книга, музичний інструмент). Складіть опис, чому саме цей предмет є символом стилю; яку інформацію він передає про людей своєї епохи; як він відображає дух часу.

§ 73

РЕАЛІЗМ ТА ІМПРЕСІОНІЗМ.
УКРАЇНСЬКИЙ МОДЕРН

Пригадайте. Які риси були визначальними для культури класицизму та романтизму? У чому полягали спільні й відмінні прояви класицизму та романтизму між країнами Європи та українськими землями? Чому романтизм відображав інтереси інтелігенції?

1. РЕАЛІЗМ

Друга половина XIX ст. позначилася зародженням нового мистецького стилю — *реалізму*. Цей напрям полягав у прагненні відображати світ і життя людей такими, якими вони є, без прикрас, умовностей чи романтичних ілюзій. Реалісти розглядали мистецтво не як втечу від дійсності, а як спосіб її зрозуміти, пояснити, пізнати та зробити видимою для широкого кола людей. Це було часом індустріальної революції, рішучих суспільних змін, реформ, формування робітничих рухів, появи нових форм нерівності. Тому реалісти прагнули продемонструвати у своїй творчості реальні проблеми тогочасного суспільства.

Варто запам'ятати!

Реалізм — це мистецький напрям XIX ст., ключовою особливістю якого було правдиве, об'єктивне та детальне відображення реального життя. Творча плеяда реалістів прагнула зображувати людину такою, якою вона є, вказуючи на її соціальні проблеми, драматизм, характер.

На відміну від школи романтиків, реалісти прагнули досліджувати повсякдення та соціальне становище людини. Яскраві образи романтизму в літературі створили **Оноре де Бальзак**, **Чарльз Діккенс**, **Гюстав Флобер**. Вони зосереджувалися на характері, емоційності, психологічних проявах людей, які заклопотані власними справами, проблемами та шляхами їх вирішення. Реалізм відкрито відкидав романтичний пафос та демонстрував історії звичного життя — конфліктів, суперечностей, побутових проблем.

У живописі реалізм став проявом інтересу до життя звичайних людей. Художники **Жан-Франсуа Мілле**, **Гюстав Курбе** відображали у своїх роботах працю селян, робітників, жителів міст. Принциповим для них було звертання уваги глядача на контрасти, вони виразно демонстрували втомлений погляд героїв, їхні зовнішність, зморшки, складні умови життя, які були характерними рисами промислової революції. Реалісти були переконані, що істина полягає у чесному погляді на світ.

Діємо: практичні завдання

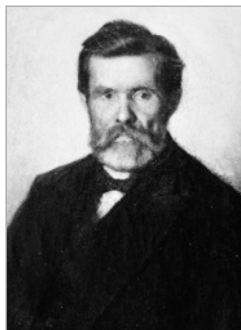
Проаналізуйте представлені репродукції робіт живописців-реалістів. Як художники показують зв'язок людини з природою? Які соціальні проблеми або явища можна побачити в цих творах? Чи можна сказати, що обидві картини виявляють різні сторони життя жінок у XIX ст.?

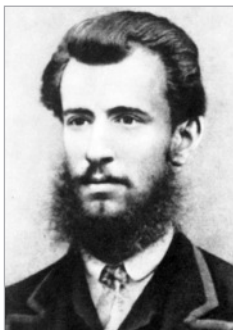
1) Пралі на річці (Жан-Франсуа Мілле, середина XIX ст.)

2) Дівчата на березі Сени. Літо (Гюстав Курбе, 1857 р.)

Поява реалізму була пов'язана зі змінами в науці та технологіях. Наприклад, розвиток фотографії сприяв новому погляду на точність і правдивість, а інтерес до психології — аналізу внутрішнього світу людини. Реалізм став культурною відповіддю на проблеми нового суспільства, яке швидко трансформувалося під впливом обставин. Тому мистецтво було своєрідним дзеркалом змін, які давали людям можливість побачити самих себе в умовах власної епохи.

Іван Нечуй-
Левицький

Панас
Мирний

Борис
Грінченко

Марко
Вовчок

Значного впливу набув реалізм і в українській культурі. Українські письменники, художники, композитори прагнули показати справжнє життя свого народу — його працю, боротьбу за волю, радощі та страждання. У літературному середовищі риси реалізму яскраво простежуються в творчості **Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Марка Вовчка**. Основними сюжетами їх творів були сільська буденність, соціальні конфлікти, становище наймитів,

опис життя жінок і дітей. Образи героїв ставали характерними, у них відображався менталітет українського народу. Твори показували дійсність та спонукали читача до роздумів про необхідність рішучих змін.

У живописі український реалізм розвивався завдяки творчості митців, які прагнули відобразити життя звичайних людей, а також природи рідного краю. **Тарас Шевченко** у своїх картинах і графічних працях створив глибокий літопис українського життя, природи та історії. Пізніше реалізм яскраво проявився у творчості **Миколи Пимоненка** та **Опанаса Сластіона**, які відображали українське село, працю й свята селян, зміни, що приносила модернізація. Образи героїв спонукали до уважного, співчутливого ставлення до людини та глибокий інтерес до реальності навколо.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте подані роботи. Визначте, як представлені зображення передавали спосіб життя, традиції та цінності українського народу. Яку думку намагалися передати автори?

Катерина
(Тарас Шевченко,
1842 р.)

Святочне ворожіння
(Микола Пимоненко,
1888 р.)

Портрет Кобзаря
(Опанас Сластіон,
1905 р.)

2. ІМПРЕСІОНІЗМ

Поруч із реалізмом у другій половині XIX ст. у європейському мистецтві виник новий мистецький жанр, який повністю змінив уявлення про художнє бачення світу, — **імпресіонізм**. Він постав у Франції як реакція на традиційні правила живопису, натомість зосереджував увагу на мистецькому враженні, світлі, русі та безпосередності сприйняття. Представники школи імпресіонізму прагнули не стільки точно відтворювати предмет, скільки закладати у ньому мить — те, що зафіксували очима та серцем у конкретний момент.

Варто запам'ятати!

Імпресіонізм — це мистецький напрям другої половини XIX ст., який прагнув передати миттєве враження, настрої і зміну світла. Імпресіоністи зосереджувалися на тому, як їх око сприймає певний момент, прагнули передавати рух, емоційність.

На тлі явищ урбанізації, розвитку промисловості, формування нових суспільних станів, виникнення швидкісного транспорту, фотографії та періодичної преси людина не сприймала світ статичним. Він ставав швидким, наповненим рухом та новими ритмами. Імпресіонізм став своєрідною реакцією на нову динаміку життя людини. **Клод Моне, П'єр-Огюст Ренуар** та інші митці відтворювали світ не у студії, а посеред неба, спостерігаючи, як змінюється природа під дією світла. Вони були зацікавлені у пошуках відповідей на запитання: як відобразити відблиск сонця на воді, зафіксувати рух натовпу, посмішку дитини, смуток втомленого робітника. Ключовою особливістю імпресіонізму було прагнення побачити світ тут і зараз. Імпресіоністи здебільшого використовували яскраві кольори, сміливо наносили мазки на полотна, а їхні композиції набували більш природного характеру. Художники переставали чітко передавати зміст, набагато ціннішою для них була мить фіксації емоції людини.

Імпресіонізм не обмежувався живописом, а також впливав на тогочасну музику й літературу. У музиці виникли твори, які неначе відображали настрої людини за допомогою звуків. У літературі імпресіоністські риси виявлялися у коротких уривках, переживаннях героями спогадів, почуттів. Новий образ людини в літературі — чутлива, внутрішньо мінлива, здатна на глибокі переживання.

1) Дівчина в червоному капелюсі
(Олексій Мурашко, 1902 р.)

2) Портрет Катерини Грушевської
(Іван Труш, 1903 р.)

Український імпресіонізм не був точною копією французьких зразків. Він поєднував європейське мистецтво із відтворенням національних українських мотивів, краєвидів, побуту і традицій.

У центрі уваги митців були люди, наповнені емоціями, внутрішнім світом переживань. Видатними українськими художниками-імпресіоністами були **Олексій Мурашко** та **Іван Труш**. Їхні роботи відзначалися грою світла, увагою до природи, мистецтвом бачення міського простору та портрета.

У літературі імпресіонізм був представлений творчістю **Михайла Коцюбинського**, який у своїх творах використовував абсолютно новий для того часу спосіб письма — короткі образи, динамічні враження. Його «Intermezzo», «Цвіт яблуні», «Тіні забутих предків» стали відповідниками живописних пошуків митців. Письменник прагнув передавати стан людини, її внутрішні переживання та мінливість настроїв.

3. УКРАЇНСЬКИЙ МОДЕРН

На межі XIX–XX ст. в українській культурі сформувався напрям, який органічно поєднував національні традиції з європейськими, — **український модернізм**. Його особливістю було прагнення поєднати старовинні орнаменти, народні мотиви та символи із сучасними формами, надати їм нового значення.

Варто запам'ятати!

Модернізм — це широка культурна течія кінця XIX — першої половини XX ст., яка об'єднала різні мистецькі напрями, спрямовані на оновлення форм і змісту мистецтва.

- 1) Будинок Полтавського земства 1903 р., збудовано за проектом Василя Кричевського, нині — Полтавський краєзнавчий музей (сучасне фото)
- 2) Еней і його військо (Георгій Нарбут, ілюстрація до поеми Івана Котляревського, 1919 р.)

Арсенал громадянськості

Як ідея «національного стилю» проявилася в архітектурі цієї споруди? Уявіть, що ви архітектор початку XX ст.: які елементи української традиції ви використали б у сучасній будівлі? Подумайте, чому саме Будинок Полтавського земства було обрано для обкладинки підручника. Уявіть, що ви створюєте обкладинку сучасного підручника. Яку архітектурну споруду ви могли б використати? Чому?

У цей час істотно зростає інтерес до рідної історії, фольклору, мистецтва. Поява модерну стала своєрідною відповіддю на прагнення суспільства продемонструвати власну самобутність із її визначальними рисами. Архітектура українського модерну вирізнялася яскравими композиціями, рослинними орнаментами, козацькою та народною дерев'яною архітектурою. Центрами розвитку модернізму були Київ, Харків, Полтава, Одеса, Львів. В образотворчому мистецтві український модерн поєднав європейські новації з національними. **Михайло Жук, Георгій Нарбут** та інші митці створювали образи, які відображали декоративність, символізм, український колорит. Література XX ст. характеризувалася пошуками нових форм вираження, використання методів психологізму, символізму. Вона формувала в читача образ освіченого, духовно багатого й національно свідомого українця. Модернізм став частиною національного відродження.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «реалізм», «імпресіонізм», «модернізм».
2. Які ознаки були визначальними для мистецьких стилів реалізму, імпресіонізму та модернізму?
3. Чому в другій половині XIX — на початку XX ст. митці почали шукати нові способи відображення реальності та відходили від традиційних стилів?

II. Обговорюємо у групі

1. Порівняйте відображення мистецьких стилів реалізму, імпресіонізму й модернізму в Європі та українських землях.

Стилі	Європа	Українські землі
Реалізм		
Імпресіонізм		
Модернізм		

2. Об'єднайтеся в групи та обговоріть проблемні завдання, подані за QR-кодом або покликанням.

qr.orioncentr.com.ua/PRqlq

III. Мислимо творчо

План аналізу мистецького твору

Доберіть репродукції 5–6 картин, що належать до художніх стилів реалізму, імпресіонізму та модернізму. Створіть навчальну презентацію, підготувавши аналіз мистецького твору за планом, що міститься за QR-кодом і покликанням.

qr.orioncentr.com.ua/p3NU7

§ 74

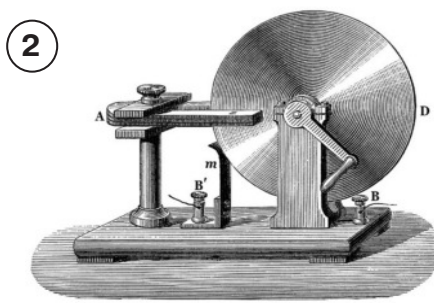
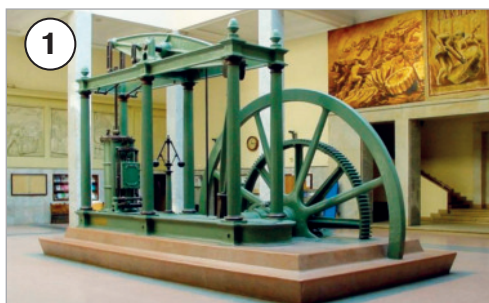
НАУКА ТА ОСВІТА. ПОЗИТИВІЗМ. ПРОГРЕСІЗМ. СЕКУЛЯРНІСТЬ

Пригадайте. Які риси були визначальними для модерного часу? Що характеризує повсякденне життя та цінності суспільства XIX — початку XX ст.? Яку роль відігравали мистецькі напрями XIX — початку XX ст. у житті людини?

1. НАУКА ТА ОСВІТА

У XIX ст. Європа переживала стрімкий розвиток науки й техніки. Виробничі технології вимагали точних знань, тому наука перестала бути справою окремих ентузіастів та набула масштабного характеру. Інженери, фізики й хіміки працювали пліч-о-пліч з майстрами фабрик, створюючи нові верстати, види палива та матеріали. Механічні обчислення, хімічні формули та закони фізики увійшли до повсякденного виробництва.

Важливим наслідком модернізації стало формування тісного зв'язку теорії та практики. Наукові відкриття негайно впроваджувалися у виробництво, а нові технології вимагали деталізації наукових досліджень. Так виникали спеціалізовані лабораторії електрики, теплотехніки, механіки, металургії. Саме тоді зароджувалися сучасні технічні науки, які визначали розвиток фабрик, мостобудування, кораблебудування та залізниць.

1) Парова машина Джеймса Ватта, збудована компанією D. Napier & Son (Лондон) у 1832 р.; приводила в дію монетні преси. З 1914 р. — у Вищій технічній школі промислового машинобудування Мадрида (Іспанія) (сучасне фото); **2)** Схема диска Майкла Фарадея (1831 р.) — першого електромагнітного генератора (ілюстрація з французького підручника експериментальної фізики, середина XIX ст.)

Теорія теплових явищ, відкриття законів збереження енергії, розвиток електромагнетизму, удосконалення хімічного аналізу — все це змінювало бачення людиною природи. Європейські вчені відкривали раніше невідомі закономірності руху, енергії, будови матерії. Біологи описували різноманітність живих організмів та починали замислюватися над їхньою еволюцією. Хіміки створювали нові способи визначення

складу речовин та розробляли номенклатуру, яка дозволила науці стати точною та універсальною.

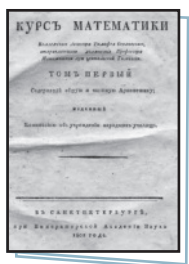
Паралельно з розвитком науки змінювалася й освіта. У Європі створювалися світські шкільні системи, зростала роль природничих і точних наук, відкривалися технічні училища та політехніки. Університети ставали центрами науки, де діяли лабораторії, бібліотеки й наукові товариства.

На українських землях відкрилися університети в Харкові (1805), Києві (1834) та Одесі (1865), навколо яких виникали студентські товариства та наукові гуртки. У XIX ст. тут працювали видатні вчені: математик **Михайло Остроградський**, мовознавець **Олександр Потебня**, фізик **Іван Пулюй**, історик **Дмитро Яворницький**, які зробили вагомий внесок у світову науку.

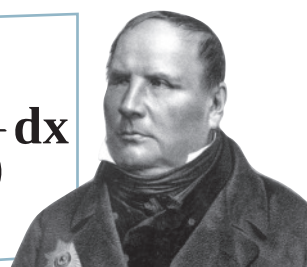

Тимофій Осиповський

Підручник
«Курс математики»

$$\int \frac{P(x)}{Q(x)} dx$$

Михайло Остроградський

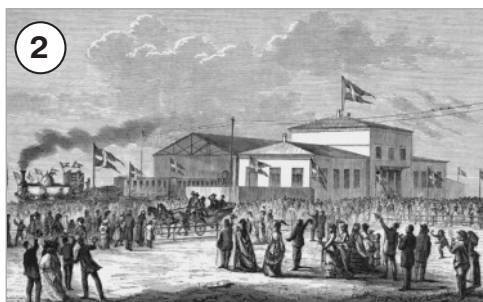
Член Петербурзької, Паризької,
Римської і Туринської академії наук

Діємо:
практичні
завдання

qr.orioncenter.com.ua/IBEnr

- 1) Корпус Харківського імператорського університету
(фото, XIX ст.)
2) Відкриття залізниці Одеса — Балта 1865 р.
(літографія, 1865 р.)

У другій половині XIX — на початку XX ст. зростали міста, розширювалася мережа залізниць, виникали засоби зв'язку. Збільшувалася кількість шкіл з українською мовою навчання, розширювалася мережа гімназій, училищ. Видатні педагогині **Софія Русова**,

Христина Алчевська наголошували на важливості національної освіти, рівності жінок і доступності знань.

2. ПОЗИТИВІЗМ І ПРОГРЕСИЗМ

Науковий розвиток у XIX ст. змінив спосіб мислення людей. Зроставав інтерес до точних наук, підвищувалась їх роль, відбувалися зрушення в інженерній справі та медицині. Це сприяло виникненню **позитивізму** — новому світогляду, що пояснював потребу пошуку аргументів, проведення дослідів у царині проблемних питань. Позитивісти вважали, що як природу, так і суспільство можна вивчати науковими методами, виявляти закономірності та передбачати розвиток подій. Цей підхід поширився на історію, економіку, соціологію. Дослідники почали працювати з архівами, статистикою, джерелами, відмовляючись від безпідставних припущень. У політиці позитивізм сприяв реформам, орієнтованим на розвиток освіти, медицини, інфраструктури.

Варто запам'ятати!

Позитивізм — філософський та науковий підхід XIX ст., який стверджує, що справжніми знаннями є ті, які можна перевірити дослідями, спостереженнями або експериментом.

Тісно пов'язаний із позитивізмом був **прогресизм** — віра в те, що суспільство здатне змінюватися на краще. Прогресисти виступали на захист проведення наукових відкриттів, раціонального управління, модернізації в освіті та промисловості. У культурі вони бачили необхідність оновлення та відповідності новим умовам життя.

Варто запам'ятати!

Прогресізм — це інтелектуальна та суспільна течія XIX — початку XX ст., яка виходила з переконання, що людство здатне постійно вдосконалюватися завдяки науці, освіті, технічним нововведенням та реформам.

Позитивізм і прогресизм вплинули й на українські землі. Місцеві інтелігенти — історики, педагоги, громадські діячі — намагалися впроваджувати сучасні наукові підходи у своїй діяльності. Вони систематизували знання про народну культуру, записували фольклор, вивчали мову та традиції, прагнучи зберегти національну спадщину і водночас оновити її відповідно до вимог часу. У цьому середовищі народився модерний український проєкт, заснований на поєднанні науки, освіти й національної ідентичності.

3. СЕКУЛЯРНІСТЬ

Разом із поширенням наукового світогляду в Європі поступово змінювалося ставлення до ролі релігії. **Секуляризація** стала однією з ключових ознак модерного світу. Держава перебирала на себе функції

управління освітою, медициною та соціальними установами, а релігія дедалі більше переходила в сферу особистого вибору людини.

Варто запам'ятати!

Секулярність — це принцип організації суспільства, за яким держава, освіта та публічне життя відокремлені від церкви й релігійних установ.

У школах зростала частка світських предметів — природознавства, математики, історії. Університети ставали центрами світської науки, де головними критеріями були логіка та дослід, а не церковна традиція. На українських землях секуляризаційні процеси проявилися поступово. У містах поширювалися читальні, культурні товариства, наукові гуртки, що діяли незалежно від церковних структур.

Секуляризація дала поштовх формуванню *нового світогляду — світського, раціонального, орієнтованого на науку та відповідальність людини за власний вибір*. Саме в цих умовах почала формуватися модерна українська культура, що прагнула поєднати національну традицію з європейськими принципами свободи та самореалізації.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «позитивізм», «прогресизм», «секулярність».
2. Які ознаки були визначальними для формування позитивізму, прогресизму та секулярності?
3. Чому в умовах модернізації суспільства люди дедалі більше зверталися до наукових і світських пояснень світу?

II. Обговорюємо у групі

1. Уявіть, що ви живете в середині XIX ст. — у час, коли стрімко розвивається наука. Обговоріть у групах:

- а) які життєві сфери найбільше піддавалися змінам під впливом науки і техніки;
- б) у яких сферах, на ваш погляд, люди досі більше довіряли звичаям та релігійним поглядам;
- в) чому суспільству було важко прийняти одразу секулярні та наукові підходи.

2. Сформулюйте відповідь на проблемне запитання: «Що було ключовим викликом для людини в XIX ст. — нова наука чи сила звички?».

III. Мислимо творчо

Оберіть із пропонованого переліку тему та підготуйте мінідослідження:

- а) вплив наукових відкриттів на повсякденне життя суспільства (транспорт, медицина, освіта, зв'язок);
- б) вплив позитивістських підходів на формування та розвиток української історичної науки (на прикладі наукової спадщини Д. Яворницького).

Пригадайте, яким було життя українського селянства на початку XIX ст. Які особливості мав традиційний селянський побут?

1. ЖИТЛО, ХАРЧУВАННЯ, ОДЯГ, СВЯТА, ДОЗВІЛЛЯ, ТРАДИЦІЇ

Наприкінці XIX ст. життя селян залишалося тісно пов'язаним із землею і здебільшого мало **натуральний характер**: родини самостійно забезпечували себе продуктами харчування та необхідними речами. Сільські оселі й побут зберігали **традиційні риси**: хати будували з природних матеріалів, одяг виготовляли власноруч, а раціон складався переважно з рослинних продуктів. Важливе значення мали звичаї, ремесла, релігійні вірування та тісні родинні стосунки.

У другій половині XV — на початку XVII ст. на українських землях швидко розвивалися міста, зростала торгівля та попит на сільськогосподарську продукцію, збільшувалася чисельність населення.

Житло й господарські будівлі вдосконалювалися: ставали просторішими, з'являлося більше допоміжних приміщень. Наприклад, на Слобожанщині люди будували дерев'яні хати або мазанки з хмизу, вкриті шаром глини. У таких будинках були просторі сіни, призьба, глиняна підлога, а дах мав широкий навіс.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини Васильківського. Як художник показує сільський побут? Які елементи підкреслюють традиційність життя? На основі побаченого визначте, які риси сільського побуту кінця XIX ст. відображені на картині (одяг, житло, господарство). Поясніть, чому у той час сільське життя залишалося традиційним попри початок модернізації в Україні.

Сільська вулиця
(Сергій Васильківський,
на межі 1880–1890 рр.)

У другій половині XIX ст. населення України швидко зростало: з 13,5 млн до 26 млн осіб, а до початку Першої світової війни — ще приблизно на 10 млн. Найбільші темпи приросту були в південних губерніях. Більшість населення становили селяни: близько 90 % у середині XIX ст. і приблизно 85 % на початку війни. Частка сільського населення у центральних українських губерніях майже не

змінювалася. Це впливало на економіку: здебільшого розвивалися галузі, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, зокрема цукрова, борошномельна та винокурна промисловості.

Українське сільське господарство поступово почало впроваджувати заводські металеві знаряддя, насамперед залізний плуг. Проте в багатьох регіонах ще довго користувалися вдосконаленими дерев'яними плугами або виробами місцевих ковалів. На початку XX ст. з'явився новий тип плуга — «комарик». Його можна було запрягати кіньми, що виявилось дешевше, ніж утримувати волів.

**Діємо:
практичні
завдання**

[qr.orioncentr.
com.ua/A7Btu](http://qr.orioncentr.com.ua/A7Btu)

У всіх містах і містечках існували ярмаркові площі та міські квартали, де здебільшого жили євреї та поляки. Поряд розташовувалися вулиці сільського типу, на яких проживали переважно українці, зайняті сільським господарством. Офіційно міським населенням вважали лише жителів губернських і повітових міст, а мешканців містечок зараховували до сільського. Однак за способом життя багато з них були ближчими до міських: займалися ремеслами, торгівлею, промислами або розумовою працею.

Поміркуймо!

Чому населення містечок, за офіційними даними, вважалось сільським, хоча багато людей вели міський спосіб життя? Як на соціальну структуру міст і містечок впливало поєднання міських та сільських елементів у житті людей?

Важливою галуззю господарства залишалось тваринництво. Селяни розводили коней, корів, овець, свиней і птицю. У XIX ст. ще широко використовували волів, але наприкінці XIX — на початку XX ст. їх поступово замінили кіньми. Наприклад, у селі Дуліби (нині Гоцанський район) було кількадесят волів, а через близько 70 років їх не залишилося зовсім. Зазвичай тваринництво приносило менше доходу, ніж землеробство, хоча деякі господарства успішно заробляли саме на розведенні худоби.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/JCKDM

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте уривок серіалу «І будуть люди» (режисер Аркадій Непиталюк). Яким режисер показує побут простих селян у 20–30-х роках XX ст.? Яке ставлення до землі демонструє герой фільму? Які засоби для ведення сільського господарства використовують селяни у фільмі? Наскільки сильно вони змінилися порівняно з XVIII ст.?

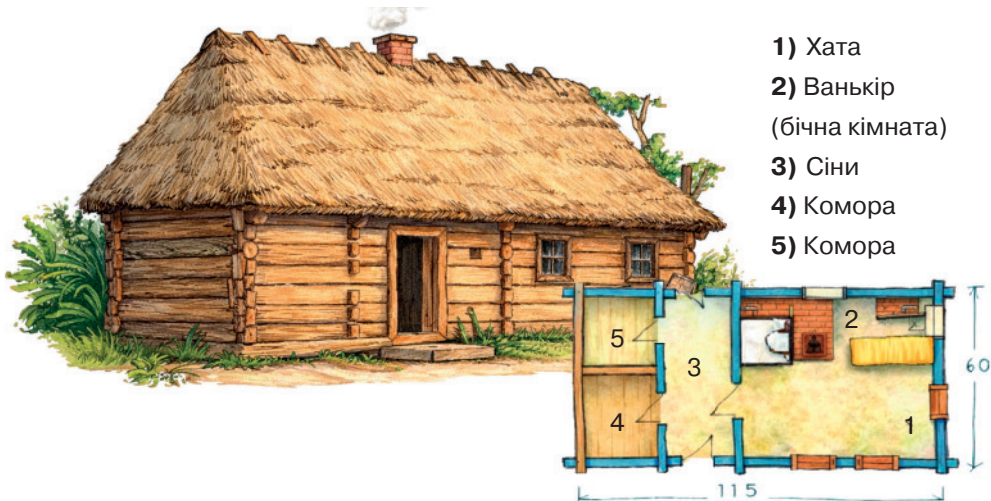
Хати будували здебільшого двома способами — **зрубним** та **каркасним**. Проте використовували їх по-різному. Наприклад, на Волині аж до початку XX ст. переважали зрубні будівлі. При цьому

зрубною була лише житлова частина хати, а сіни та комору будували за каркасною технікою та з'єднували з основною хатою. Орієнтовно з 1920-х роках каркасний спосіб почали застосовувати для будівництва всієї хати. Традиційним був інтер'єр хати: піч стояла в куті, розгорнута у той бік, з якого знаходився вхід із подвір'я в сіни. У хаті по діагоналі від печі знаходився **покуть** — почесне місце в хаті. Уздовж стін ставили лави для сидіння, які вночі використовували як ліжка для сну. Підлога у селянських хатах майже до XX ст. була глиняна.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Намалюйте в зошиті схему селянської хати кінця XIX — початку XX ст. Уявіть, що ви селянин / селянка тієї епохи. Опишіть один день у хаті: де готували їжу, де спали, де приймали гостей тощо.

Святковий жіночий одяг складався з **камізельок** — приталених корсетів із яскравих шовкових тканин, прикрашених бісером. Поверх них носили свити зі світлого сукна з вишитими полами, а взимку — **кожухи**. Чоловіки одягали лляні чи конопляні сорочки навипуск і широкі штани, які підперізували поясом. У холодну погоду носили темні свити, кожухи, а пізніше — **тулупи**. У сильні морози поверх одягу вдягали бурки з капюшонами.

Взуттям слугували чоботи. Жінки покривали голову чепцями або хустками, а взимку користувалися теплими вовняними накидками.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте фото камізельки від компанії «Етнодім» із вишивкою за мотивами українського художника Івана-Валентина Задорожнього, подані на наступній сторінці. Чому сучасні дизайнери використовують мотиви та елементи народного костюма у сучасному одязі? Як, на вашу думку, такі відновлені елементи

допомагають зберегти національну культуру та традиції? Визначте на фото елементи, які походять із традиційного українського костюма. Намалюйте власний ескіз сучасної камізелки, використовуючи мотиви та кольори з українського народного одягу.

Традиційна українська кухня охоплювала різні види хліба, пампушки, пироги, млинці, коржі тощо. Важливе місце займали варені страви з тіста: вареники з різними начинками, галушки, затірка. Готували їх із житнього, пшеничного та інколи ячмінного борошна. З різних круп варили каші, поширеними були борщі, юшки та супи. Важливу роль відігравали молочні продукти: молоко, масло, сир, сироватка. Особливе значення мала обрядова випічка — паски, короваї,

книші. У XIX ст. раціон селян доповнювали продукти, які можна було придбати на ярмарках, а також дари природи — риба, гриби та дичина.

В Україні традиційно дотримувалися календарних обрядів і свят: осінньо-зимового циклу, Масниці, Великого посту, Великодня, Трійці, Івана Купала, обжинків і Спаса. Особливе місце займали вечорниці на Андрія з калитою, дівочими ворожіннями та жартівливими парубоцькими витівками. Загалом український народний календар довго зберігав свої традиції майже без змін.

**Діємо:
практичні
завдання**

[qr.orioncenter.
com.ua/nlxAh](http://qr.orioncenter.com.ua/nlxAh)

**Історичні
подробиці**

[qr.orioncenter.
com.ua/XBeC4](http://qr.orioncenter.com.ua/XBeC4)

2. ВІДМІННОСТІ У ПОВСЯКДЕННІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕЛА

У другій половині XIX ст. сільське господарство Європи змінювалося під впливом промислового розвитку, технічного прогресу та реформ, але ці зміни відбувалися нерівномірно. Особливо помітними були відмінності між Західною та Східною Європою.

У Західній Європі вже відчувалися наслідки промислової революції: у селах використовували нові

машини й металеві знаряддя, що підвищувало врожайність і зменшувало ручну працю. Фермерські господарства спеціалізувалися на певних культурах або видах продукції. Наприклад, у Франції та Німеччині вирощували пшеницю, картоплю й цукрові буряки, а у Великій Британії розвивалося м'ясо-молочне тваринництво. Частина селян працювала сезонно в містах і на фабриках.

Поміркуймо!

Чому саме Західна Європа першою відчула вплив промислової революції на сільське господарство? Поміркуйте, як зміни в господарстві вплинули на повсякденне життя сільської родини (харчування, побут, вільний час).

У другій половині XIX ст. у західноєвропейських селах зростала роль ремісників, торговців, учителів і священників. Більшість селян володіла землею та брала участь у місцевому самоврядуванні. У селах будували кам'яні й цегляні будинки, а освіта поступово ставала обов'язковою.

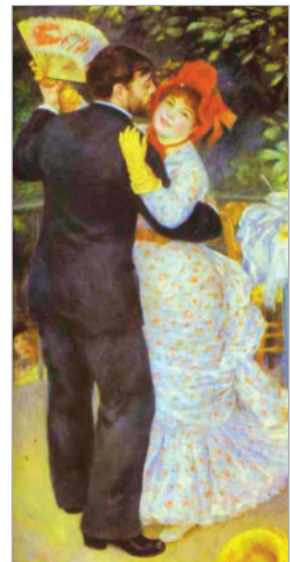
Житлові умови залежали від достатку родини: заможні люди жили у просторих будинках, люди середнього статку — у менших або орендованих помешканнях, а бідні — у тісних хатах чи навіть у непридатних приміщеннях.

У Східній Європі, зокрема на українських землях, зберігався традиційний уклад життя. Більшість робіт виконували вручну або за допомогою коней і волів, а механізація застосовувалася переважно у великих маєтках. Хоча селяни мали землю, її обробіток був важким, а врожайність залишалася низькою. Після скасування кріпацтва вони стали юридично вільними, але економічно залежними через викупні платежі. Це обмежувало їхні можливості продавати продукцію, тому ремесла й торгівля розвивалися повільно.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини. Яким ви уявляєте сільське дозвілля Західної Європи кінця XIX ст. на основі зображення? Як одяг персонажів відображає соціальні зміни того часу? Чому в Західній Європі селяни могли проводити час на дозвіллі (танці, свята), а в Східній часто були зайняті важкою працею? Як відмінності в розвитку господарства впливали на рівень життя селян? За допомогою додаткових джерел інформації створіть короткий діалог між селянами Західної та Східної Європи про їхнє життя: що вони їдять, скільки працюють, як розважаються.

Танок у селі (Огюст Ренуар, 1883 р.)

Побут у східноєвропейському селі зберігав традиційні риси: дерев'яні хати, глиняні підлоги, проста домашня обстановка. Школа була доступна не всім дітям. Народні свята, обряди і звичаї залишалися важливою частиною життя громади.

Важливою відмінністю був і раціон харчування. У Західній Європі він ставав різноманітнішим завдяки розвитку ринку та нових способів зберігання продуктів. У Східній Європі переважали страви з того, що вирощували або виробляли самі: хліб, овочі, крупи, молочні продукти, іноді м'ясо.

Отже, наприкінці XIX ст. Західна Європа вирізнялася модернізацією сільського господарства, кращими умовами життя та ширшими правами селян. Натомість у Східній Європі ще зберігалися традиційні форми господарювання і сильна залежність від поміщиків. Такі відмінності були результатом різного рівня індустріального та економічного розвитку регіонів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які чинники вплинули на зміни в сільському господарстві Європи в другій половині XIX ст.?
2. Як позначилося скасування кріпосного права на життя селян у Східній Європі?
3. У чому полягали основні відмінності в соціальному становищі селян Заходу і Сходу?
4. Які риси традиційного побуту зберігалися в українському селі наприкінці XIX ст.?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у дві групи. За допомогою матеріалів параграфа і додаткових джерел інформації заповніть таблицю у зошиті або нотатнику.

Регіон	Сфера життя суспільства	Які зміни відбулися
Східна Європа		
Західна Європа		

III. Мислимо творчо

1. Створіть рекламу товару чи послуги, які з'явилися завдяки розвитку техніки в Західній Європі (наприклад, сівалки чи жнивирки).
2. Уявіть, що ви турист / туристка із XXI століття, що потрапив / потрапила у село 1890-х років. Опишіть п'ять речей, які вас найбільше здивували б.

§ 76

МІСТО ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ

Пригадайте, яким було життя українського міщанства на початку XIX ст. Як змінювався міський простір протягом XVIII–XIX ст.?

1. ЗМІНИ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Остання чверть XIX ст. була позначена війнами, політичними конфліктами та прагненням народів до незалежності. У світі набирала обертів індустріалізація: міста швидко змінювалися, зростала кількість заводів і фабрик. Соціальна структура теж зазнала змін — вплив аристократії зменшився, натомість провідну роль почали відігравати підприємці та наймані робітники.

У цей час розпочався активний процес **урбанізації** — швидке зростання міст і поширення міського способу життя. У повсякденність увійшли нові винаходи: залізниці, пароплави, перші автомобілі та велосипеди.

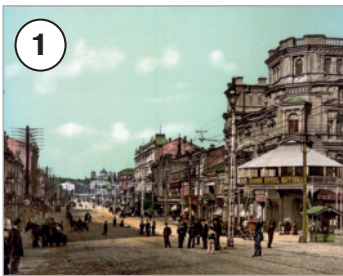
Варто запам'ятати!

Урбанізація — процес збільшення ролі міст у житті суспільства. Зростає кількість і розміри міст, у них переїжджає дедалі більше людей, а міські звички й умови життя поширюються на всю країну.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Які зміни можна простежити за поданими світлинами? За допомогою додаткових джерел інформації створіть колаж на тему «Розвиток українських міст XIX ст.». Результати роботи представте в класі.

1) Вид на Хрещатик та будівлю Гранд-готелю від Бессарабської площі (фото, початок XX ст.)

2) Сучасний вид на Хрещатик від Бессарабської площі (фото, початок XXI ст.)

Робота з картою

qr.orioncentr.com.ua/GL264

За допомогою QR-коду або покликання роздивитись карту **«Густота населення»**. За матеріалом підручника, укладіть «рейтинг» міст України кінця XIX — початку XX ст. за чисельністю населення.

Мешканці міст переважно займалися торгівлею та ремеслами. Великі міста були пов'язані річками й сухопутними шляхами,

а розвиток торгівлі сприяв їхньому економічному зростанню. У другій половині XIX ст. кількість міського населення зросла до 2,7 млн осіб, однак частка міського населення порівняно із сільським залишалася невеликою — близько 11,6 %. Міста ставали центрами культури й науки. У Західній Україні вони були осередками національного життя. У містах під владою Російської імперії населення було багатонаціональним, а в нових промислових центрах значну частину становили російські робітники.

Поміркуймо!

Як внутрішня міграція селян до міст впливала на процес урбанізації в XIX ст.? Які позитивні та негативні наслідки міграції для розвитку міст можна виділити? Як збільшення кількості населення в містах впливало на благоустрій та інфраструктуру? Поясніть, чому великі промислові міста часто ставали багатонаціональними.

Великі міста змінювали спосіб життя: люди ставали більш вільними, розширювалися контакти, а традиційні зв'язки поступово слабшали. Основними функціями модерного міста стали промисловість, торгівля і транспорт. Міщани користувалися різними послугами, міським транспортом, лікарнями, школами, відвідували театри, музеї й бібліотеки. Водночас вони стикалися з проблемами злочинності, перенаселеності та складною адаптацією до міського життя.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте фото вулиці Dorset Street (Лондон). Про які умови життя мешканців району Іст-Енд можна зробити висновки за світлиною? Чому в одному місті існували настільки різноманітні за своїм становищем райони — від успішних до надзвичайно бідних? Уявіть себе журналістом / журналісткою. Напишіть коротку статтю до сучасного журналу про розвиток міст та міське життя наприкінці XIX — на початку XX ст.

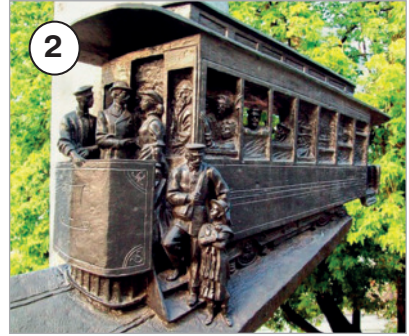

У другій половині XIX ст. відбувся справжній «бум» міського благоустрою. Для великих міст це був період, коли з'явилися водогін і каналізація, вулиці вимощували бруківкою, а центр міст забудовували кам'яними будинками: готелями, адміністративними, навчальними і культурними закладами, банками, лікарнями. У цей час почав розвиватися міський транспорт. Перший трамвай Наддніпрянщини курсував Києвом з 1892 р., другий — Катеринославом з 1897 р. Зміни торкнулися й інформаційного обігу. З'явилися телеграф і телефон, які давали змогу передавати інформацію швидко та на великі відстані.

Історичні подробиці

19 і 20 травня 1892 р. в Києві відбувся пробний рух першої в Україні (і в імперії) і третьої в Східній Європі «електричної конки» — так тоді називали цю новинку міського транспорту. Новий громадський транспорт «тестували» київський губернатор Лев Томара, міський голова Степан Сольський та інженер Аманд Струве. Трамвай проїхав по крутизні Олександрівського узвозу (нині Володимирський) півтора кілометри. Ця подія стала загальноміським святом.

1) Перший київський трамвай (фото, 1892 р.)

2) Пам'ятник Першому трамваю в Києві (скульптор Ю. Кисельов за проектом архітектора В. Собцова, 1992 р., сучасне фото)

? За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся історію трамваїв у різних містах України. Яку роль відігравав міський транспорт у їхньому розвитку?

Попри перенаселеність, у містах поступово покращувалося медичне обслуговування. Наприклад, у 1908 р. в Одесі лікарні могли забезпечити місцями до 2 тисяч хворих. У другій половині XIX ст. з'явилися благодійні установи, які допомагали сиротам, людям з інвалідністю та нужденним. Однак нові можливості були доступні переважно заможним мешканцям центрів міст. Більшість городян, особливо у невеликих і середніх містах, на початку XX ст. жила майже так само, як і в XIX ст.

Поміркуймо!

«На зламі століть... відро вишень, привезених великою гарбою до міста (Катеринослава — авт.), продавали на ринку “Озерці” за копійку... У місті рідко хто за тих патріархальних часів купував для себе вишні на базарі... Кожен жив у своїй хаті, і в кожного при хаті був свій садок».

З роману «Без ґрунту» Віктора Домонтовича

? Прочитайте наведений уривок. Які особливості міського життя в українських землях на зламі XIX—XX ст. показує цей уривок? Чому попри промисловий переворот і урбанізацію більшість міст та містечок мали аграрний характер?

2. ВІДМІННОСТІ У ПОВСЯКДЕННІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО МІСТА

Наприкінці XIX – на початку XX ст. міста почали диференціюватися за їхнім адміністративним статусом, рівнем промислового розвитку та функціями. У Західній Україні більшість міст були адміністративними центрами провінцій Австро-Угорської імперії. Вони поєднували адміністративну роль із торговельними, культурними та духовними функціями. На Правобережжі, Лівобережжі та Півдні України переважали багатофункціональні міста: промислово-транспортні, промислово-торговельні або торговельно-портові. На цих територіях промисловість розвивалася більш масштабно.

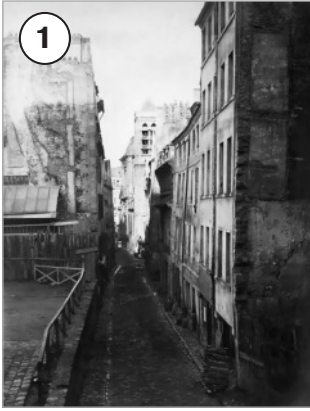
Розвиток промисловості у другій половині XIX ст. спричинив приплив людей до міст. Старі європейські міста розросталися та змінювали свій вигляд. Через подорожчання землі забудова ставала більш щільною, а будинки почали зводити вгору — так з'явився сучасний тип багатоповерхового західного міста. Середина XIX ст. принесла суттєві зміни в архітектурному вигляді багатьох європейських столиць. У Берліні між великими проспектами з'явилися квартали з однотипними будинками та маленькими двориками-колодязями. В Англії перебудовувалися центральні квартали та основні магістралі. У Відні середньовічний центр перетворили на архітектурно-художній заповідник, недоступний для наскрізного руху, а транзитні перевезення перенесли на кільцеві дороги. Особливо вдалою визнали перебудову Парижа. Тут проклали вулиці у напрямках північ — південь і захід — схід, а також організували кільцеві магістралі. Така система розташування вулиць і подвійних бульварів дала змогу зв'язати місто в єдине ціле та ліквідувати замкненість середньовічних кварталів.

Історичні подробиці

Османська реконструкція Парижа — це велика програма будівництва та облаштування міста, яку замовив імператор Наполеон III. Її проводив префект департаменту Сени Жорж-Ежен Осман у 1853–1870 рр. Реконструкція Османа передбачала знесення старих і тісних кварталів, будівництво широких вулиць, парків і скверів, приєднання передмість Парижа та створення нових каналізацій, фонтанів і акведуків. Його плани спочатку зустріли сильний опір, і Осман залишив службу у Наполеона III у 1870 р., але будівництво за його проектами тривало аж до 1927 р. Сьогодні план вулиць і вигляд центру Парижа багато в чому залишаються такими, якими їх створив Жорж-Ежен Осман.

? Чи погоджуєтеся ви з тим, що реконструкція Парижа була успішною? Які переваги та недоліки могла мати така перебудова для мешканців? Які особливості перебудова мала у Східній та Західній Європі? Намалюйте власну «ідеальну» схему міста з урахуванням широких вулиць, парків та кільцевих доріг. Подумайте, як це допомагає місту бути зручним для людей і транспорту.

1) Rue St. Nicolas du Charonnet, одна з вузьких середньовічних вулиць недалеко від Пантеону на лівому березі Сени (фото, 1850-ті роки)

2) Осман представляє імператору Наполеону III документи щодо приєднання передмість Парижа (Адольф Івон, 1865 р.)

Упродовж XIX ст. відбулися значні зміни в будівельній техніці та архітектурних стилях, що створило передумови для появи нової міської архітектури. Розвиток торгівлі, міст, фабрик і залізниць потребував будівництва нових типів споруд. Заводи та фабрики часто займали найкращі ділянки землі, будувалися вздовж річок, що погіршувало санітарний стан води, а під'їзні залізничні шляхи створювали незручності для мешканців і забруднювали місто. Перша криза у розвитку міст виникла з появою залізниць, а друга — після винаходу двигуна внутрішнього згоряння, який потребував ширших вулиць і більш раціонального планування міста. З'являлися нові типи будівель, наприклад народні доми, які поєднували театр, аудиторію, бібліотеку-читальню, клубні кімнати та чайну. Велику роль у будівництві почали відігравати залізобетон і метал, що значно вплинуло на естетичну виразність архітектури та зовнішній вигляд міст.

Історичні подробиці

Народний дім — приміщення для організації культурно-просвітницької діяльності, збудований здебільшого на кошти громад, меценатів і спонсорів, товариства (наприклад «Просвіта» в Галичині).

1) Народний дім, м. Коломия, 1892 р. (сучасне фото)

2) Народний дім (Obecní dům) у Празі, Чехія, 1906 р. (сучасне фото)

? Чому розвиток торгівлі, фабрик і залізниць потребував нових типів будівель та архітектурних рішень? Як поява народних домів могла впливати на життя громади? Чи можна порівняти народні дома XIX ст. із сучасними культурними центрами у вашому населеному пункті?

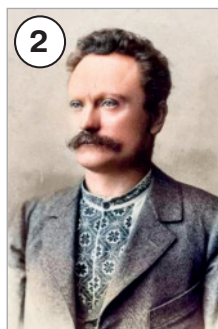
У багатонаціональних містах люди намагалися зберегти свою національну ідентичність через оформлення житла. У міських інтер'єрах поєднували справжні селянські речі та предмети, створені в народному стилі. Українського колориту надавали декоративні меблі, наприклад скрині чи мисники, а також кераміка, килими, вишивки та інші елементи народного мистецтва. Особливе значення мав рушник, який прикрашав оселю і був символом національної належності.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/HchUU

За допомогою QR-коду або покликання відвідайте сайт музею «Дім Франка» (м. Львів). Ознайомтеся з матеріалами сайту. Який вигляд мав інтер'єр вілли родини Франків? Що в інтер'єрі свідчить про національну належність мешканців?

1) Бюст Івана Франка роботи скульптора Євгена Дзиндри при вході у «Дім Франка» (1961 р.)

2) Іван Франко (фото, 1896 р.)

? У межах проекту «Забуте і нове» рецепти з «Першої української загально-практичної кухні» авторства Ольги-Марії Франко з Білевиців, видання 1929 року, відтворюватиме правнучка Івана Франка — Іванна Мілянчук. Повідомлення про це з'явилося в соціальній мережі. Подумайте, як родина Івана Франка зберігає культурну спадщину не лише в літературі, а й у побуті. Чому кулінарія може бути частиною національної ідентичності?

Наприкінці XIX — на початку XX ст. більшість жителів українських міст носила європейський одяг. Народний костюм не був повсякденним, але для підкреслення національної свідомості часто вдягали вишиту сорочку разом із міським одягом.

Вишиванку носили не лише діячі української культури (І. Франко, М. Лисенко, Б. Грінченко, М. Коцюбинський), а й звичайні містяни, які хотіли показати свій зв'язок з українською традицією. Популярність національних елементів сприяла їх виробництву та поширенню.

Змінився вигляд і великих західноєвропейських міст: будинки стали вищими, вулиці прямішими й ширшими. Багаті міщани почали будувати в центрі міст великі житлові будинки. В таких будинках було багато кімнат різного призначення: вітальні, спальні, їдальні. Для облаштування кімнат застосовували дерев'яні панелі, шпалери, ще у XVIII ст. з'явилася мода на паркет, збільшилися розміри вікон, у приміщеннях будувалися каміни. Особливістю інтер'єру були численні дрібні прикраси. Це пояснювалося, по-перше, зростанням рівня життя середнього класу, а по-друге, здешевленням предметів розкоші завдяки їхньому промислового виробництву. Захоплення фотографією також вплинуло на оформлення житла — у кімнатах часто розміщували фотопортрети та альбоми.

Люди робітничого класу переважно жили у важких умовах: у тісних будинках без каналізації, часто голодували та хворіли на заразні хвороби. Деякі заможні підприємці-меценати намагалися допомогти бідним, будуючи для них житло і виступаючи у ролі благодійників. Крім того, в Західній Європі існували «робітні будинки» із суворим режимом, обов'язковою примусовою працею та дисципліною. Внутрішній порядок таких будинків для бідноти майже не відрізнявся від в'язниць: чоловіки, жінки та діти перебували окремо одні від одних, існували жорсткий режим та система покарань. Раціон на тиждень становив один кілограм хліба, пів кілограма картоплі, 300 грамів пудингу та півтора літра молочної каші на одну людину. За будь-який проступок пайок скорочували наполовину.

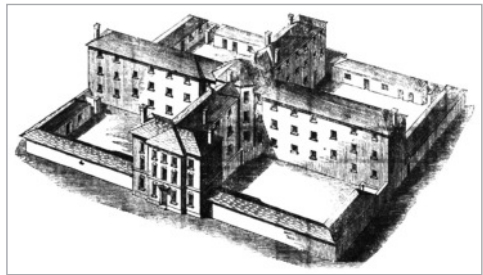

Історичні подробиці

Акушерка та медсестра Дженніфер Ворт, яка працювала з найбільш бідними лондонцями, розповідала про масові випадки рахіту у дітей із робітних будинків: «Кістки тулуба деформувалися, довгі кістки ніг підгиналися і згиналися під вагою верхньої частини тіла. У підлітковому віці, коли ріст припинявся, кістки закріплювалися в такому положенні. Навіть сьогодні, у XX ст., можна побачити низьких старих людей, які кульгають на вивернутих назовні ногах.

Зі сміливців, що вижили, залишилося небагато тих, які все своє життя долали наслідки бідності та нестатків дитинства майже столітньої давнини».

Наприкінці XIX ст. в робітний дім потрапила родина відомого актора німого кіно — Чарльза Чапліна: його мати, він сам та його брат Сідні. Мати думала, що незабаром зможе вибратися, проте в тяжких умовах зійшла з розуму і була переведена в психіатричну лікарню. Ч. Чаплін зміг визволити її звідти лише у 1921 р.

Проект робітного дому Семпсона
Кемпторна для 300 бідняків
(1835 р.)

? Чому в містах XIX — початку XX ст. одночасно спостерігалися розкіш і крайня бідність? Чому будинки багатих міщан і житло робітників так різко відрізнялися за комфортом? Поміркуйте, чи могли меценати й робітні будинки реально вирішити проблему бідності? Уявіть себе сучасним політичним діячем / діячкою. Створіть постер власної передвиборчої кампанії з програмою подолання бідності. Результати роботи представте в класі.

Найбільш помітно ознаки європейського впливу на повсякденне життя пересічного громадянина в Україні виявлялися через моду. Особливо показовою була відмова жінок від корсетів, які обмежували рухи, деформували тіло і символізували «підпорядкування жінок». На рубежі XIX–XX ст. у дамському гардеробі з'явився костюм-тальєр, який започаткував новий стиль одягу працюючої жінки. Одяг студенток, курсисток та «нових жінок» став способом показати свої суспільні погляди та соціальні переконання.

Діємо: практичні завдання

Будинок моди Джона Редферна був заснований у 1870 р. в Англії, у містечку Коулз. Редферн прославився як творець жіночих костюмів для спорту, відпочинку та подорожей. Саме він придумав жіночий костюм, що складався з блузки, спідниці та жакета-пальта, створеного на основі чоловічого сюртука. Цей образ настільки сподобався жінкам, що вони почали носити його й у повсякденному одязі. Так, у 1900-х роках у жіночому гардеробі з'явився новий елемент: костюм, що складався з жакета та довгої спідниці, зшитий найчастіше з однотонних і практичних тканин.

1) Костюм-тальєр з майстерні Джона Редферна, 1903 рік (фото); **2)** Костюм-тальєр (фото, початок XX ст.); **3)** Жіночий міський костюм осінньо-зимового сезону з майстерні Джона Редферна, 1890 р. (із колекції Музею моди)

На початку 1900-х років жакет був коротким і приталеним, а до 1912 р. він став подовженим і більш вільним за фасоном. Костюми доповнювали сумочками на довгих ремінцях, великими парасольками та капелюшками з широкими полями.

? За допомогою додаткових джерел інформації проаналізуйте зміну статусу жінки через моду. Поясніть, чому поява костюма-тальєра стала символом нових прав і можливостей жінок у місті. Наведіть 2–3 аргументи. Уявіть себе модельєром / дизайнеркою. Намалюйте костюм для «нової жінки» початку XX ст. Вкажіть, які деталі роблять його зручним для навчання, роботи та міського життя. Сформулюйте коротке гасло (1 речення), яке могла б використати жінка-активістка того часу, обираючи тальєр замість корсета.

У повсякденному житті городяни здебільшого вживали страви української кухні. Це пояснювалося давніми традиціями та чудовим смаком народних страв. У більшості міських родин готували селянки. Режим харчування християн у містах часто визначався церковними постами. Велике значення мешканці приділяли святковим столам на Великдень і Різдво, продовжуючи народні традиції.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які групи населення найбільше вигравали від урбанізації, а які — втрачали? Чому?
2. Чому міста Західної Європи швидше модернізувалися, ніж міста на українських землях Російської імперії?
3. Чи забезпечувало місто рівні можливості для всіх мешканців? Підтвердіть відповідь прикладами.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у дві групи. Проведіть у класі дебати на тему: «Чи можна вважати урбанізацію кінця XIX ст. одночасно і прогресом, і джерелом соціальних проблем?».

III. Мислимо творчо

Уявіть себе дизайнером / дизайнеркою одягу. За допомогою додаткових джерел інформації та застосунків ШІ створіть рекламу виставки жіночої ділової моди кінця XIX — початку XX ст. Можете за допомогою QR-коду або покликання скористатися матеріалами виставки «Мода в журналах кінця XIX — початку XX ст.», підготовленої співробітниками Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

qr.orioncentr.com.ua/p4bhs

Пригадайте. Які основні риси характеризують українську культуру першої половини XIX ст.? Які релігійні течії / конфесії існували на українських землях?

1. СВІТСЬКА КУЛЬТУРА

XIX ст. у культурі Нового часу посідає важливе місце. Це період класики, коли буржуазне суспільство досягло свого розквіту, а згодом почало переживати кризу. Від механічної прядки «Дженні» до парової машини Джеймса Ватта (1784 р.) та пароплава Фултона (1807 р.), від паровоза Стефенсона (1814 р.) до відкриття першого метро (1863 р.) — розвиток техніки не припинявся, спираючись на наукові відкриття, які стимулювали промисловий прогрес. XIX ст. стало «епохою пари та електрики», винаходу телефона й телеграфу, а також часом важливих відкриттів в астрономії, геології, біології та хімії. Лише за XIX ст. було зроблено винаходів та відкриттів більше, ніж за всі попередні століття разом узяті. Це забезпечило значне технічне домінування людини над матерією та простором.

Поміркуймо!

Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет (1883–1955): «*Ми дійсно стоїмо перед радикальною зміною людської долі, здійсненою XIX ст. Створене зовсім нове тло, нове поприще для сучасної людини — і фізичне, і соціальне. Три фактори уможливили створення цього нового світу: демократія, експериментальна наука й індустріалізація. Другий і третій можна об'єднати під назвою “техніка”. Жоден з цих факторів не був творінням нового століття, вони з'явилися двісті років тому, XIX ст. привело їх у життя.*

Які три фактори автор називає головними у створенні «нового світу» XIX ст.? Що мається на увазі під «радикальною зміною людської долі»? Як, на вашу думку, нові соціальні та фізичні умови XIX ст. вплинули на культуру і повсякденне життя людей?

Реалізм, тісно пов'язаний із романтизмом, у середині XIX ст. став впливовим художнім напрямом. Його мета — відображати реальність і водночас аналізувати її, шукаючи в ній можливі шляхи до ідеалу. У другій половині XIX ст. критичний підхід реалізму змінився: коли революційні настрої в суспільстві ослабли й люди стали менш активно боротися за зміни, реалістичне мистецтво втратило свою колишню силу та ідейність. У культурі дедалі більше проявлялися песимізм, відчуття безнадії та занепаду. Такий стан називали **декадансом** (від французького слова — «занепад»). Риси декадансу

стали помітними в різних мистецьких напрямках кінця XIX — початку XX ст., зокрема в **натуралізмі** та **символізмі**. Найбільш яскраво декадентські мотиви знайшли відображення у творчості символістів, які подекуди називали себе співцями занепаду та загибелі відомого досі світу, хоча й проголошували можливість його майбутнього відродження з попелу руїн.

Варто запам'ятати!

Натуралізм (від лат. — природа) є творчим напрямом у літературі, образотворчому мистецтві, театрі й кіно. Його формування відбувалося під впливом філософії позитивізму. Натуралізм зводив суть існування людини до біологічних мотивів і підкреслював роль підсвідомого в людині. Письменники й художники цього напрямку прагнули відображати світ без усяких прикрас, умовностей і табу.

Символізм — робив акцент на художньому вираженні за допомогою натяків, символів, які знаходяться за межею чутливого сприймання, на соціоактивності й інакомовності, на ідеї самоцінності мистецтва.

Протест проти натуралізму й академізму в реалістичному мистецтві виразився в пошуках нової форми, нової живописної манери, у відході від соціальної тематики. Таким напрямом, який виник у 70–80-ті роки XIX ст., став **імпресіонізм**.

Особливим явищем культури XX ст. вважають **модернізм**. Слово «модернізм» походить від англійського modern — «новий» і використовується для позначення великої кількості різноманітних і часто суперечливих художніх напрямів у світовій культурі цього періоду. Модернізм характеризується тим, що завчасно протиставляє себе традиційним формам культури, особливо реалізму. Становлення **кубізму** пов'язане з творчістю французького художника **Пабло Пікассо**. Він найбільш яскраво виразив загальну тенденцію мистецтва епохи і був центральною постаттю у західному художньому світі першої половини століття.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа і додаткових джерел інформації заповніть таблицю у зошиті або нотатнику.

Напрямок	Основні риси	Художники	Головна ідея
натуралізм			
імпресіонізм			
символізм			
кубізм			

Скульптура кінця XIX ст. розвивалася разом із живописом. Найвідомішим французьким скульптором того часу був **Огюст Роден**, чії роботи часто відображали символічні ідеї. Серед його найвідоміших

творів — «Громадяни міста Кале» та «Ворота Пекла», які створені за мотивами поеми Данте «Божественна комедія». Центральна фігура цих композицій — мислитель, що символізує напружену роботу людського розуму. Роден також створював багато скульптур на тему кохання, наприклад «Вічна весна», «Ромео і Джульєтта», «Єва».

Діємо: практичні завдання

Розгляньте скульптури Огюста Родена. Як символізм проявляється у його роботах? За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку історичну довідку / інфографіку / постер про одного з видатних представників натуралізму / імпресіонізму / символізму / кубізму. Результати роботи представте в класі.

1) Мислитель
(Огюст Роден,
бронза, 1888 р.)

2) Громадяни Кале
(Огюст Роден,
1884–1888 рр.)

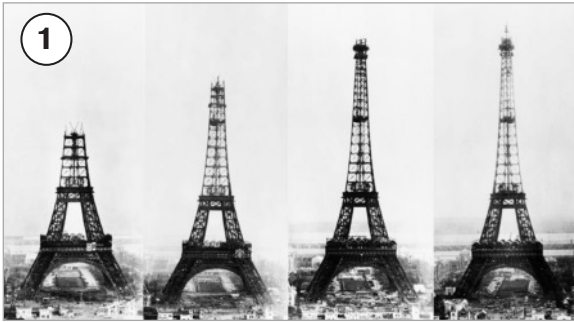
Наприкінці ХІХ ст. активно розвивалося промислове, транспортне та житлове будівництво. У містах з'явилися нові види споруд, серед яких вокзали, банки, універмаги, навчальні заклади, виставкові павільйони тощо. Як матеріали будівництва почали широко використовувати сталь і залізобетон, що відкрило можливість зводити багатоповерхові будівлі. У 1889 р. у Парижі відбулася виставка інженерних досягнень, на якій глядачам представили знаменитий проєкт 300-метрової вежі, спроектований **Александром Гюставом Ейфелем**.

Історичні подробиці

У 1889 р. в Парижі планувалася Всесвітня виставка, присвячена 100-річчю Французької революції. Міська адміністрація оголосила архітектурний конкурс для відомих інженерів, завданням якого було продемонструвати технічні досягнення країни. Початковий проєкт 300-метрової вежі подав інженер Моріс Кьошлен із бюро Гюстава Ейфеля, а ескіз доопрацював Еміль Нуг'є. Надалі Гюстав Ейфель викупив повні права на споруду, а її архітектурний вигляд остаточно оформив Стефан Совестр. Будівництво тривало з 1887 по 1889 р. Металева конструкція важить 7300 тонн з фундаментом з бетону. Всього є три поверхи: нижній — піраміда з 4 колонами і арочним склепінням, друга — така ж, але більш звужена вгорі, а третя завершується куполом з маяком. Спочатку в угоді

з творцем говорилося про демонтаж конструкції вже через 20 років, але вона була настільки популярна і швидко окупилася, що її вирішили залишити. З 1906 р. в ній розміщувалася радіостанція. У наш час це головна пам'ятка Парижа і Франції в цілому.

- 1) Будівництво Ейфелевої вежі (фото, 1887–1889 рр.)
- 2) Погодження на побудову Ейфелевої вежі 1886 р.

2

У XIX ст. в багатьох країнах Європи та світу почала формуватися система державної освіти. В Англії її заснували законом 1870 р.: початкові школи перестали бути релігійними. У 1880 р. початкова освіта стала обов'язковою, а у 1891 р. — безкоштовною. В об'єднаній Німеччині закон 1872 р. розширив навчання реальними предметами та активізував методи викладання. Католицька церква втратила контроль над школами, хоча релігійне виховання продовжувалося, але вже під наглядом держави. У Франції безкоштовна та обов'язкова освіта для дітей від 6 до 13 років була запроваджена законами 1881–1882 рр. Викладання Закону Божого у школах скасували, проте один день на тиждень виділявся для релігійного навчання. Попри це, велика частина дорослого населення залишалася неписьменною.

Поміркуймо!

Чому в XIX ст. виникла потреба створення державної системи освіти? Чому навіть після запровадження обов'язкової освіти значна частина населення залишалася неписьменною?

У результаті розвитку техніки наприкінці XIX ст. з'явилися нові форми мистецтва — фотографія, кіно, реклама. XIX ст. стало періодом зародження «індустрії розваг», що пізніше лягло в основу масової культури XX ст.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте рекламні плакати кінця XIX ст., подані на наступній сторінці. Які висновки щодо розвитку світської культури можна зробити? Уявіть себе художником / художницею. Створіть рекламний плакат і слоган до нього для реклами будь-якого винаходу або культурної події середини XIX — початку XX ст. Результати роботи представте в класі.

- 1) Афіша опери-буф «Діва» Жака Оффенбаха (Жуль Шере, 1868 р.)
- 2) Реклама роботи на сигарній фабриці (невідомий автор, кін. XIX ст.)
- 3) Реклама кафе і ресторана «Олімпія» (Жуль Шере, бл. 1896 р.)
- 4) Релама велосипедів (Теофіль Стейнлен, афіша 1899 р.)

У другій половині XIX ст. розвиток української культури мав спільні риси з культурним відродженням інших народів, які перебували під владою імперій і прагнули незалежності. Інтелігенція ставала більш зрілою та об'єднаною, пропонуючи шлях національного визволення через «повернення до народу», тобто спочатку духовне, а потім політичне самоусвідомлення. Попри труднощі, українська культура активно розвивалася. Цьому сприяли реформи 1860–1870-х років (скасування кріпацтва, судова, земська, міська та освітня реформи) і поширення капіталістичних відносин.

На початку розвитку системи освіти в Україні особливе значення мали недільні школи. Вони навчали як дітей, так і дорослих і мали благодійний характер — викладачі працювали безкоштовно. Проте в 1862 р. царська влада їх ліквідувала. Середня освіта на той час забезпечувалася народними училищами. У губернських містах поряд із державними існували приватні пансіони. У 1804 р. почали створюватися гімназії з чотирирічним навчанням, а у 1828 р. — семирічні. До кінця століття в Російській імперії вже існувала різноманітна мережа середніх навчальних закладів: класичні гімназії з вивченням латини та грецької і реальні училища, де головний акцент робився на вивченні природничих наук.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте світлини, подані на наступній сторінці. Які особливості освіти в гімназії ви помітили? Користуючись матеріалами параграфа, порівняйте недільні школи та державні гімназії. У чому їхні переваги і недоліки для розвитку освіти та національної свідомості? Чи є освіта основою формування національної свідомості? Свою думку обґрунтуйте.

- 1) Друга Одеська гімназія (листівка, початок ХХ ст.)
- 2) Під час уроку в Кам'янець-Подільській гімназії (фото, початок ХХ ст.)

В освітній сфері істотні зміни стали помітними вже наприкінці 1860-х років. У 1865 р. за ініціативою М. Пирогова в Одесі було засновано Новоросійський університет. Крім того, відкрили Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський технологічний інститут, Київський політехнічний та Катеринославський гірничий інститути.

Поміркуймо!

Чому саме наприкінці 1860-х років освітні зміни стали помітними в Україні? Яке значення мало заснування Новоросійського університету та інших навчальних закладів для освіти в Україні? Чому навіть після обмежень і заборон українська культура продовжувала розвиватися?

Новим явищем стало виникнення громадських наукових організацій. При Київському університеті почали діяти наукові товариства: філологічне, математичне, фізико-медичне, психіатричне, акушерсько-гінекологічне, товариство дослідників природи та історичне товариство імені Нестора Літописця. На Західній Україні у 1873 р. було засноване Літературне товариство імені Шевченка, яке у 1892 р. перетворилося на Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ).

У другій половині ХІХ ст. наукові дослідження активно проводилися при університетах. Значний внесок у розвиток електротехніки та магнетизму зробив «харківський Тесла» **Микола Пильчиков**, який тривалий час працював у Харківському університеті. **Микола Бекетов** першим у світі почав викладати курс фізичної хімії. Відомий біолог **Ілля Мечников**, працюючи в Одеському університеті, створив теорію фагоцитозу і досліджував захисні властивості організму. Особливої уваги заслуговують історичні дослідження **Миколи Костомарова**, який вивчав історію України часів «Руїни» та Гетьманщини. **Володимир Антонович** займався дослідженням історичних документів, зокрема історії козацтва та гайдамацького руху. Також активно розвивались дослідження української мови, літератури та фольклору.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте внесок учених: складіть у зошиті таблицю, де вкажіть ім'я вченого, галузь науки та основне досягнення (наприклад: М. Пильчиков — Харківський університет — електротехніка та магнетизм — зробив значний внесок у розвиток цих галузей.) Обговоріть у парах, чому університети були центрами наукового життя і чому наукові відкриття так швидко впливали на суспільство.

1) Ілля Мечников
за роботою
(фото, 1913 р.)

2) «Пильчиков
Микола Дмитрович»
(поштова марка
України, 2010 р.)

? Уявіть, що ви журналіст / журналістка XIX ст. Напишіть коротку замітку про відкриття І. Мечникова для місцевої газети.

У 1880-х роках український театр переживав період значного піднесення. Це пояснювалося тим, що саме театр надавав унікальну можливість розвивати та популяризувати українську мову. Професійний український театр виник на базі аматорських колективів. У Єлисаветграді було створено першу українську професійну театральну трупку, яку очолили **Марко Кропивницький** та **Михайло Старицький**. На Західній Україні український професійний театр був заснований у 1864 р. **Омелянном Бачинським** під назвою «Руська бесіда».

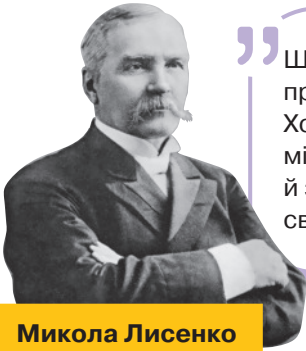
Микола Лисенко вважається засновником української класичної музики. У цей період він створив видатні опери, зокрема «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», а також оперету «Чорноморці» і дитячі опери, такі як «Пан Коцький» та «Коза-дереза». На Західній Україні важливе місце у музичному житті займала творчість **Михайла Вербицького**.

Свідчать документи

Художник Опанас Сластьон: «Хто замолоду мав щастя бути знайомим з Миколою Віталійовичем Лисенком, той уже назавжди ставав найщирішим його прихильником. ...музикально натхненний, щирий народолобець... і не міг бути іншим і привабливішим, як був Микола Віталійович. Він, отой невтомний носитель чистого ідейного вогню — любові до своєї країни, — умів обережно прищепити його й нам, молодим хлопцям, і прищепити навіки...».

Громадська діячка і педагогиня Софія Русова: «Лисенко дуже любив дітей, і коли давали дитячі опери, він любив бувати на останніх пробах і дуже спокійно виправляв молодих артистів, іноді навіть ставав під фортепіано і весело показував, якими рухами має себе виявляти Кіт чи Ведмідь, що приводило всіх дітей до шумної, галасливої радості. Діти любили дядю Миколу, а він теж з охотою переводив з ними не одну годину такого зайнятого часу».

Микола Лисенко

„Що нам доля дасть у Новому, нам, скривдженим, пригнобленим, упослідженим!.. Хоч, правду кажучи, у цій неволі й неволі ми значною мірою собі зобов'язані, бо такої злочинної байдужості й зневаги до всіх своїх кривих інтересів, до своїх святощів вряд чи яка нація може що виставити...»

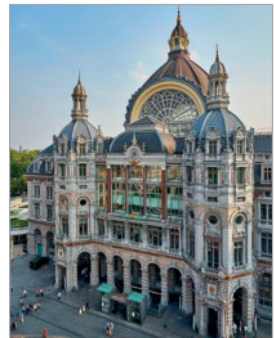
? За допомогою додаткових джерел інформації укладіть коротку біографічну довідку про українського композитора М. Лисенка. Прочитайте думки відомих українців про М. Лисенка. Яке ставлення до композитора вони демонструють? Яким постає Лисенко у спогадах сучасників? Прочитайте наведену вище цитату М. Лисенка. Чому автор вважає, що частково відповідальність за своє становище лежить на самій нації? Яким чином цитата відображає ставлення Лисенка до історичної долі українського народу?

У другій половині XIX ст. в українській архітектурі набув значного поширення напрям, який назвали **«еклектика»** — поєднання різних стилів. На київських фасадах того часу можна помітити елементи готики, Ренесансу, романського стилю; багато будівель виконано в «цегельному стилі», де головною прикрасою є нетинькована цегляна кладка. Інтерес до різноманітності стилів призвів також до відродження візантійських традицій, які чітко прослідковуються у будівлі Володимирського кафедрального собору в Києві. Споруда зводилася понад 20 років (1862–1886) за проектами І. Штрёма, П. Спарро та О. Беретті.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зразки архітектури, виконані в еклектичному стилі, подані на цій та наступній сторінці. Поєднання яких відомих вам архітектурних стилів можна в них простежити? Наскільки різняться приклади еклектики західноєвропейської та східноєвропейської архітектури?

Центральна залізнична станція в Антверпені
в еклектичному стилі (сучасне фото)

Будівля Харківського
художнього училища,
1912–1913 рр.

? За допомогою додаткових джерел інформації складіть «альбом зразків еклектичних споруд». Які переваги та недоліки має еклектичний підхід у мистецтві та архітектурі?

Отже, на початку XX ст. в українській культурі можна виділити дві головні тенденції: одна спрямована на збереження національної і культурної самобутності, відтворення традицій і народних цінностей, а інша — на адаптацію сучасних європейських художніх стилів та ідей на українському ґрунті, розвиток модернізму. В українській архітектурі найбільш яскраво поширюється стиль модерну. Він відзначався чіткими геометричними формами та динамічними лініями будівель. У цьому стилі зводилися залізничні вокзали у Львові, Києві, Жмеринці та Харкові, а також перший критий ринок в Україні — Бессарабський.

2. ЦЕРКОВНА КУЛЬТУРА

XIX ст. стало часом розвитку української культури, яку творили як широкі народні маси, так і патріотично налаштована інтелігенція. Водночас православна церква України вже не мала великого впливу на розвиток національної культури. Перехід монастирських і церковних земель під владу Російської імперії у 1736 р. значно ослабив матеріальну базу церкви, що особливо вплинуло на Києво-Могилянську академію, яка утримувалася за рахунок цих земель. Вплив церковної верхівки на духовне життя народу фактично визначався митрополитом. Саме тому царська влада проводила політику, яка ускладнювала українцям доступ до цієї посади. З кінця XVIII до початку XX ст. Київську митрополію в основному очолювали росіяни, які майже не цікавилися місцевим життям і проблемами українців. Однак селяни здебільшого залишалися вірними православ'ю та своїм храмам. Лише у великих селах, де вони контактували з представниками інших релігій, спостерігалися певні зміни в релігійних поглядах населення. Міщани ставилися до церкви більш обережно. Частина тих, хто відвідував храми, не мала глибокої віри, і їхня релігійність була переважно формальною.

Поміркуймо!

Пригадайте, якою була роль релігії у період Середньовіччя. Чому ставлення людей до церкви істотно змінилося у XIX ст.?

Водночас, починаючи з кінця XVIII ст., православна церква була зацікавлена у посиленні свого впливу для боротьби з уніатами та католиками. На землях, які потрапили до складу Російської імперії, створювалися російські православні школи, як духовні, так і державні, а пізніше — приватні. У XIX ст. православна російська церква вела боротьбу з проявами української національної самобутності: заборонялися і переслідувалися спроби читати проповіді українською мовою, будувати церкви в українському стилі. Священники призначалися, а не обиралися, що часто створювало проблеми у взаєморозумінні з вірянами. Це сприяло поширенню сектантських течій. Найбільшою в Україні була секта **баптистів** (штундистів-протестантів). Церква і поліція переслідували їх до 1905 р. Після революції 1905–1907 рр. вони легалізувалися.

Свідчать документи

Херсонський архієпископ Никанор (Бровкович) писав, що «...штунда знайшла тисячі послідовників, які дивляться на православних, як на синів диявола. Вони вважають своє вчення світлом, а тому почали навчатися грамоті, читають і обговорюють Євангеліє та проповідують. На відміну від євреїв, татар, мусульман, лише наші люди можуть народитися і вмерти в своїй вірі, не вивчивши і не знаючи її. Гірко і соромно це усвідомлювати. Народна темнота до цього часу сприяла цьому. Тепер взяли за навчання, але в школах не доходять навіть до Нового Завіту. Навчаються лише 20 дітей на 2 000 душ парафіян. Один напівграмотний на 100 неграмотних! Народ не знає віри, а тому потрібно протиставити штунді загальнонародний спів у церкві та навчання при церковних школах...».

Сім'я баптистів
Київської губернії
(фото, 1901 р.)

? Яку загрозу для православної церкви, на думку Никанора Бровковича, становили штунди? Чому архієпископ вважав важливим навчання грамоті та знайомство з Євангелієм серед парафіян? Які методи пропонує архієпископ для зміцнення православної віри серед народу?

Модернізація істотно вплинула на релігійне життя України. Зміни були пов'язані з поширенням нових цінностей та проблем, які виникали в суспільстві. Індустріалізація та розвиток міст руйнували традиційний патріархальний спосіб життя багатьох українців, який

ґрунтувався на релігійних переконаннях. У містах серед частини інтелігенції з'являлися атеїстичні погляди та ідеї. Через це церква поступово втрачала своє панівне становище в духовному житті людей. Проте у XIX–XX ст. єпископи та священники Української греко-католицької церкви брали активну участь у культурному, політичному та економічному відродженні українського народу. Наприклад, священник **Михайло Вербицький** став автором музики до гімну України.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Петро Дорошенко про значення Української греко-католицької церкви (УГКЦ):

«УГКЦ зробилася головним оборонцем української народності проти полонізації. Це вона врятувала Галичину від національної смерті. Вона зробилася батьківською вірою, і народ кріпко до неї прив'язався... З кругів греко-католицького духовенства вийшло національне відродження Галицької України... церква стала тут за останні часи справжньою національною церквою західного українства. Вона виявила національну творчість, більшу ніж на цій самій території виявила Православна церква».

Яку роль відіграла УГКЦ у збереженні української народності в Галичині? Чому Петро Дорошенко називає УГКЦ «батьківською вірою» для народу?

У другій половині XIX ст. для зміцнення православ'я в Російській імперії створювали церковні братства і товариства. До 1880 р. існувало вже 63 братства, а наприкінці століття їхня кількість значно зросла. У 1880 р. в Одесі за ініціативою архієпископа Платона заснували Свято-Андріївське братство. Воно поширювало православне вчення, проводило бесіди, видавало релігійну літературу та допомагало людям, які наворачалися до православ'я. На його кошти у 1902 р. відкрили православну церкву в німецькій колонії Ландау для російських православних робітників, що приїздили з різних регіонів у пошуках робочих місць.

Історичні подробиці

Свято-Андріївське подвір'я в Одесі знаходиться на Привокзальній площі. З кінця XIX ст. воно слугувало для потреб мандрівників, зустрічало паломників, які прямували на Афон. Будівля Свято-Андріївського подвір'я збудована за проектом архітектора Ю. М. Дмитренка. Подвір'я до революції служило паломницьким пунктом між Російською імперією та Афоном. Паломники тут знаходили нічліг, харчування, оформляли проїзні документи. При подвір'ї знаходилися два храми — в ім'я апостола Андрія Первозванного та преподобного Сергія Радонезького. Після революції 1917 р. подвір'я було перетворено у Палац культури трамвайно-тролейбусного управління.

1) Свято-Андріївське подвір'я (листівка, початок XX ст.)

2) Свято-Андріївське подвір'я (сучасне фото)

? Пригадайте, коли і з якою метою виникли православні братства. Які основні цілі православних церковних братств у Російській імперії в кінці XIX ст.? Яким чином братства боролися з «відхиленнями» від православ'я?

Духовна освіта на українських землях у складі Російської імперії формувалася як багаторівнева система підготовки священнослужителів. Для уніфікації цієї системи Києво-Могилянську академію закрили, а на її базі створили Київську духовну семінарію та Київську духовну академію, яка стала одним із головних центрів духовної освіти в імперії. На початку XX ст. у Центральній та Східній Україні діяло понад 10 тисяч православних церков і більше 100 монастирів. Київська єпархія за кількістю вірян перевищувала показники багатьох інших православних центрів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які основні технічні винаходи та наукові відкриття XIX ст. ви знаєте?
2. Назвіть основні художні напрями XIX ст. та їхні ключові ідеї.
3. Наведіть приклади архітектурних споруд, виконаних в еkleктичному стилі.
4. Які зміни відбулися у становищі православної церкви в Україні у XIX ст.?
5. Хто такі штунди і чому православна церква вбачала в них загрозу?
6. Назвіть видатних українських учених XIX ст. та їхні досягнення.

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у 2 групи. Порівняйте роль православної церкви і УГКЦ у збереженні національної ідентичності. Результати роботи оформіть у вигляді таблиці.

III. Мислимо творчо

1. Намалуйте рекламний плакат або афішу винаходу чи культурної події XIX — початку XX ст.
2. За допомогою додаткових джерел підготуйте віртуальну екскурсію «Модерний код київської архітектури».
3. Створіть мініпроект «Як братства зміцнювали православ'я в Україні», використовуючи ілюстрації з мережі «Інтернет».

Пригадайте. Як ставилися до виховання дітей в українських землях у XVIII ст.? Як розвивалася освіта у Західній та Східній Європі?

1. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ, РОСІЙСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ ВИХОВНІ Й ОСВІТНІ ТРАДИЦІЇ

qr.orioncentr.com.ua/yyzbh

2. ПОКОЛІННЯ

Варто запам'ятати!

Покоління — це група людей, які народилися в певний період часу та пережили спільні події, що вплинули на їхні цінності, світогляд і поведінку.

Традиційне суспільство було ієрархічним і патріархальним. Велике значення мав вік: старших людей вважали мудрішими, їх поважали, і вони мали найбільший вплив у родині та громаді. Тобто найвпливовішими вважалися люди старшого покоління.

Покоління — це не лише люди одного віку, а ті, хто зростав у подібних історичних умовах, переживав однакові події та формував схожі цінності й погляди. Тому молодь і старші часто по-різному мислять і діють. Наприклад, люди, які виросли в період стабільності, мають інші уявлення про життя, ніж ті, хто формувався під час криз і змін. Зміна поколінь впливає на розвиток суспільства, адже разом із новими поколіннями змінюються цінності, ставлення до влади та майбутнього.

Арсенал громадянськості

Як зміна поколінь впливає на розвиток суспільства? Чому молодь і старші покоління часто мислять по-різному? Чи справедливо вважати, що молодь краще орієнтується в сучасному світі? Чи можуть старші покоління бути більш компетентними в певних питаннях? У яких саме? Напишіть короткий діалог між представниками двох поколінь про майбутнє.

Отже, зміна поколінь стає важливою, адже з'являються покоління, які творять історію, або навпаки — мають брак цінностей і переконань та стають аполітичними. У процесі модернізації з'являється нове покоління молоді, яке поступово починає відігравати у суспільстві більш значиму роль, аніж старші люди попереднього покоління. У модерному суспільстві авторитет більше не визначався лише віком. На перше місце змістилися освіта, професійні навички, здатність

ухвалювати рішення, мобільність і відкритість до нового. Тому молодші покоління почали впливати на суспільство не завдяки віку, а завдяки тому, що вони краще орієнтувалися в сучасному світі, нових технологіях, інформації та глобальних процесах.

Кожне нове покоління приносить у суспільство власний набір цінностей: для одних важливі традиції та стабільність, для інших — свобода, інновації та зміни. Саме тому між поколіннями часто виникають непорозуміння: вони по-різному бачать майбутнє, мають різні очікування та різні уявлення про те, якими мають бути держава й суспільство.

Поступово роль молоді зростає, адже вона швидше адаптується до нових умов, легше сприймає реформи й частіше готова брати відповідальність за зміни. У такі моменти саме покоління молодих людей може стати рушійною силою історичних подій — революцій, суспільних перетворень, культурних зламів. Таким чином, роль поколінь в історії полягає не лише в тому, щоб передавати традиції, а й у тому, щоб оновлювати суспільство, пропонувати нові ідеї та способи розвитку. Коли покоління змінюють одне одного, змінюється й сама країна — її цінності, політика, культура та напрямок майбутнього розвитку.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які країни Європи першими запровадили реформовану систему освіти у XIX ст.?
2. Чому рівень грамотності на українських землях у складі Російської імперії був низьким?
3. Назвіть основні типи навчальних закладів, які існували на українських територіях у XIX ст.
4. Яку роль відігравала родина у вихованні дітей у XIX ст.?
5. Що означає термін «покоління»?
6. Як заборони української мови впливали на розвиток освіти?
7. Порівняйте ідеї «*Вільного виховання*» та «*нових шкіл*». У чому їхні спільність і відмінність?

II. Обговорюємо у групі

Об'єднайтеся у групи. Створіть рольову сценку «Спір між представниками двох поколінь: старшого й молодшого». Покажіть різницю в поглядах.

III. Мислимо творчо

1. Уважно розгляньте малюнки, подані на наступній сторінці. На першому зображенні підмайстер ліворуч працює, вибираючи рухомий шрифт з ящиків уздовж стіни. Учень працює праворуч, подаючи та витягуючи папір, поки

майстер-друкар перевіряє аркуш одразу після виходу з друкарського верста-
та. Працює дуплексний друкарський верстат, який є одним з перших, здатних
друкувати на обох сторонах паперу, що видно з шестерні, санчат і дротяних
направляючих.

Робота друкарень (невідомий автор, малюнки, XIX ст.)

Поясніть вислів Фрідріха Шиллера: «Немає могутнішого засобу освіти та виховання, ніж друковане слово». Створіть агітаційний плакат із закликом до поширення освіти для мешканців Франції XIX ст. Для цього використайте елементи культури та предмети побуту XIX ст.: класичний шрифт, ілюстрації дітей за навчанням, книги, шкільні дошки, глобуси. Як, на вашу думку, такий плакат міг би вплинути на людей XIX ст.?

- Створіть схему або ментальну карту «Освіта в Європі та на українських землях у XIX — на початку XX ст.».
- Напишіть мініесе (10–15 речень) про те, як би ви виховували дітей у XIX ст., спираючись на традиції того часу.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7-8:

§ 79

«ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА: МІЖ ТРАДИЦІЯМИ І МОДЕРНИМ СУСПІЛЬСТВОМ»

qr.orioncentr.com.ua/5Z8X9

УЗАГАЛЬНЕННЯ:

§ 80

«ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА: МІЖ ТРАДИЦІЙНИМ І МОДЕРНИМ СУСПІЛЬСТВОМ»

qr.orioncentr.com.ua/L6xm0

§ 81

«ДОВГЕ» ХІХ століття: ОСНОВНІ ІДЕЇ ТА ВИКЛИКИ

1. ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ «ДОВГОГО» ХІХ століття, ЙОГО ІДЕЇ ТА ЗМІСТ

ХІХ століття виявилось надзвичайно багатим на важливі історичні події та явища, вплинуло на подальший хід історії України та всього світу. Історики назвали його «довгим століттям», що увібрало в себе те, що кардинально змінило світ:

- ▶ *Французьку революцію 1789 р.* та революції в інших країнах;
- ▶ *індустріальну революцію*, що після Великої Британії поширилася на всю Європу та вплинула на значну частину земної кулі;
- ▶ посилення ролі *імперій у світі*;
- ▶ *творення модерних націй*;
- ▶ подальший розвиток ліберальних ідей, формування *громадянського рівноправ'я та парламентської демократії*.

ХІХ століття знаменувало глобальні геополітичні зміни у світі, внаслідок яких визначальний вплив отримав так званий *Захід* — країни Західної Європи, а також США і Канада. Головне, що їх об'єднувало, — *принципи демократичного життя та ринкового господарства*.

Історичні подробиці

Поняття «Захід» має тут геополітичний зміст. У ході подальшого розвитку людства у ХХ — на початку ХХІ ст. Заходом стали називати, окрім Західної Європи та Північної Америки, ще країни Північної Європи, а також Австралію, Нову Зеландію і навіть Японію, які географічно не можна назвати «західними».

Американський історик В. Мак-Ніл у своїй книжці «Сходження Заходу» зробив висновок, що під час «довгого» ХІХ століття *історія Заходу злилася зі світовою історією, що поглинула історію всіх інших цивілізацій*. Соціальні зміни в Європі та утвердження демократії, технічний прогрес і поява нових технологій тощо стали «мірилом розвитку» всього світу. *Саме поняття «цивілізований» стало для багатьох означати «європейський», «такий, як у Європі».*

Великодній капелюшок Колумбії (С. Д. Ерхарт, карикатура для журналу *Puck*, 1901 р., Нью-Йорк)

Поміркуймо!

Колумбія на межі ХІХ–ХХ ст. була жіночим символом Сполучених Штатів. Прокоментуйте, як художник зображує нову роль США у світі на межі століть.

Поступальний розвиток людства був перерваний початком Першої світової війни у 1914 р. Зазнали краху імперії (Австро-Угорська, Німецька, Османська, Російська). На їх уламках відродилися *національні держави*, зокрема *Українська Народна Республіка (УНР)*, яка постала у 1917 р. Вона стала першою у ХХ ст. українською державою.

Перша світова війна сприяла наростанню соціально-політичної й економічної кризи в Європі, формуванню передумов революцій та величезних трансформацій у світі. Отже, **1914 р. завершив «довге» ХІХ століття**. Воно змінилося «коротким ХХ століттям», вивчення історії якого ви розпочнете наступного року.

В Україні, як і в багатьох інших європейських країнах, *найважливішими процесами «довгого» ХІХ століття були модернізація суспільства і творення української нації*. Початком «українського довгого» ХІХ століття можна вважати видання у 1798 р. «Енеїди» Івана Котляревського, що засвідчило зародження модерної української літератури та стало знаковою подією українського національного відродження. А кінець цієї доби ознаменувала Перша світова війна, яка принесла доленосні зміни для українських земель і українців. При цьому «українське питання» стало важливим чинником політичної картини в Європі.

ЗДОБУТКИ Й ВИКЛИКИ «ДОВГОГО» ХІХ століття

Здобутки й нові виклики для людства «довгого» ХІХ століття стосувалися усіх сфер життя України та світу.

У цей період зародилися *нові напрями суспільної думки*. Наполеонівські війни 1792–1815 рр., породжені Французькою революцією, спричинили *поширення революційних та національних ідей*.

Революції 1848–1849 рр. у Європі мали на меті не тільки повалення абсолютистського устрою та демократичне реформування суспільства, але й визволення пригноблених народів від чужоземного панування та здобуття їх політичного усамостійнення. Пробудження свідомості націй у Центральній та Східній Європі, створення національних держав (об'єднання Італії та Німеччини), ідеї національного відродження в Польщі, Чехії та інших країнах впливали на *розвиток національних ідей та національного руху в Україні*.

Потужними противниками національних рухів у ХІХ ст. були *імперії*, які тоді домінували у світі, зокрема Англійська, Французька, Російська, Османська. Протириччя між ними, а також інші проблеми в системі міжнародних відносин після Наполеонівської доби залишили ґрунт для нових конфліктів між різними країнами та блоками (союзами) країн.

Значної могутності досягли на межі ХІХ–ХХ ст. США й Німеччина, які почали наполягати на економічному і політичному перерозподілі

сфер впливу в тогочасному світі, зокрема на перегляд колоніальних володінь і ринків. Країни Сходу та інших частин світу поступово залучалися до єдиної світової системи господарства й міжнародних відносин, створених європейцями.

Унаслідок індустріальної революції, що охопила провідні держави, відбувалася модернізація всіх сфер життя суспільства, посилилася **міграція населення**. Особливо масштабною була еміграція населення з українських земель у складі Австро-Угорщини. Серед її причин були аграрне перенаселення, селянське малоземелля поруч із поміщицьким латифундизмом, відносно низькі темпи індустріального розвитку тощо. Тільки у 1881–1910 рр. із Галичини виїхало більше 250 тис. *українців*, а із Закарпаття та інших теренів угорської частини Австро-Угорщини — близько 55 тис. *українців* (причому ці «офіційні» показники були значно меншими від реальних). У той самий період з 1881 по 1910 р. ще більше виїхало з Галичини *поляків і євреїв* — близько 600 тис. осіб. Основними напрямками міграції були США, Канада; певна частина українців вирушила на схід — в Бессарабію.

Поміркуймо!

Мігранти зі Східної Європи, зокрема українці з Галичини, часто стикалися зі зверхнім ставленням та дискримінацією з боку «старожилів» — мешканців Канади. Подумайте, як українці могли подолати таке ставлення. У чому ви вбачаєте історичну несправедливість дискримінації з боку канадців до мігрантів?

Галицькі мігранти, Квебек
(Канада) (Вільям Джеймс Топлі,
близько 1911 р.)

Потреба у створенні умов для індустріальної революції змушувала проводити **соціально-економічні та політичні реформи**, під час яких знищувалися найбільш ганебні прояви поневолення людини — кріпосне право в Росії та рабство в США. Посилився рух за набуття жінками всієї повноти громадянських прав. При цьому вирішення проблем дискримінації залишилося викликом для набагато пізніших часів.

«Довге» ХІХ століття було небаченим доти проміжком часу за **інтенсивністю розвитку науки та фундаментальними науковими відкриттями і технічними винаходами**.

Темпи науково-технічного прогресу вели до поширення освіти та зростання добробуту людей, що формувало запит на підвищення рівня потреб у комфорті. Докорінно змінилося **повсякденне життя людини**. Але в різних країнах залишалися свої особливості побуту. Наприклад, соціальні пенсії були запроваджені в Данії ще в 1828 р.

Головним змістом, головними здобутками «довгого» XIX століття була *модернізація усіх царин життя в країнах Європи та, зі своїми особливостями, в Україні*.

2. МОДЕРНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Величезні зміни, започатковані Французькою революцією XVIII ст. та індустріальною революцією, зачепили всю Європу, зокрема й Україну. На українських теренах зростали міста, розвивалися технології, з'являлися нові види транспорту. Протягом «довгого» XIX століття чисельність українців збільшилася з 10 до 26 мільйонів.

Модернізація в Україні мала спрямування у бік західної цивілізації. Розвивалася промисловість, прокладалися сучасні шляхи сполучення, розширювався вихід на зовнішні ринки. Проте *соціально-економічний, політичний та культурний розвиток України відбувався по-різному, в залежності від тих держав, до складу яких увійшли українські землі*.

Після трьох поділів Польщі у 1772–1795 рр. майже 85 % українських земель опинилися в межах Російської імперії. Натомість Галичина, Буковина і Закарпаття увійшли до складу Австрійської імперії (перетвореної у 1867 р. на Австро-Угорську). Зрозуміло, що модернізація на українських землях у складі Австро-Угорщини залежала від політики цієї держави, а у складі Російській імперії — від її внутрішніх процесів.

Модернізація в Росії мала «навздогінний характер». Якщо у держав Західної Європи відбувалася еволюція ринкової економіки, то Російська імперія прагнула наздогнати передові країни, насамперед щоб зберегти статус великої військової держави. *Головним у модернізації Росії було посилення ролі держави в усіх сферах життя і прагнення розвитку передовсім військової промисловості*.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Поразка у Кримській війні 1856 р., конкуренція з Британією у Центральній Азії, а згодом утворення на західному кордоні Російської імперії єдиної Німеччини посилили у петербурзького уряду відчуття “ворожого оточення”. Росія могла б і далі існувати без реформ, але за півстоліття вона перетворилася б на цілковито відсталу країну, величезна територія якої була б лише зовнішньою декорацією внутрішньої недолугості. Тому саме держава ініціювала розвиток важкої індустрії та військової промисловості, видобуток сировини і набагато менше звертала увагу на легку промисловість, яка виробляла товари для людей. Пізніше такий самий вектор розвитку обрав Советський Союз».

Австро-Угорщина була частиною Європи. Тому і модернізація на українських землях у складі цієї імперії мала багато спільного з тим, що відбувалося в Болгарії, Румунії та інших східно- і південноєвропейських країнах.

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ

Україна мала особливе значення для досягнення цілей російського уряду. Адже на теренах центральної та східної України розташовувалися багаті копалини залізної руди та вугілля. Це давало змогу створити повний технологічний цикл промислового виробництва і новий спеціалізований економічний район — у межах великого загальноросійського ринку.

Економічна спеціалізація південного заходу України визначалася розвитком садівництва та буряківництва; південь постачав зерно; а центр і схід України — вугілля та металургійну продукцію.

На сході України видобуток та нова індустрія розвивалися переважно за рахунок *іноземних інвестицій* (французьких, британських, бельгійських). З огляду на роль Донбасу в загальноросійському ринку, його називали на початку ХХ ст. «економічним серцем Росії».

Це змінювало соціальну структуру суспільства, яке до того було майже повністю аграрним. На українських теренах, як і в Європі, відбувався процес урбанізації. Міста ставали центрами тяжіння для технічних спеціалістів, підприємців, «людей вільних професій».

Водночас зростала кількість російських чиновників. До міст переселялося щоразу більше українських селян, а також трудових мігрантів із різних регіонів Росії. Це **перетворювало міста на «плавильні казани» зросійщення**, бо селяни поступово втрачали зв'язок із традиційною українською культурою.

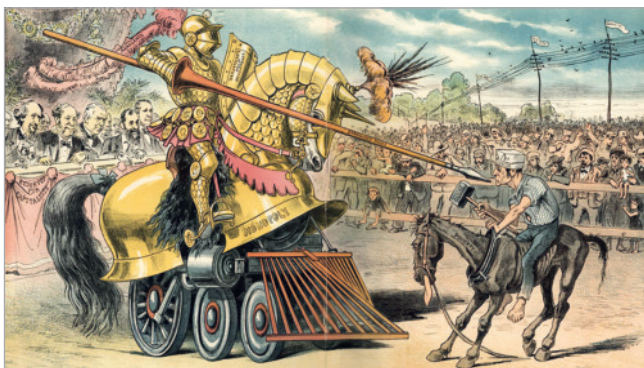
У містах Європи та Північної Америки, де поставали заводи, формувалася новий соціальний прошарок — **робітництво (пролетаріат)**. Правовий статус робітництва не був визначеним, що формувало стереотип експлуатації робітників з боку власників заводів і влади. Робітники виступали за покращання свого матеріального становища, поліпшення умов праці. Дієвою формою робітничого руху були страйки.

У ХІХ ст. відбувалася монополізація ринкової економіки. Це спонукало уряди провідних держав, зокрема США, посилити державний вплив на економіку.

Діємо: практичні завдання

Роздивіться карикатуру, подану на наступній сторінці. Схарактеризуйте, як художник зображує протистояння монополій та робітників наприкінці ХІХ ст. Чи можна вважати міжнародні відносини ХІХ ст. «змаганням»? Чому? Створіть власну сучасну версію карикатури: кого б ви на ній зобразили?

Турнір сьогодення
(Ф. Грец, карикатура
для журналу *Риск*,
1883 р.)

На українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, у XIX — на початку XX ст. особливо швидко розвивалась переробна промисловість. Однак загалом *індустріальна революція на західно-українських землях відбувалася пізніше*, ніж на землях центральної, південної та східної України.

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ

Протягом «довгого» XIX століття в Європі та на українських теренах відбувалася політична модернізація. В Російській імперії поширювалися ідеології, які набирали силу в Європі: лібералізм, соціалізм, марксизм, націоналізм. Варто зазначити, що *на українських землях у складі Російської імперії політична модернізація мала здебільшого прихований або нелегальний характер*. Адже легальних політичних умов тут не було фактично до революції 1905–1907 рр. Якщо в Європі навіть консервативні монархічні режими вже переходили до конституційних парламентів на багатопартійній основі, то самодержавство намагалася здійснити контрреформи. Царська влада в Росії не враховувала потенціал демократії для легальних проявів суспільного невдоволення, для формування цивілізованої політичної культури.

Крім того, вплив і політична вага приватного капіталу буржуазії в Російській імперії був значно слабшим, ніж у Європі. Залежність підприємців, бізнесу від держави мала тяглість ще з часів специфічних «петровських реформ» початку XVIII ст. Петро I здійснював модернізацію через насильство: створення ним жорсткого бюрократичного апарату сприяло не посиленню ролі буржуазії і не розвитку громадянського суспільства, а зміцненню деспотизму. *Російський самодержець фактично «законсервував» феодальні порядки в країні*. Інакше не можна схарактеризувати, наприклад, «приписування» до мануфактур кріпосних селян, що неможливо уявити в європейських країнах із вільним ринком капіталу та ринком вільнонайманої робочої сили. Власне, тому й *перший відчутний протест проти самодержавства здійснили дворяни — «декабристи», а не представники буржуазії*.

Тому й наприкінці XIX — на початку XX ст. основну ініціативу змін в імперії проявляла держава. **Слабкість та несаможиттєвість російської буржуазії суттєво вплинули на запізніле формування ліберально-буржуазних опозиційних чи просто організованих угруповань**, які до того ж обмежувалися заборонними заходами тиранічного режиму в Російській імперії. Єдиним проявом самоуправління в країні були земства, які опікувалися по суті лише освітою, культурою, охороною здоров'я та інфраструктурою. Будь-які інші прояви громадської активності обмежувалися та каралися.

Водночас російський уряд був неспроможний контролювати нелегальні організації, які втілювали радикальні, екстремістські чи навіть терористичні ідеї. У результаті цього «революційна традиція» в межах імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. набула великий досвід самоорганізації та пропаганди в народі, певну популярність як «жертви» влади. Тому надалі, коли в межах величезної імперії відбувалися революційні події чи кризи, **революціонери досить ефективно приваблювали населення радикальними гаслами та закликами до насильства**. Це стало однією з перешкод для формування централізованих, поміркованих політичних сил, що згодом стало одним із симптомів так званого «революційного синдрому», «лівого перекосу» в політичній свідомості суспільства. Саме ці явища на початку XX ст. сприяли перемозі прибічників радикально-терористичних ідей — російських більшовиків та поразці усіх проєктів «російської демократії».

Натомість на українських теренах у складі європейської Австрійської, а потім Австро-Угорської імперії політична модернізація відбувалася інакше. Політичні партії у Західній Україні з'явилися ще наприкінці XIX ст. Вони намагалися поліпшити економічне становище населення саме шляхом парламентських реформ. Серед цих партій були Соціал-демократична партія Галичини (входила до складу Соціал-демократичної партії Австрії), Українська соціал-демократична партія (УСДП), Русько-Українська радикальна партія (РУРП), серед засновників останньої був Іван Франко. Провідники українства на західноукраїнських землях **прагнули використати наявні можливості конституційної монархії Австро-Угорщини та паростки демократії** на цих теренах.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Модернізація на українських землях набирала різних форм... У російській частині було багато економічної модернізації, але мало політичної, в австрійській ситуація була з точністю до навпаки».

? Чи може насильство бути виправданим у політичній боротьбі? Як уникнути радикалізації суспільства сьогодні?

3. НАЦІЄТВОРЕННЯ В ЄВРОПІ ТА В УКРАЇНІ

Поряд із процесами модернізації основний зміст і найважливіші сенси історії «довгого» ХІХ століття становило націєтворення.

Специфіка модернізації на теренах Росії впливала на загострення національного питання українців, а також фінів, естонців, латвійців, латишів, поляків, білорусів, євреїв, азійських народів та інших націй величезної багатонаціональної імперії. Царський уряд і консервативні сили в суспільстві були носіями ідеї російського месіанства, тобто віри в «богообраність російського народу» через вигадану його «особливу духовність» та так само вигаданий «особливий історичний шлях». Це разом мало обґрунтовувати «особливу місію» Росії щодо народів імперії та усього світу. При цьому ця примарна «духовність» добре сполучалася в державній ідеології Росії та в суспільній свідомості росіян із неприхованим шовінізмом, зневагою до «неросійських народів», яких називали «іноходцями».

Поміркуймо!

Які згадані російські імперські ідеї простежуються в сучасній внутрішній та зовнішній політиці Російської Федерації?

Особливостями царської Росії було те, що носіями шовіністичних та російських месіанських ідей був не тільки імперський режим, але й широкі верстви російського суспільства, а також революціонери. Для консерваторів Росія була великою державою, «покликаного» об'єднати всі слов'янські народи (звісно, про бажання цих народів вони не питали). На їхню думку, Російська імперія мала приєднувати нові й нові території, нести якусь «цивілізацію» та «істинну православну духовність».

Для радикальних революціонерів (зокрема і для більшовиків на початку ХХ ст.) Росія поставала як «батьківщина майбутньої світової революції». При цьому *національного питання радикали зазвичай не враховували*. Вони здебільшого були носіями загальноросійської ідентичності і бачили своєю метою злам існуючої держави та революційне перетворення Росії й усього світу. На думку російських революціонерів, якщо держави як «інструменти насильства» перестануть існувати, то не буде й потреби в «національних державах».

Український національний рух став заручником цих обставин. Він формувався з тими ж тенденціями, що й інші європейські національні рухи. Спочатку — «академічна стадія» досліджень фольклору та історії; потім активна культурна діяльність; згодом — політизація із формуванням ідеологічного змісту. За прикладами чеського чи польського національних рухів в Австро-Угорській імперії це означало б утворення правих, лівих, центристських національних, а не загальноімперських партій, які бачать різні шляхи досягнення спільної мети розбудови нації та національної держави.

Однак в українському русі відбулася *еволюція від поміркованості 1870–1880-х років до радикалізму межі ХІХ–ХХ ст.* Помірковані ліберали, які існували легально, не могли створити політичні партії і засновували лише культурно-просвітні товариства. Натомість радикали створювали чимало політичних організацій. Це були невеликі групи, які швидко виникали та швидко розпадалися. Їхньою характерною ознакою став вищезгаданий *«лівий перекис»*, хоча і з думками про майбутню національно-культурну автономію України. Натомість ідея руйнації Російської імперії та здобуття незалежності України буяла лише в головах одинаків, які сприймалися ідейними однодумцями як *«фантазери»*.

Національний рух на українських теренах у складі Австро-Угорщини мав свої особливості. Політична еліта українців Галичини та інших західноукраїнських земель була лояльною до монархії Габсбургів, проте мала сподівання на *«звільнення»* східної України від влади Романових. Очевидно, що це могло статися внаслідок міждержавного конфлікту. Проте геополітична ситуація у світі та в Європі не надавала українцям простору для пошуку союзників у їхніх національних устремліннях.

Фактично у загальноєвропейському конфлікті, що назрівав, українці по обидва боки кордонів опинилися заручниками Австро-Угорської та Російської імперій та стали під час Великої війни їхнім *«гарматним м'ясом»*. А практика російської окупації Галичини у 1914 р. на початку Першої світової війни наочно показала жорстку русифікаційну політику, тому всі національні прагнення в межах імперій були ілюзорними.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Ярослав Грицак:

«Процес творення модерної української нації... був суперечливим, далеким від завершення, і міра його успіху різнилася в різних царинах і регіонах. Успіх був більшим у літературі, меншим — у політиці та зовсім незначним — в економіці; більшим — в австрійській, аніж російській частині; більшим у містах, аніж по селах; а серед міст — більшим у тих, які мали університети й розбудований публічний простір. Та якщо уявити історію “довгого” українського століття як рухому шкалу, то попри певну хаотичність міра присутності на ній “українськості” зростає тим вище, чим далі ми рухаємося до кінцевої точки... Кожне покоління додає свій крок до українськості — і саме від нас залежить, яким буде наступний».

Історія триває. І саме ми її творимо сьогодні і завтра.

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
СЕКИРИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович
ВЛАСОВА Наталія Сергіївна
ЖЕЛІБА Олександр Володимирович
КРОНГАУЗ Владислав Олександрович
ПОСУНЬКО Анастасія Миколаївна

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
ТА ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА**

**Підручник інтегрованого курсу для 9 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)**

Частина 2

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головна редакторка *І. В. Красуцька*
Редакторка *А. В. Вознюк*
Науковий редактор *К. Ю. Галушко*
Головна художниця *І. П. Медведовська*
Художня редакторка *Н. А. Андрійченко*
Коректорка *Ю. А. Полулященко*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Художниці *Н. В. Гожа, О. С. Шуклінова*

Розробка інфографік — *Наталія Власова*
Світлини — *Тетяна Будкевич, Наталія Власова, Тетяна Григораши, Валерій Соловійов*
Карти у підручнику розроблені картографічною редакцією
УОВЦ «Оріон» під керівництвом *І. С. Руденко*

В оформленні підручника використано фото з вільних джерел мережі «Інтернет»
та матеріали з фотобанку *Shutterstock*

*Бренди та ресурси зображуються лише з освітньою метою
та не є закликом для їх купівлі / відвідування*

Формат 70×100^{1/16}. Ум. друк. арк. 20,8 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 18,72 + 0,55 форзац.
Зам №

Наклад 21 434 пр.

ТОВ «Український освітянський видавничий центр “Оріон”»
Свідоцтво «Про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.
Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

Віддруковано
на ТОВ «Поліпрінт», вул. Лугова, 1-а, м. Київ, 04073, Україна.
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи серія ДК № 1250 від 27.02.2003.

СВІТ у 1900 р.

Території провідних держав та їхні володіння у 1900 р.

	Велика Британія		Бельгія		Португалія		Російська імперія
	Франція		Нідерланди		Сполучені Штати Америки		Італія
	Німеччина		Іспанія		Японія		Данія

ISBN 978-966-991-513-9

9 789669 915139

*«Довге» ХІХ століття
свобода • модерні нації • громадянськість
політичні ідеї*